

„Tojás héjből pattogjatok a lesre,
Változzatok,
Parancsolom, rémfajzatok!”

„Húhe huj, hohó, hahó!
Ádáz vadonc ez vagy bahó,
Hehó,
Boszorkánrajba veszni jó.
Menny, föld, pokol között
Kering egy pille kék,
Míg jól meg nem förtőzködött,
Zsirjában jól le nem fővött.
Fenyüként könyez, könye ég,
Perzsbúze csiklándozza még,
Hehó! hehó! hahó derék!
Majd huttyan suttyó keverék.”

„Halálújítás”

„A gyermek anyja méhében nem észleli a sötétséget, nem tudja, hogy sötét van.
Ha megszületik, észreveszi, hogy világos van, ellentétben azzal, ami azelőtt volt;
egyszerre észreveszi, hogy világos van, és megismeri, hogy előbb sötét volt.
Az ellentétesek minden rendszeréből először a másodikat vesszük észre
és egyidejűleg az előbbit csak mint elmúltat ismerjük meg.”

„...gondold meg, hogy jelened szinte nincs,
s a végetlenségig nyúló mult az,
mely voltaképp jövődödbe néz”

„Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset
írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől,
ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem.”

„A lég nyüzsögni kezd metsző, csipős kisállatokkal; /
Alunnan a pokolcsodák vicsorgván / Hemzsegnek már elé, /
vijongnak éh torokkal...”

„...bukfencet vet s eltűnik.”

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2026/2

2

2026

ItK

Tündérmű
József Attila
Szép Szó
Reviczky Gyula

Publications on the History of Literature

Volume 130. Nr. 2. 2026

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Flóra Farkas
Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@abtk.hu

Contents

<i>Margócsy, István</i> : A forgotten Romantic dramatic poem. Bodor Lajos: <i>Álmos, the homecoming poet. Fairy tale</i>	129
<i>Veres, András</i> : Ignóty Pál and the <i>Szép Szó</i> literary journal	149
Literary analysis	
<i>Tverdota, György</i> : József Attila: <i>On the dissonance of Bartók Béla</i>	160
Workshop	
<i>Heltai, János</i> : What should an “S” entry supplementing RMNy be about, and how should it be written? Additions to the publication history of the <i>Divine songs (Istenes énekek)</i> and the <i>Heidelberg Catechism</i>	174
<i>Ajkay, Alinka</i> : Reviczky Gyula and 19 th -century religious poetry	194
Minor publications	
<i>Gömöri, György</i> : Janusz Ostrogski’s marriage and visit to Hungary	218
<i>Bartók, István</i> : “A nation lives through its language.” Contributions to the identity-forming role of the national language in early Hungarian literature	224
Book reviews	
Gesztelyi, Hermína, and Tünde Móré (eds.): A kora újkori női diskurzus lehetőségei. Női tapasztalat a hosszú reformáció kontextusában (The possibilities of early modern female discourse. Female experience in the context of the long Reformation) (<i>Németh S., Katalin</i>)	231
Zsupán, Edina: Laudatio principis. A wolfenbütteli corvinák (The corvinas kept in Wolfenbüttel) (<i>Békés, Enikő</i>)	235
Kerti, József: Aranka György költészete (The poetry of Aranka György) (<i>Csörsz, Rumen István</i>)	239
Szirák, Péter: Az irodalom ígérete. Tanulmányok 1998–2023 (The promise of literature. Studies) (<i>Lapis, József</i>)	245

Irodalomtörténeti Közlemények

2026. CXXX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Farkas Flóra

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Margócsy István: Őstörténeti álom a történelemről. Egy elfelejtett romantikus vízió (Bodor Lajos: Álmos a honkereső. Tündérmű)</i>	129
<i>Veres András: Ignotus Pál és a Szép Szó</i>	149

Műelemzés

<i>Tverdota György: József Attila: Bartók Béla diszsonanciájáról</i>	160
--	-----

Műhely

<i>Heltai János: Miről és hogyan kell RMNy kiegészítő, „S” tételt írni. Adalékok az Istenes énekek és a Heidelbergi Káté kiadástörténetéhez</i>	174
<i>Ajkay Alinka: Reviczky Gyula és a 19. századi vallásos költészet</i>	194

Kisebb közlemények

<i>Gömöri György: Janusz Ostrogski házassága és látogatása Magyarországon</i>	218
<i>Bartók István: „Nyelvében él a nemzet”. Adalékok a nemzeti nyelv identitásformáló hatásához a magyar régiségben</i>	224

Szemle

<i>Gesztelyi Hermina és Móra Tünde (szerk.): A kora újkori női diskurzus lehetőségei. Női tapasztalat a hosszú reformáció kontextusában (Németh S. Katalin)</i>	231
<i>Zsupán Edina: Laudatio principis. A wolfenbütteli corvinák (Békés Enikő)</i>	235
<i>Kerti József: Aranka György költészete (Csörsz Rumen István)</i>	239
<i>Szirák Péter: Az irodalom ígérete. Tanulmányok 1998–2023 (Lapis József)</i>	245

Őstörténeti álom a történelemről

Egy elfelejtett romantikus vízió (Bodor Lajos: *Álmos a honkereső. Tündérmű*)

MARGÓCSY István

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, ny. egyetemi docens

ORCID: 0009-0000-0341-1700

A forgotten Romantic dramatic poem. BODOR Lajos: *Álmos, the homecoming poet. Fairy tale*

Abstract | The highly educated author from Kolozsvár/Cluj, BODOR Lajos, who was a friend of KEMÉNY Zsigmond and KRIZA János, died young. BODOR wrote a very special dramatic poem in 1842, in which he described the events preceding the Hungarian conquest, and indeed the entire subsequent history of Hungary, as a rare visionary, mythological and fairy-tale vision. Based on serious research into religious history and his own idiosyncratic ideas, he created a strange new mythology around historical events, and edited his vision with an “irregular” dramaturgy and inventive, almost indecipherable language (his language can be considered both archaic and innovative); this is probably why his work disappeared without a trace. The work’s view of history is also unique: the history of the future is revealed primarily as a tragic series of catastrophes, and the protagonist prepares to commit suicide after dreaming through the future, from which he is saved only by the love of the ideal woman. BODOR’S work is strongly influenced by *Csongor and Tünde* by VÖRÖSMARTY Mihály, but strong allusions to SHAKESPEARE can also be found in it, and it is even likely that certain scenes in the work were inspired by the second part of GOETHE’S *Faust* (a work that few people knew at the time, but which BODOR had already read). This paper aims to draw attention to the fact that the visionary structure of the work, which is based on a dream of the historical future, means that we can find the antecedents of MADÁCH Imre’s great historical vision in it.

Keywords | Romanticism, dramatic poem, ancient Hungarian religion, influence of VÖRÖSMARTY Mihály

„...gondold meg, hogy jelened szinte nincs,
s a végetlenségig nyúló mult az,
mely voltaképp jövendődbe néz”

Bodor Lajos

1842-ben jelent meg Kolozsváron a magyar romantika egészen különleges és szélsőséges műve, Bodor Lajos kettős könyve:¹ ennek első fele a magyar ősvallás kérdéseiről értekezett, ritka súlyos és széles körű vallástörténeti és valláselméleti ismeretekről tévén tanúságot, a második fele pedig e vallástörténeti elmélkedés következményeként egy drámai költeményt, amint a címlap nevezi, „tündérművet” prezentál, ősmagyar/hun történet és ösztörténeti vízió felelevenítéseként. A mű, talán meglepő módon, recepció nélkül maradt: a maga korában csak egy említés történt róla, az is csak felsorolásban, s bár a kortársak minden bizonnyal ismerhették a művet, csak fél évszázad múltán jelent meg róla ismertetés.² E tanulmány is, amely inkább nevezhető emlékkörzésnek vagy muzeológiai értékmentésnek (hiszen rögzíti és nehezményezi a szerzőnek és műveinek elfeledettségét), elsősorban a szerző életrajzának felkeresésére koncentrált, s a művek részletes leírása során nem is kísérli meg, hogy értelmezze vagy kontextualizálja a műveket, csak aprólékosan ismerteti azok „cselekményét”. Ám ez az írás is tökéletesen visszhang nélkül maradt, s az azóta eltelt jóval több mint száz év alatt szinte semmiféle érdeklődést nem gerjesztett, minek alapján a szerzőt és művét bizvást nevezhetjük elfeledettnek – amit ma, újra elolvassván a művet, sajnálatosnak tekinthetünk.³

A szerző, mind az életrajzi tanulmány szerint, mind pedig műveiből kiolvashatólag, sok nyelven olvasott, nagy műveltségű, több tudományágban jártas fiatalember lehetett, aki azonban furcsa viselkedésével s a kor konvencióival nem igazán kompatibilis műveivel inkább idegenkedést váltott ki a kor irodalmi életében, a kolozsvári társaságban különként tartották számon (például amikor Toldy Ferenc egy bibliográfiai felsorolásban a „tündérmű” műfajmeghatározást egy szolid felkiáltójellel látta el, a szerző felháborodottan reagált: következő kötetében több lapon keresztül kifogásolta ezt a gesztust

1 BODOR Lajos, *Magyar pogány hitregék; Álmos a honkereső* (Kolozsvár, 1842). Az egybekötött kettős könyv alcíme szerint az első kötet értekezése csak bevezetésül szolgál az *Álmos* című „tündérműhöz”. Tanulmányom szövegében mindent betűhíven közlök (néhol magam sem tudtam eldönteni, nyelvi sajátosságokkal vagy esetleg nyomdai hibákkal állunk szemben); az idézeteket e könyvek lapszámaival jegyzem a főszövegben, megjegyezvén, hogy az *Álmos* kötet lapszámozása újrakezdődött (ezért a vallástörténeti rész lapszámait MPH jelzéssel különítem el. A könyv digitális változata letölthető az *Österreichische Nationalbibliothek* honlapjáról: <https://onb.digital/result/108960D6> (jelzete: ALT-MAG 29086-A); s megtalálható a *Google Books* kínálatában is: https://www.google.hu/books/edition/%C3%83_lmos_a_honkeres%C3%83_T%C3%83%C2%BCnd%C3%83_rm%C3%83%C2%BC/XsBWAACAAJ.

2 VERSÉNYI György, „Bodor Lajos”, *Erdélyi Múzeum* 11 (1894): 479–487, 546–555, 610–616.

3 Mindössze egyetlen, szintén elfelejtett, szintén elég zavaros művet találtam, amely ugyan nem hivatkozik Bodorra, de oly sok motívumegyezést tartalmaz, hogy nem hihető, hogy Bodor nélkül létrejöhetett volna: itt az első kötetben megemlítetik Anda, Jólé, a fehér kigyó, a vasfű – azaz Bodor víziójának fontos motívumai. BALKÁNYI SZABÓ Lajos, *Magyar ősmesék mint hitregék a magyar nép ajkáról véve, s a világtörténettel egyeztetve*, 5 köt. (Debrecen, 1860–1879).

– nagyon nehezen követhető okfejtéssel,⁴ s alapvetően sikertelennek tartották (például a kolozsvári irodalmi szalon képviselője, Malom Lujza úgy vélte, alighanem ironikusan, Bodor nem a ma, hanem a jövő számára írja műveit).⁵ Igen különös műveket írt: *Élet és ábránd* című színdarabjában egy barátjának balul sikerült szerelmi viszonyát írta meg ma alig kibogozhatóan (de állítólag a kortárs társaság számára felismerhető módon), *Duzsárd* című vadromantikus drámájában egy történetileg valóban létező 18. századi vérengző erdélyi főúr (eredeti francia nevén: Dujardin) őrjöngő kicsapongásait rögzíti;⁶ a főműnek tekinthető *Álmos* pedig már a vállalkozás nagyságát illetően is különleges: a szerző itt egy teljes, egyetemes valláskonceptió jegyében hatalmas, mindent átfofó víziót épít ki a rekonstruált ősmagyar (történeti) világtól kezdődően a látomások korlátlan fantáziájátékaiig, s mindeközben erős kísérletet tesz arra, hogy a személyiségnek a történelemben betöltött lehetséges szerepeit is áttekintse. Sőt, eltérően attól, ahogy a korszak más költői és tudósai rekonstruálni akarták a pogány magyar vallást, Bodor bizonyos értelemben térítőként is fellép: nemcsak meghatározta az ősvallást, hanem kinyilvánította e vallás igazát (és érvényét is), s ha nem is mondja ki, de sejteti, hogy helyeselné e vallás tanainak szinkron követését is. E mű, minden hagyományra hivatkozása mellett is, mind koncepcióját, mind dramaturgiáját, mind nyelvhasználatát tekintve, olyannyira szokatlanként tűnhetett fel a szinkron kor bármely irodalmi konvencióját illetően, hogy visszhangtalanságán nem csodálkozhatunk⁷ – ám ma talán megértőbben fordulhatnánk feléje, s amennyire lehet, meg is érthetnénk.

Bodor sikertelenségéhez és elfeledéséhez bizonyára nagymértékben hozzájárult költői nyelvének túlbonyolítottsága, ami jó pár esetben érthetlenséghez is vezetett (néhány szereplőről például nem tudhatni, férfi-e vagy nő, esetleg valamely más lényforma: *Linkába*, *Varancsag*, *Rikolics* – 40–41), nem is nagyon lehet eldönteni, hogy e fantasztikusan változatos nyelv vajon egy dilettáns költő gyarlóságára vezethető-e vissza,

4 Toldy még S. F. aláírással közölte felkiáltójelét (S. F., „Literaturai mozgalmak”, *Athenaeum* 50, II. félév [1842. okt. 25.]: 399. hasáb.), mire Bodor „Dudva Pál” álnév alatt reagált „Literaturai tárca” címmel: BODOR Lajos, *Élet és ábránd: Szomorújáték 4 szakaszban* (Kolozsvár, 1842), 159–180.

5 Malom Lujza levele Döbrentei Gáborhoz (1846. dec. 8.): „A Pesti Divatlap nem fogadta el oda küldött mutatványomat – szegény megvetett firkász, már ha mind így, csak úgy teszek, mint Kőváry, Bodor Lajos et Comp., s a jövő századnak kezdek írni”. REXA Dezső, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz” (Negyedik és befejező közlemény), *Irodalomtörténeti Közlemények* 17 (1907): 473–492, 491.

6 BODOR Lajos, *Duzsárd (Du-jardin)* (Kolozsvár, 1843). A drámai mű cselekményében tobzódnak a végletes események: gyilkosság, hazaárulás, nemi erőszak, mérgezés, örület, villámcsapás stb. A történet érdekessége, hogy Dujardin a szájhagyomány szerint azzal büntette feleségét, aki megette férje dinyéjét, hogy kihúzatta fogait – véleményem szerint ezen anekdota nyomán írhatta meg Kemény Zsigmond a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében a foghúzó gróf fura esetét (Kemény egyébként, természetesen, ismerte Bodort, hiszen az erdélyi országgyűlésen együtt is működött vele). Lásd erről cikkemet: MARGÓCSY István, „Apró, bizarr adalék a Kemény-filológiához”, in *Az olvasás labirintusában: Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. BEDNANICS GÁBOR, HANSÁGI ÁGNES és VADERNA GÁBOR, 81–84 (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány–Ráció Kiadó, 2013).

7 Ám az megemlíthető, hogy Bodor műveit a pesti irodalmi élet egyértelműen kifigurázta: egy paródiasorozatban a következő (Bodor ismerete nélkül persze egyáltalán nem érthető) tréfa olvasható: „Magyar titok vagyis hazai rejtelem [Mottó:] Mi csöpp ’s mi okos! – Duzsárd (Magyar pogány hitrege)”. KAJÁN ÁBEL [PÁKH Albert], „Fiatal óriás”, *Életképek* 4, 1. köt. (1846): 24:751–756, 25:780–788, 751.

vagy éppen költői újításként lenne értelmezendő, oly újításként, amelyben keveredik a radikális nyelvújítás (és szócsinálás) igénye az (önkényes) archaizálás vonzásával, vagy esetleg az irodalmilag még nem legitimált székely nyelvjárás mára ismeretlen szavai-val állunk szemben.⁸ A csodás jelenetekben alkalmazott bűvös szavak sok esetben bizonyára hang- és hangulatfestő allúziókra építettek: például „Himbálni, vicángani pukk! / Górálni, pillángani, / Regelni, nyavítani, / Vonítani – Mi vedleteg / Kergeteg fürgeteg / Kukk! guga kukk!”, „A kincsveremből / Milling parisztol, / Sorvadt tetemből / Falangy evickol, / Legény mered, / S kangot vetett”. (42–43.) Ám néhány példát felmutatnék ezekre a nyelvi bravúrokra vagy kudarcokra (azaz a költői szabadság korlátlanságára), hogy lássuk: a kifejezés erejének keresése (és erőszakolása) milyen különös megoldásokat eredményezett – ma akár avantgárd gesztusként vagy szürreális nyelvi vízióként is felfoghatnánk ezeket az „érthetetlen” szavakat és szókapcsolatokat: „a gyultárt elücsirral öntözgeti” (10); „a pulyák hillerkednek” (48); „bölcс megveti fogárd szüvét” (68); „a kard, melyt leghajdanában / Adur viselt s a Trójai had tájban / Szittyák imárinak bulvul ajánlott” (80); „el onnat! főnnnet / alvó vér csörgedez – / el félre! errünet / haldokló hörgedez” (141); „zúzatni ezredes szilagra” (140); „sílleány sívedez, villi-boly ívedez” (142); stb. E szavak persze kontextuálisan valahogyan értelmezhetők (például a *gardiák* bizonyára a garabonciás diák változata lehet) – de a találgatás, bár esztétikai élvezetet okoz, szemantikailag sokszor nem segít.

*

Egyszerűbb a helyzet a könyv történeti valláskonceptióját illetően: Bodor stratégiája nagyon erősen harmonizál a 19. század első felében rendkívül népszerű magyar ősvallás-konstrukciók kísérleteivel: a korszak több más keresőjéhez hasonlóan az ősmagyaroknál (hunoknál, scytháknál) ő is a perzsa eredetű manicheus vallásnak (*Manó* = Manes, Zerdusth, Zoroaszter tanításának) meglétét feltételezte,⁹ s követhetetlen nyelvi etimologizálásával, rendkívül bonyolult fejtegetéseivel (és hivatkozásaival) az istenség kettős jellegét próbálta bizonyítani.¹⁰ Az a nagyon fontosnak tekintett kérdés, hogy vajon milyen is lehetett a honfoglaló magyaroknak vallása, rendkívül erőteljesen izgatta a korszak irodalmi és történelmi kutatásait, ám mivel semmi fennmaradt történeti

8 Például a ma már teljesen ismeretlen *ragyív*, *ragyiva* szó még szerepel a Czuczor–Fogarasi-szótárban (1862–1874) és Ballagi Mór szótárában (1866–1873) is, ugyanúgy, egyszerre két jelentésben: 1. mint mátyusföldi és székelyföldi tájszó: csinos, tiszta, fényes (pl. *ragyiva* leány, a. m. tiszta, csinos); a széke-lyeknél a. m. borbát, serény, derek, deli, díszes; 2. ellenben túl a Dunán a. m. alávaló, csúnya, hitvány, rozzant. Bodor nyilván az első jelentés alapján koholta saját *ragyív* szavának *szívárvány* jelentését.

9 Bodor tévesen feltételezte, hogy a Máni és a Zoroaszter által alapított vallás ugyanaz lenne. (Lásd MPH 104.)

10 A kor legátfogóbb ősvallástanulmánya is azt hangoztatja, hogy az ősmagyarok eredetileg a „Zoroaster vagy Zerdust” vallását követték volna, de hamar ráébredtek arra, hogy az isten csak *egy*, s a világosság és „setétség” harcából győzni fog a világosság (ezt „Homerus is bizonyítja” – meg a *Biblia*); s „a Madjarok is az egy jó Istent tisztelték, ki felől azt hitték, hogy a magyar népet különösen szereti”. Kiss Bálint, *Magyar régiségek* (Pest, 1839), különösen 229–236 (*Harmadik rész. A régi madjarok miféle vallást követték Ázsiában és a mostani hazánkban is, keresztyéneké levésőkig*).

dokumentum nem kínált nem hogy bizonyosságot, hanem akár fogódzót sem, a *hiány* tág teret nyitott a kutatói és költői fantázia számára.¹¹ Ha nagyon durván akarnék fogalmazni, azt mondanám: mindenki azt találta ki, ami neki éppen jólesett (az elképzelések önkényére nézve igen tanulságos, hogy míg Vörösmartynál és másoknál Hadúr a pozitív istenség a negatív Ármánnyal szembeállítva, addig már Vajda Péternél a vérszomjas Hadúrnak Békúr, azaz a béke ura az ellenlábasa),¹² s mivel a történeti valláskutatás módszertana még nagyon kezdetleges volt, az egyes elképzeléseknek bizonyítása és adatolása végtelenül szabados gesztusokra támaszkodott csupán.¹³ Gondoljunk csak a kölcsönzött vagy konstruált istennevekre, amelyek nagyon gyorsan széles körű elfogadást nyertek (talán meglepő módon a régebben feltételezett *Damasek* istennév e korszakban nemigen fordul elő): Hadúr, Adur, Haddúr, Ármány, Békúr, Ördög, Zakla stb. – vagy akár a szintén fikcióra épülő, nagy sikert aratott név: *a magyarok istene*.¹⁴ Bodor név- és figuraalkotása (*Adur*) e tekintetben nem kirívó – legfeljebb azon a téren, hogy a vallásvilágnak szokatlanul sok figuráját személyesíti meg és nevezi el: a segítő princípiumok neve *Jóel*, a lidércé *Milling*, az ellenséges csodatévőké *gardiák*, *vajákor* és *villi*, a főistennő (= Éj asszonya = Hold?) neve *Ciondara*, segítői *Parank*, *Zakla* stb., a nagy halál-ünnep neve *zomotor*,¹⁵ a nomád ősök saját népneve: *barang*; ám az meglepő, hogy a ké-

-
- 11 E szabadságnak igazolását lásd Toldy Ferenc *Zalán*-kommentárjaiban: „A szittya-magyar nemzet mytológiáját nem ismerjük, mert annak Európába jövetele után az elhatalmazó kereszténység azt csakhamar elfojtotta – mily következkéssel a nemzeti életre és poézisra? azt itt nem vizsgálom. A költőnek tehát, ki a históriából nem merithete, szükséges volt azt az emberiség philosophiájából kifejteni. [...] Lehetett-e hát vajon religióját okkal más kútfőből meríteni, mint az orientalizmusból; s kell-e itt a históriai igazságért nagyon szorongódnunk, holott a philosophiai megvagyon?” TOLDY Ferenc, „Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály’ épikus munkájáról, némelly bevezető észrevételekkel: Tizenharmadik levél”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 8. sz. (1826): 117–127, 117–118.
- 12 VAJDA Péter, „Buda halála” (1830-as évek vége), in VAJDA Péter, *Művei*, szerk. MUDRA Viktória és ZAKÁNY TÓTH Péter, Magyar remekírók, 230–310 (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2004).
- 13 Ezért figyelemre méltó, hogy – persze jóval később – Ipolyi Arnold, aki egyedülként reflektált e vallás-konceptióra, épp a bizonyíthatatlanságot veti Bodor szemére: „hol egy pogány korunkra költött dráma előtt, a nemzet *eredete* és ős vallására nézve úgy látszik, tájékozni kívánván magát és olvasóit, adott értekezésében e téren egy minden tekintetben merész lépést tett, a tárgynak egyrészt tág felfogásával, másrészt odavetett állításai, alig valahol, legtöbb helyt pedig meg sem kísérelt bebizonyításával”. Ipolyi Arnold, *Magyar Mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854; reprint kiadás: 1987), XXXIII.
- 14 Haddúr: Aranyasrákosi Székely Sándornál (*A székelyek Erdélyben*, 1822); Hadúr és Ármány Vörösmartynál a *Zalán futásában* (1825), Fábián Gábornál (*Buda haragja*, 1823); Adur: Bodor Lajosnál; Hadúr és Békúr Vajda Péternél (*Buda halála*, 1830-as évek vége; nála a papok nevei: *hadurid* és *békurid*); Ördög, Ormozd, Zakla Horvát Istvánnál (*Árpád Pannónia hegyén*, 1822), tovább víve Guzmics Iszidórnál (*Árpád Pannónia hegyén*, Horvát István után, 1830); Hadur és Ormozd Debreczeni Mártonnál (*A kiövi csata*, 1825–1826); a magyarok istene Dugonics András leleménye (*Etelka*, 1788), újra feltűnik Csokonai Vitéz Mihály eposzvázlatában is (1803) – ez az isten Pázmándi Horváth Endrénél (*Árpád*, 1831) már pogány istenek nélkül működik. Az istenség megnevezésének bonyolultságát mutatja, hogy Bodor ugyan kétségbe vonja a Hadúr név eredetiségét (hiszen ez csakis Adur lehetett), de elismeri, hogy az istenség jellegét a hadúr szó jól adja vissza: „*Hadúr*, kit Székely S. nyomán Vörösmarty *Zalánfutásában* létre hozott puszta gondolatból é vagy czélzattal? nem tudom [...] csalhatlanul igaz az is, hogy Adur legrégebb értelmét a *had-ur* legkimerítőbbleg adja vissza”. (MPH 44–45.)
- 15 A *zomotor* szót ilyen formában Bodor műve előtről nem találta: Ipolyi Arnold is csak a zempléni *Szomotor* helynévben véli felfedezni a ’szomorú tor’ emlékét (IPOLYI, *Magyar Mythologia*, 559), mikor

sőbbiekben, már Bodor vallásvilága nélkül, épp ezek a különös nevek és figurák kerültek elő, bár minden magyarázat nélkül: Jókai többször, több regényében is megidézi e pogány vallási kategóriákat, sőt néhány esetben lábjegyzetben hivatkozik is Bodorra.¹⁶

Bodor azonban nem elégedett meg azzal, hogy a magyar ősnemzet számára megkonstruálta e végtelenül széles vallásvilágot (és az ezen belüli erkölcsi tartások különbségeit), hanem elképzelését univerzálisnak tekintette, s mind időben, mind térben határtalanná tágította („gondold meg, hogy jelened szinte nincs, s a végtelenségig nyúló mult az, mely voltaképp jövődödbe néz” – MPH 19). A Krisztus előtti ókortól, Héraklésztől kezdve a mai Amerikáig terjesztette ki kutatásait, s minden ismeretes vallás tanait – valamilyen szinten – figyelembe vette és felülbírálta. Egészen különös módon szinkretikussá s univerzálissá növelte a manicheus vallás általa vélt igazságát és jelenvalóságát (megteremtí a *Hindoscytha* kategóriáját, amelyben a hun–avar–magyar hagyományt az indiaival hozza kapcsolatba), azt állítva, hogy Manó istenségének fényében minden istenképzet azonagy (Vishnu = Jezdan = Izid = Isis = Vesta, és így tovább). (MPH 84–86.) Áttekintésében Priszkosz réortól és Simon mágustól kezdve egészen a kortárs Schelling természet- és vallásfilozófiáig (amelyben az „újra születő Manichäismus philosophiáját” lelhetjük fel – MPH 104) mindenre kiterjed, s ha fejtegetései nem is mindig követhetők, bámulatosnak tekinthető az a történeti és elméleti tudásanyag, amelyet (meglehetősen szervesen és szerkesztetlenül) prezentál. Ami pedig egészen egyedülállóvá teszi (természetesen dilettáns) fejtegetéseit, az nem más, hogy e generális manicheus vallás igazát, he nem is teljesen nyíltan, de a mára nézvést is érvényesnek tekinti, s ha nem is mond ki egyértelműen keresztényellenes tanokat, a „régí” igaz vallás iránti nosztalgiáit nem hallgatja el: „ezek után fordítsd, édes hon, szemeidet ama korra vissza, mikor még keresztény nem valál, mikor még rendszerezett dogma nem kötö le ábránderőd s szüvedet, mikor még vad és szabad valál saját revelatioidtól ragadtatván”. (MPH 20.) A régiség fenséges igazságát követendőnek állítja:

mikor még a feszület bús meditatioi, a szigor, mely anyagit és meleget a hideg szellem ígéinek mind inkább alája csüggesztett, nem valának; lélek és test öszhangja mint egy

Szirmay Antalra hivatkozik (téves adatjelöléssel); e helyen ennyit olvashatunk: „*Szomotor olim Zomoru-tor, pagus Hungaricus [...] Triste funebre convivium Hungaris designans.*” SZIRMAY Antal, *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensis* (Buda, 1803), 283.

16 Lásd például a *Bálványosvár* pogány szertartásait: JÓKAI Mór, *Bálványosvár* (1883), szerk. TÉGLÁS Tivadar, Jókai Mór összes művei: Regények 43 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 104, 120, 187; a hivatkozás Bodor *Álmos* című „hőskölteményére”: 228. A *varchoniták*ban a gyulák az áldozatnál így kiáltanak: „Isten. Ormuzd. Jóél!” JÓKAI Mór, *Ujabb novellái: Hangok a vihar után*, 1. köt., A *varchoniták* (Pest, 1852), 22, 23; digitális változat: <https://mek.oszk.hu/00800/00823/html/jokai1.htm>. A *zomotor* kategóriáját először írja le a *Holtak harca* c. regében (1854), aztán pedig szinte köznyelviként használja A *kis királyok*ban, említi a *Szeretve mind a vérpadigban*, a *Fráter Györgyben*, az *Öregember nem vén emberben*, sőt A *jövő század regényében* is; a kései *Levente* című drámájában pedig a nomád vándorlást „barang-út”-nak nevezi, s teljes nagy felvonásban játszatja el a zomotort, s a műhöz fűzött mitológiai jegyzeteiben idézi Bodort: JÓKAI Mór, „Levente” (1897), in JÓKAI Mór, *Drámák 1897–1904*, 4. köt., szerk. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Jókai Mór összes művei: Drámák 4, 5–178 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 92. Megjegyezném, hogy Jókai kései, A *Barangok, vagy a peóniai vajda c. színdarabjában* (1896) a *Barang* családnévnek nincs semmi köze az ősmagyar *barang-léthez*.

csökká olvadt szerelmes ikrek, az öntudat kigyó sugalma által megzavarva nem volt, s egymással szemközt fenekedő harcban izongniok rénynek nem tartatott; mikor az életvidor embert az uralkodó természet végetlen kegye hordozá s a véges ész önféjú urává magát nem pöffeszté, eszközzé majd általa jobbá dolgozandó crudummá nem alacsonyítá istenek munkáját... (MPH 28–29.)

Mindehhez azt is érdemes figyelembe venni, hogy ezek az elképzelések egy ritka gazdag ismeret- és olvasmányanyagon alapulnak – Bodor forrásainak számbavétele elképzelhetetlen nagy munkát igényelne.

*

Bodor könyvének második fele, azaz maga a „tündérmű”, bár szorosan kapcsolódik a vallási fejtegetésekhez, nem egyszerűen illusztrációként szolgál: egyrészt a vallási szféránál jóval szélesebb horizontot tekint át, amikor a szellemiségnek a történelemben való jelenlétét hozza mozgásba, s más, nem vallási, hanem filozófiai princípiumok működtetését is kipróbálja, másrészt pedig a szereplők sokrétű gesztusai révén a történeti és erkölcsi kereséseknek és választásoknak is tágas és változatos világát prezentálja.¹⁷ A mű előhangja, melyet egy *Szittyá dalár* énekel (1–3), mintegy intelmet intéz a kortárs („fajult”) *Magyarnép* számára, mikor bejelenti, hogy a múlt felidézésével azt a kérdést kívánja feszegetni, hogy a történelem kilátástalanságával szemben vajon „ki fogná a Magyarot megváltani?”, s arra szólítja fel a *Magyarnépet*, hogy legalább a visszanezéssel emlékezzenek meg régi igaz hitéről, amelyet a kereszténység elfeledtetett vele:

Te elvetéd ó ruhaként szokásid,
Teremtő Ormuzd, tűz s had istene
Adur, Jóelek kara nem áldásid,
Holdból Nap, s csillagokra nincs varázshíd
Hol lengett Manó szelleme:
Elbérmált ajkod Christus vérit issza,
O hát egyszer nézz más világra vissza.

Hiszen a történelem, amely pedig a csodaszarvassal oly sok jót ígért volt, tragédiákba fordult át („azóta sulytol folyvást folyton átok”), a hunok eltűntek, s a Magyar sorsa pedig a szétszóratáshoz vezetett („Sok szó, tanács már nem volt sikerülve / Ki fogná a Magyarot megváltani? / Chazar megyék Csakána elvénülve, / Palóc durvulva, Úz, Jász szétterülve, / A Kun bérért jár rendet bontani, / Székelynek jobb részt nyoma sincs, hevernek / Hervadt babéri a Turul fegyvernek”); s a mai helyzetben csak egy „édes nemtő” tudja feleleveníteni Álmost, a merengőt, „ki visszaszerzi boldog Hunniát”. A mű előhangja, ideológiáját tekintve, többre vágyyna, mint amit aztán maga az egész mű

17 A mű bonyolult cselekményét részletes prózai kivonatban, mindvégig érzékeltetvén idegenkedését és értetlenkedését a történet furcsasága kapcsán, közli VERSÉNYI György, „Bodor Lajos”, 8:546–555.

képvisel: hiszen a mű Álmos korán túlmutatóan nem kínál aktuális „megváltást” (a darab ünnepi befejezése során nem történik említés arról, hogy Álmos-Csaba el fog indulni az új hon foglalására), s csak azt tudja a pozitív befejezéssel is bemutatni, hogy a sok történelmi szvenedéssel szemben Álmos korában még létre tudott jönni a kiküzdött nagyság és harmónia. Hogy mindennek a tudása és szemlélése miként tudna a mai korban bármiféle segítséget nyújtani, arról már nem esik szó; sőt mintha kissé keserűen csak a költészetnek vigasztalását sejtetné: „Igy ifjul a fajult – viszszerederében, / Kinyugszik a való – gyermekmesében”.

E tündérmű leginkább abban különbözik a korszak többi hun–magyar történetétől, hogy hőse, Csaba nem a közösség nevében lép fel, elsősorban nem közösségének tagjaként, kiváltképpen nem vezetőjeként, nem vitéz harcosként mozog, hanem egyénként, mondhatnám: romantikus szubjektumként, akinek saját céljai és vágyai vannak (ha ezek a célok majd végül egybe is fognak esni közösségének érdekeivel), s egyéni viselkedése el is távolítja a közösségtől. Az első jelenetben, mikor találkozunk vele, egy varázsligetben egy tündérral enyeleg (véltetőleg beteljesült szerelmi együttlét után), de nem kizárólag a (nagyon fontos) érzéki szerelem kedvéért, hanem azért, mert belátta létének semmisségét („immost megvagyok semmüdvé! / Látom porszemnyi sors keltem s lefektem”). (6.) A tündér, akinek ugyan csak most tudja meg a nevét (Anda), nem egyszerű csábító, hanem a magasabb princípiumok képviselője, amint maga nevezi magát: „Emlénykoszoruja e Világtervnek” – Csaba mindent tőle tanult: az erkölcsi parancsokat s a nagy vállalásokhoz szükséges készségeket is. Anda nagy, próbatételes kalandorozatra buzdítja Csabát, aki ennek hatására elhatározza: szembeszáll a történelemmel: „Adj módot a történéstől dacolnom; / S nem késendem próbára tenni dolgom”. (6.) Csaba csak ezek *után* megy közösségéhez, ahol éppen nagy ünnepet ülnek, ám mivel Csaba hiányzik, elmondják, hogy Csaba oly filozofikusan andalgó különc, hogy szinte nem is tartozik hozzájuk („Ugy jár Csaba [...] társa fenevadnak, / Míg látszó s láthatlan ki nem nyilott előtte / Fa és fű megszólalt, magát meg nem kötötte. / Porló kövekből olvas olvashatlant [...] / Turulnemzetség benne elhanyagland”). Ám ez a filozofikusság (kivált a történelem iránti érdeklődés) ugyanakkor kiválasztottá is teszi Csabát, aki ahelyett, hogy itt és most ünnepelne, „az elsrathatalanul rab Hunnia” szebb jövőjébe vágyik el, hiszen már Ethele sincs jelen többé; ám ekkor jön egy baskir sámán, s Adur kardját hozza számára – Csaba pedig eltávozik a karddal, egyedül, távozása látványosan egyéni, senki nem tart vele, s ő senkire nem tart igényt („egy tömkelegjárás idéz előre”), célja pedig nem kevesebb, mint „Föltörni a természet zárait” (84–88) – Hunnia sorsát illetően itt nem hangzik el jóslat.

S itt kezdődik aztán, egészen különös módon, az eddig historikusnak szánt történetnek mesébe fordulása, s számos népmeseiként ismert motívumnak kibontása, átértelmezése vagy éppen csak jelzése (nemegyszer igen nehezen követhetően). Csaba kalandorozata mintegy a történetiség teljes mellőzésével zajlik, sőt kilép még a térbeliségből is, s soha nem tudjuk meg, hogy a következő hely az előzőhöz képest hol helyezkedik el: Ethele szobra előtt imádkozik, s az ő segítségét kéri („Ha benem lobog győztelen szellemed / Utolsó paránya: / Telyesítsd tervemet”) – ám imájába belealél, a szobor rázuhan, s együtt elsüllyednek – a „vadony éktelen sivataggá változik”. (88.)

A sivatagban aztán elképesztő boszorkányfesztivál zajlik, táncokkal, érthetetlen varázsigékkal és varázslatokkal – mire Csaba felébred, s maga mellett találja segítőtársát, Tombolit (valószínűleg fiatal nő), akit kicsit hitetlenül, de sikeresen hirtelen lóvá változtat („Lelkemre, furfangos lovaglás módja, / Mit meg nem ér nagy Ethele utódja!” – 47), majd elrepül vele, s végigjárja az Anda által előírt utat a rézerdőn, ezüsterdőn, aranyerdőn keresztül. Már az is nagyon meglepő, hogy ezeket a népmesei motívumokat Bodor beilleszti „magas” irodalmi művébe, hiszen ilyenre ekkoriban csak nagyon ritkán vállalkoztak költők (bár az kiemelendő, hogy Bodor messzemenően kerüli a korban egyre népszerűbb népiességek mind stílusát, mind modalitását), de az különösen figyelemre méltó, hogy a különböző mesés és csodás próbafokozatokat Csaba úgy éli meg, mintha nagy szellemi princípiumok sorozatán haladná át, s folyamatosan „teoretikusan” is reagál a nehézségekre: miközben elképesztő és szélsőséges szörnyűségeket él át, s rendkívüli nehézségeken keresztül győzi le ellenfeleit, míg megszerzi a vasfüvet, a fehér kígyót, az aranyalmát, tulajdonképpen az erő (= hatalom), a tudás (= vallás) és az erkölcs birodalmát járja végig, s „haladja meg”. Az erő birodalmában (rézerdő = börtön) rettenetes küzdelemben legyőzi a hatalmas szörnyet, s felszabadítja a (nem tudni, gonosz vagy esendő) rab „pulyákat”, akik aztán, a „lélekszabadság” nevében, tündérekké válván, „ragulva” dicsőítik a szabadságot („Örvendjetök [...] Ragult hálát rebegjen nyelvetök, / Hogy mint madár kéljelgetök; / Hogy nem szakadhat rátok / Többé az ölv, a rabság, / Örökre őrz élet s lélekszabadság!”). (59.) Az ezüsterdőben („Könyv és természetcsoda tárház”) misztikus és mágikus beszélgetéseket folytat (csillagképekről is) a Bál nevű hatalmassággal és követőivel (Vajakor, Gardiák, Villi), akik sok szimbolikus titkot idéznek fel – de Bál nem akarja feladni valláson és babonán alapuló zavaros és titkos hatalmát, hanem nyíltan kimondva „vakságot” akar fenntartani („Sötétség anyja hitnek s tiszteletnek; / Mi lesz belőlünk, ha eloszlik árnya, / Ha őrt nem áll a pokol kitevülő szárnya? / Hol lesz népek függése, rény, kegyesség, / Ha széttéped a százados szent mesét”). (72.) De Csaba az ész nevében mégis győzelmet arat, mikor Adurt idézi („Csak ez ige az észbirodalomban: Világ!”) – minek hallatára Bál összeomlik, Csaba pedig ujjong a virradatban, hiszen „Mindenható az égi szó!”, s az egész sötét csarnok helyén liget virul. Az aranyerdőben a harmadik, az erkölcsi próbatétel következik (igen figyelemreméltó, hogy e fejezet mottója így hangzik: „Diabolus transfiguratur se in formam Christi” – 48): Csabát mindenféle tündérek, hullák és a Vasfogubába csábítják el egy varázskertben, s csak úgy tudná megszerezni a kívánt aranyalmát, ha engedne a tündérnő csábításának (varázssital hatására azt képzeletben, hogy a nő Anda: „S ha oly gyönyörű vagy, mért mégsem az, / Mért nem vagy emlínyem, ha lényed teljsavas: / O kék, ha gyilkolsz, mért boldog neved? / Mért bűn tehát ha oly édes heved?” – 96); s bár az almát letépi, a csalódott tündér elragadja s vízbe veti a vasfüvet, a fehér kígyót, az aranyalmát – erre Csaba őt is levágja Adur kardjával, s a tündér hullájával együtt a hullámokba zuhan. Narratív kommentár híján nem eldönthető, e próbát megállta-e Csaba, hiszen a megszerzett javak mind elvesztek, s ő maga is a halál birodalmába zuhant.

Ezután következik a mű legizgalmasabb, legterjedelmesebb fejezete, amely a *Halál-újítás (Zomotor)* címet viseli, s amely Csabának a másvilágon szerzett tapasztalatait összegzi. A *Héttoronyban* (nincsen megmagyarázva, mi ez, és hol van) együtt ül a ragyivén

(= szívárvány) a főistennő, Ciondara és segítői, az őstündérek, Jóel, Parank, Zakla és Gyémánthős, s azon tanakodnak, mitévők legyenek Csabával, a szenvedő vándorral („Az élvezet keresztülúsza / És életúntság nyeresége, / Reménye nincs, kietlen puszta / És elfajult gyom üdvössége” – 104), aki előkerül mint öreg és vak koldus – és bár hallja a tündéri szózatokat, mégis csalódottnak érzi magát, s álomba merül („Örülj csalódatodnak még tovább, / Szunyadj tovább is földi báb! / Már jertök, alszom újra, angyalnépek, / Jertök, jók, szépek!”). (109) Álmában az eljövendő magyar történelem hihetetlen kavalkádja elevenedik meg, bizonyára az őstörténeti eposzokban konvencionális jóslatoknak mintegy inverzeként; ám míg a nagy történelmi jóslatok e korban mind dicsőséget jósoltak a magyar nemzetnek, hőstetteken keresztül (nemegyszer a korabeli jelenig, többször a Habsburg-ház uralkodásáig, esetleg egészen Ferenc császárig),¹⁸ addig itt Csaba álmában csupa rettenetes és nyomorúságos tragikus esemény idéztetik meg (gyázmagyarkák, kudarcos kereszteslovagok, Loyola és az ördög mártírjai, a gályarabok, tatárok, törökök, vad janicsárok, rablógyilkos kurucok és rablógyilkos labancok stb.), mindenütt rombolás és pusztítás (mindenféle polgárok keverednek: szatócs, kufárné, zsidó alkár, örmény; s időnként komikus figurák, bohócok, például Markalf és Beckó gúnyolódnak mindenben). Csaba és Anda csak rezignáltan szemlélik a pusztítást, s Csaba folyamatosan kétségbe esik („Menj, menj, szabadulj, alagyár tünemény, / Nem zord csatasík helyed o szüz erény; / Tántorgva követlek... / O semmület! / Ah újra meg visszargyok – / Menedék nincs temetőmből – / Könyörület!” – 132), miközben villik röpködnek körülötte; s kétségbeesésének csúcspontján, egy várostrom során, hatalmas szózatban mindenre, az istenségre is átkot mond:

Hát veszve légy, és átkozott reményem,
 És kába föllegvárom, gyáva rényem,
 És Ethele magad, családom őse
 Adur isten magad légy átkozott. [...]
 Légy átkozott, és mind Magyar Világa
 Szent hajdona, jelen s jövendő urasága
 Legyen cudar, utált, szidalmazott
 Veszett és átkozott és kárhozott!! (147.)

Anda vigaszára sem hallgat, sőt Andát a mélybe taszítja, Adur kardját is eldobja, s maga is leugrik a mélybe:

A gyilkos zordul áll vad gögje ormán
 Oly borzatatag melly – vacogó fogakkal,
 Oly iszonyun, oly gyönyörű mogorván!
 A lég nyüzsgöni kezd metsző, csipős kisállatokkal;

18 Ilyen jóslatok olvashatók Csokonai Vitéz Mihály eposzvázlatában (*Árpádiásznak Schematismusa's formája*, 1803), Debreczeni Mártonnál (*A kióvi csata*), Pázmándi Horváth Endrénél (*Árpád*), Guzmics Iszidórnál (*Árpád...*), Balla Károlynál (*Álmos Ásiában*, 1824), Dózsa Dánielnél (*Zandirhám: Székel hősköltevény a kilenczedik századból*, 1858) is.

Alunnan a pokolcsodák vicsorgván
Hemzsegnek már elé,
vijongnak éh torokkal:
De minden tépdesezt szilag parázsa
Leend megannyi bánat óriása.

De Anda nem halhatott meg, kesergésére Hourik láthatatlan kara kezd énekelni, s Anda Adur kardjával megilleti a halott Csabát, s feltámadásra szólítja – mire megjelenik Ethele eleven szobra, s rászól Csabára: „Támadj!” (149–152.)

Ezután már csak a jó vég közeleg: Csaba felébred egy virágos hanton, Tomboli elmeséli, hogy a megszerzett csodaszerek kikerültek a vízből, s csodát tettek – Csaba örvend, hogy minden, amit látott, csak álom volt, s elindul hazafelé, s kisebb kalandok után épp akkor ér haza, amikor közössége nagy ünnepet ül, mert a különböző népcsoportok békét kötöttek, s most egyesülnek éppen. Csaba elmeséli a történeteket („Ki fősthetené le tébolyultak álmát, / Vagy a halottak síva utait, / Láttam sok századok leventi szármat, / Méhében sok titok udvarló roncsait [...] / Ekkor megkap egy ittas düh ragálya, / veszemmel végződjék e hiu pálya”), s közli, Táltosának hívására megtért, majd ujjongva hirdeti, „hogy egyesülend Erdély s Magyarország!” (arra a kérdésre, hogy Csaba és az ősmagyarok számára „Hunváras”-ban vagy „Kevevár”-ban mit jelenthetett Magyarország kategóriája, s kiváltképp az egyesülés Erdéllyel, a mű nem tér ki: 167–168) – minek hatására a közösség elragadtatottan átnevezi a hőst: Csabát ezentúl Álmosnak fogják hívni, s ő lesz a vezér (vérszerződést is kötnek). Álmos-Csaba megszervezi a törzsek közti nagy egységet, esküt tesznek Adur kardjára („Gyulassza összes vérünköt szentelt tűzünk, / Adur kardjában, mely haladni int” – 172), de különös módon a mű nem tisztázza e „haladás” konkrét és aktuális irányát – azaz a majdani pannóniai régi vagy új hon foglalásának nagy eszméje nem kerül említésre. Ám ezek után hatalmas ünnepség következik, vezéri házassággal: Csaba (illetve Álmos) feleségül veheti Andát (pajzsra is emelik mindkettőjüket); s Anda szép szózatban összegzi a kalandos út tanulságait, amelyek, úgy látszik, nem politikusan, nem történetileg, hanem csak üdvtörténetileg értelmeződnek és érvényesülnek: „Az Ordas által minden meneküdv! / Mit érne a Világ ridég forgása, / Ha holtaknak nem volna támadása? / Mit érne álmaink előszerelme, / Ha némi mag valóban ki nem kelne?” (178.)

A befejezésben, úgy látszik, Bodor tökéletesen alkalmazkodott mind politikailag, mind poétikailag a korabeli ősmagyar történetek konvencióihoz és dekorumához: e leírások szerint ugyanis (Anonymusra hivatkozván) az ősmagyarok, amikor épp nem harcoltak, akkor áldoztak és ünnepeltek – s az ünnep alkalmával nyilvánították ki identitásukat és igazságukat, s az ünneppel affirmálták hitüket, elkötelezettségüket és egyéni sorsválasztásukat is: minek következtében e művek, így Bodor tündérműve is, tulajdonképpen részévé váltak az elképzelt ünnepi rituálénak.¹⁹

19 Ilyen nagy ünnepleírások, áldozások: Csokonai Vitéz Mihály (*Árpádiásznak...*), Aranyasrákosi Székely Sándor (*Dierniász, hősi költemény, 1825*); Guzmics Iszidor (*Árpád...*), Debreczeni Márton (*A kióvi csata*), Balla Károly (*Álmos Ásiában*), Kiss Bálint (*Magyar régiségek*), Pázmándi Horváth Endre (*Árpád*); Garay

Bodor tündérművének költészettörténeti beágyazottságát nehéz megrajzolni, oly szabálytalanul és oly szertelenül él mind a poétikai, mind a dramaturgiai konvenciókkal és konvencióértésekkel – ráadásul Bodornak oly széles körű műveltsége volt, hogy bizonyára nagyon sok ihlető forrást feltételezhetünk (csak e kötet szépirodalmi hivatkozásai közül emelnék ki párat: *Emlékezzünk régiekről*, Zrínyi Miklós ekhós verse, a *Nibelungenklage* – 1, 153, 164): ezért talán szerencsésebb a műből kiolvasható, erősen feltételezhető háttéranyagokra szorítkozni. Ami a leglátványosabb, az a *Csongor és Tünde* hatása: Csabának a mű kezdetén vázolt andalgása és keresési szenvedélye egyeztethető Csongor útkeresésével, a hármas út dilemmája is ott lappanghat Csaba hármas próbatétele mögött; Anda sok szempontból hasonlítható Tündével, bár az ő mindent akarása és mindentudása már több és más, mint Tündének „egyszerű” boldogságígéréte; a szerelmek kapcsolata, esendősége szintén Vörösmarty-parafrázis, hiszen még Ledér csábítása is megjelenik a *Tuba lánya* című fejezetben (84–98); a mű végjelenetében pedig Csaba ugyanúgy, tétován áll szemben a fátyol alatt rejtőző, csak később felismerendő menyasszonyával, Andával (177), amint Csongor is csak a lefátyolozott Tündét láthatja megébredvén; az pedig, hogy a beszélő csodalovat *Tombolinak* hívják, szintén Vörösmartyra vezethető vissza (*Zalán futása*, VI. ének). S bizonyára megengedhető az a feltevés is, hogy a mű nyelvezetének kiszámíthatatlan regiszter- és modalitásváltásai is őrzik a *Csongor és Tünde* nyelvének polifóniáját (különös tekintettel az ördögfiókok nyelvi játékaire).

A mű boszorkányjelenete (*Induló* – 39–45) felismerhetően idézi meg Shakespeare *Macbeth*-jének nyitó boszorkányjelenetét mind dramaturgiai funkciójában (hiszen a boszorkányok arra készülnek, hogy a közelgő hőst igézzék meg), mind a varázsigék nyelvi korlátlanágában. S a világirodalmi ihletést azért is feltételezhetjük, mert a korabeli őstörténeti művekben, ha a gonosz istenség meg is jelent, ha tündérek számtalan formában röpködtek is²⁰ – de boszorkányokkal nem találkozunk (hacsak nem számítjuk ide a *Csongor és Tünde* ármánykodó Mirígyét – aki persze egyedül űzi praktikáit). A Shakespeare-hatás feltételezése azért is könnyen megengedhető, mert Bodor a válástörténeti részben többször is hivatkozik rá: említi az *Antonius és Cleopátrát*, a *Romeo és Júliát* (MPH 6, 52), valamint a *Love’s Labour* (sic!) című darabot is.²¹

János (*Árpádok*, 1847), Vörösmarty Mihály (*Zalán futása*, VI. ének), Dózsa Dániel (*Zandirhám*); később: Jókai Mór: *Levente* (1897). Figyelemre méltó, hogy Petőfi Sándor ősmagyar eposztörredékében, amelyben a vallás egyébként sem játszik szerepet, az országgyűlést követő ünnepség is elveszti szakrális jellegét, s nagyszabású lakomává egyszerűsödik (*Lehel vezér*, 1848).

- 20 A honfoglalás kori tündérekéről lásd tanulmányomat: MARGÓCSY István, „Tündér a honfoglalásban: A regeműfaj különös változata”, in *A két Kisfaludy: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy könyvek 21, 114–128 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016). Kiegészítésként: a korszak legtündéresebb ősmagyareposza: TAKÁCSY Józsa, „Etelköz”, *Uránia: Nemzeti Almanach* 5 (1832): 13–70.
- 21 Az *Élet és ábránd* című kötetében a *Literaturai tárca* című rész mottójaként szerepel a *Love’s Labour*. Lásd BODOR, *Élet és ábránd*, 159.

Nehezebb bizonyítani, de nem jótalan feltételezni, hogy Bodorra erősen hatott (a kor magyar szépirodalmát illetően nagyon ritka kivételként) Goethe *Faustjának* második része. A szerző a vallástörténeti részben, ha cím és szerző szerint nem is, de felismerhetően említi a művet, mikor az általa dilettánsnak tekintett tudóst így jellemzi: „a volt famulus Wagner gyanánt az embert lombikon főzi ki” (MPH 33), de már maga a műfaji koncepció, azaz a lehetségesnek vélt világdramáa ötlete is (amelynek szinte jelszavaként hat Anda önmeghatározása: „Emlénykoszoruja e Világtervnek” – 6) viszonyítható a *Fausthoz*. S *Faust*-ihletesként, azaz a második rész *Walpurgis-éj*-jelenetének hatásaként vélem a *Halálújítás (Zomotor)* című fejezet (103–147) szélsőségesen korlátlan, sokszor karneváli hangulatú prezentálását, mind a felsorakoztatott pici epizóddarabkák minden hierarchia és motiváció nélkül való egymás mellé rendelését, mind a tragikus és komikus darabok vegyesen váltogatott szerepeltetését, mind a nyelvi-verselési variációk gazdagságát illetően (hiszen a történeti szereplők itt kufárnékkal, alkárokkal, virágáruslánykakkal s *mokányokkal* keverednek). *Faust*-hatást látok abban, ahogy a kalandjai végére érkező Csaba *vakon* éli meg illúzióinak vesztét (sőt, az is lehet *Faust*-allúzió, hogy a vak Csaba nem veszi észre, hogy a sírja partján áll: „Boldog, nem érted azt, / Mi hamvaszt, és csiraszt, / Hogy, ember, botorgásod / Árán sirodát ásod” – 147); a második *Faust* nyitódarabját (azaz Faust hajnali ébredését Ariel és nemtők énekére) látom imitálni Csaba *hajnali* ébredésének jelenetében, ahol „elemek láthatatlan kara” *Ébredalt* zeng Csaba fülébe, miközben még a Faustot elkápráztató vízesésen csilámló szivárvány képe is megismétlődik („Délbáb himbál hosszában / Dics ragyíven, vízruhában”). (153.) S tekintélyérvként az is megemlíthető, hogy Bodor a vallástörténeti részben, a megvilágosodási pillanat leírásánál épp Goethét idézi meg: „semmi egy hajnalnál tisztább, s ez előtt áthledni kegyes kedves kötelesség – miként Göthe oly sok plasztikai erővel szól”. (MPH 44.)

*

Az *Álmos* című verses dráma irodalomtörténeti kontextualizálásához egy merész ötlettel kívánnék hozzájárulni: megítélésem szerint e mű úgy is felfogható, mint *Az ember tragédiája* előjátéka. A 19. századból, Madách műve előzményeként, nem ismerek más művet, amely a történelem előre látását egy kiválasztott hős álmához kötné. Bodor művében Csaba előre megálmodja, ha nem is oly rendszerességgel, mint Ádám, a (magyar) történelem alakulását, rendre katasztrófákat és kudarcokat vizionál, s a látás befejezéseként, beismerve a vállalkozás lehetetlenségét, öngyilkosságot követ el (ráadásul úgy, hogy a mélybe ugrik) – s csak a párjául kiválasztott nő menti meg a haláltól: ezután pedig a legfőbb szellemi princípium képviselője, a *Manó* istenségnek mintegy helyi megtestesülése, azaz Ethele támasztja fel igéjével benne az élet folytatásának szándékát. Sőt: Csaba kezdeti elszánásának szózata nagyon úgy hangzik, mintha maga Ádám mondaná: „Adj módot a történhetőn dacolnom” (6) – s talán azt is figyelembe lehetne itt venni, hogy Madách utolsó, töredékben maradt műve, a *Tündéralom* is kapcsolatba hozható Bodor tündérmű-

vével.²² Arra nincs bizonyíték, hogy Madách ismerte volna e művet, de teljesen nem is lehet kizárni – a műnek lappangó ismerete eljuthatott hozzá.²³

Minek alapján még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy felállítsunk egy (jelenleg még csak alternatívaként működő) fejlődési sort azon 19. századi verses történelmi drámákból, amelyekben mintegy megfogalmazódik a történelemnek mint világdramának az igénye, s egymás mellé rendelnénk az olyan műveket, mint a *Csongor és Tünde*, Vajda Péter *Buda halála* című drámája, Bodor Lajos tündérműve, Madách tragédiája, majd pedig a század legvégéről Jókai Mór *Levente* című nagyszabású, egyszerre fenséges s egyszerre karneváli őstörténeti víziója, amelyet a szerző élete főművének szánt volna;²⁴ s ennek alapján megpróbálnánk felülbírálni a 19. század irodalmának műfajhierarchiájáról több mint száz éve kialakult s azóta hagyományná rögzült képet. S hogy a „világdrama” konvencióellenes műfajának milyen erős a vonzása, azt látványosan bizonyítja, hogy a 20. században is rendre létrejöttek olyan „szabálytalan”, egymástól persze erősen különböző érdekes és jelentős drámai művek, amelyek nem színpadilag hatottak, hanem dramaturgiai újításokkal tovább bővítették a drámáról való gondolkodás lehetőségeit: mint Palasovszky Ödöntől a *Punalua* (1926), Határ Győzőtől a *Golghelógi* (London, 1976), Weöres Sándortól *A kétfejű fenevad avagy Pécs 1686-ban* (1972) s Spiró Györgytől *A békecsászár* (1981).

Függelék

Illusztrációként ide iktatom a tündérmű egy fejezetét. (*Álmos a honkereső*, 39–45.)

22 MADÁCH Imre, „Tündérálmom: Drámai költemény” (töredék, 1864), in MADÁCH Imre, *Összes művei*, szerk. HALÁSZ Gábor, 2 köt., 1:1055–1064 (Budapest: Révai, 1942); a mű tervezete: uo., 2:741–742.

23 Madách könyvtárában nem volt meg e mű – de ez sem százszázalékos kizáró ok, hiszen Petőfi, Eötvös József, Kemény Zsigmond, sőt barátja, Bérczy Károly művei sem voltak birtokában. Lásd SZÜCSI József, „Madách Imre könyvtára”, *Magyar Könyvszemle*, új folyam, 23 (1915): 5–28.

24 JÓKAI, „Levente” (1897).

INDULÓ

Dort fängt die Strecke der Karpaten an ...
Altweiberberg, Babia hora, Βαβειαορηα.
Bandur. Fesslernél.

Boszorkánraj (érkeznek különfélék)

Kardal

Húhe huj, hohó, hahó!
Ádáz vadonc ez vagy bahó,
Hehő,
Boszorkánrajba veszni jó.
Menny, föld, pokol között
Kering egy pille kék,
Míg jól meg nem förtőzködött,
Zsirjában jól le nem fővött.
Fenyüként könyez, könye ég,
Perzsbüze csiklándozza még,
Hehő! hehő! hahó derék!
Majd huttyan suttyó keverék.

Egy boszorkán

La néne honnat?

Másik

Kétszer bődült bányaérből;
S ez a fonnyadt?

Linkába

Zárdabéli denevérből.

Első

Erre, erre!
Föl ne akadj a csipkeciherre.

Ah virgonc vendégem,
Mily cicét fut gyantás söppedéken.

Varancsag

Mau, vau, vákvák!
Ne menj vetésre rák,
Vetésből nő a mák,
Vet mák olajzáklyát,
Záklyát esznek fáklyák,
Fáklyán fogul a rák,
Azért ez ákombák,
Ne menj vetésre rák.

Egy toprongyos (érkezik)

Hovaz! hop szűzem,
Vasbocskorom!
Dudor! dider! hadd a tüzem
Szikkasszam tomporom.

Varancsag

Biz ugys' émelg gyomrom ragyácskám,
Kisült perjédben hamvpogácsám?

Sármafőző (a tűznél)

Ebszóló, kutyatej neki,
Hunyorral is beérheti,
Pih! békanyálos brekeki!

Linkába

Szűzecske, szűzecske,
Mért hálsz puha pelyhen?
Mit szivsz, mire hivtál,
Mi mász föl a kelyhen?
Kis götte, mit ittál,
Nyomása vadkecske.
S rád rángató csába
Suly érzete terjen,
És fojtogat, Kába,

És mellyed eltikkan,
És lelked elsikkan,
Linkába torkába
Haldokva megnyikkan.

Rikolics

Böm, Böm, böm!
Erdőbutyka jön
Lány, szakála van,
Orra álla kan.
Fütyöl mint egy rigó,
Hasán alol kígyó.
Utjában uttalan
Sok cselt vet, bonyolít.
Sok utast szontyolit,
Megcsip, elundokit,
Kinek száját facsarja,
Kinek orrát lemarja,
Amazt föl golyvásítja,
E nyelvét ficamítja,
Szemét megkancsalítja.

Mumás

Én szürkületben
Lánykák után futok.
De siettemben
Egyikhez sem jutok.
Ugy elijesztem,
Sodródnak mint pereszlen.

Morkoláb

Zsombékos lápon,
Karingol égevény;
Vig Morkolábon
Megpezsöl sok legény;
Szentgyörgyre les
Kincset keres.

A kincsveremből
Milling parisztol

Sorvadt tetemből
Falangy evickol,
Legény mered,
S kangot vetett.

Arany burkonyban
Tüzes kalappal
Járok suttomban
Papnéhoz pappal,
Szájt falu tát,
Pap mit se lát.

Minap babámért
Fonóba tértem,
Csókom hozzá ért
S egy tánkra kértem,
Közel tapaszt,
Megsínli azt.

Első

Jerünk riszálni
– Vicángani!

Mind

Matolla, Matolla!
Hahóhehő holla!

Ugorgyán

Frisen! Vigan!
Majd szerte foszlom,
Lég közt higan
Hét színre oszlom.
Vizet merek,
Míg nem pereg.

Mind

Himbálni,
Vicángani pukk!
Górálni

Pillángani,
Regelni, nyavítani
Vonítani,
Mi vedleteg –
Kergeteg
Förgeteg, kukk! guga kukk!

Sármafőző

Sármát, sárkanyát
Lefőztünk,
Várjuk vasdanát,
Nincs köztünk.

Többen

Juhé! juhé! hehő!
Ugorgyán, be szép lepedő
Az a lebegő.
Csereg a szarka, csit!
Brrr! vasdana itt.

Vasfogubába (a tajtékozó bográcsfüstből eléterem egy penetével)

Ki makkan?
Csitteg csattan!
Bedölt katlan
Kidölt oldalán?!
Buzog az öntés, hol a kalán?

Rostával kimerek özönvizet
Talán
Tüzesőt nem hiszed?
Szunyogháját
Bolhamáját,

Lucaólmot,
Tajkoskormot,
Egy kis böngés:
S kész az öntés.

E palackot a fattyamnak,
Ezt kilódult vasfogamnak.

Pitypalatty! egyenesre!
Tojás héjból pattogjatok a lesre,
Változzatok,
Parancsolom, rémfajzatok!

(A bogrács megmaradt buzgó levével körülöntözi őket, s rézlevelű fák s bokrokká változnak át. – Maga bukfencet vet s eltűnik.)

Ignotus Pál és a Szép Szó

VERES András

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, nyugalmazott tudományos tanácsadó, professor emeritus
ORCID: 0000-0003-0892-3662

IGNOTUS Pál and the *Szép Szó* literary journal

Abstract | IGNOTUS Pál wanted to help the young leftist generation, which was critical of the Hungarian status quo amid the rise and threat of Nazi power, to establish its own magazine. Although their collaboration was prompted by their opposition to the New Intellectual Front, which supported Prime Minister GÖMBÖS Gyula, their real driving force was to counterbalance *Válasz*, the journal that united the “popular” camp. IGNOTUS Pál and *Szép Szó* consciously sought to continue the “urban revolution” that had been marked by the turn-of-the-century literary journal *Nyugat*.

The study presents the background to the founding of *Szép Szó* and the relationships between its main figures. Although IGNOTUS was aware that JÓZSEF Attila posed a risk due to his illness and poor mental state, he still took him on, not only because he recognized the significance of his poetry, but also to ward off the racially based attacks that could be expected from official cultural policy and the folk camp. Although FEJTŐ Ferenc, who was involved in the editing, also took part in the ideological debates, IGNOTUS (until he chose to emigrate) remained the primary shaper of the intellectual image of the magazine. He was the successor to the bourgeois radical tradition—adapted to the changed circumstances—which in his father’s generation was represented above all by JÁSZI Oszkár’s liberal and socialist ideas.

They only partially succeeded in counterbalancing the challenge posed by *Válasz*. They had a real talent for criticism, but not for preaching, which they rejected from the outset.

The international situation also developed unfavorably for them. As early as 1936, it seemed that the whole of Europe was in crisis; the proliferation of dictatorships showed that the Nazi takeover was not a one-off aberration, but a developmental model. Both at home and in Europe, they represented a minority position – but this only increases the value of their stand.

Keywords | folk-urban debate, against anti-Semitism, JÓZSEF Attila, FEJTŐ Ferenc, NÉMETH László, ILLYÉS Gyula

* A *Testet öltött érv* című konferenciának a *Szép Szó* folyóiratról szóló *Vissza az értelemhez* alcímű szekciójában 2025. november 28-án elmondott előadás jegyzetekkel bővített, javított változata.

Írásomban nemcsak Ignotus Pálról lesz szó, hanem a *Szép Szó* alapításának háttéréről és legfőbb szereplőinek kapcsolatáról is. Az ismert adatokat néhány új szemponttal egészítem ki, és egyes vitatott kérdésekre is igyekszem választ találni. Ignotus Pál nézeteinek alapos bemutatására talán egy másik tanulmányban kerülhet sor.

Bár Fejtő Ferenc emlékezéseit célszerű óvatosan kezelni, mert hajlamos rá, hogy fölnagyítsa a maga szerepét, de azt az állítását hitelesnek gondolom, hogy *Ignotus is, József Attila is előbb külön-külön törekedett saját folyóirat alapítására*.¹ A költőt nemcsak az vezette, hogy verseinek biztos fórumot teremtsen, mivel publikálási lehetőségeit – joggal – túl szűkösnek találta, hanem az is, hogy érvényesnek tartott rendszerkritikus álláspontját maradéktalanul kifejthesse. Nem akármilyen utat járt be a népnemzeti Bartha Miklós Társaságtól az illegális kommunista párthoz való csatlakozásán, majd elhagyásán át az Új Szellemi Fronttal – hajdani népies elvbarátaival – való szembe fordulásáig. Bősséggel volt újra hadakoznivalója.

Nehezebb megválaszolni, mi készítette Ignotus Pált önálló lap tervezésére, hiszen az *Esti Kurír* rendszeres vezércikkírójaként hangot adhatott mindenkori véleményének, sőt a kényesebb ügyekben még *A Toll* is rendelkezésére állt, melyet barátja, Zsolt Béla eleve polgárpukkasztó szándékkal szerkesztett. Ignotus korábban fordult szembe a népi mozgalommal, mint József Attila: saját ifjúkori megtévedésén lépett túl, amikor leszámolt a Szabó Dezső-féle nemzeti romantikával.² Bár az ő álláspontja is módosult az idők folyamán, de alapelveiben ritka állhatatosság jellemezte.

Annak a *polgári radikális* hagyománynak folytatója – természetesen a megváltozott körülményekhez igazodva –, melyet apja nemzedékében mindenekelőtt Jászi Oszkár liberális és szocialista elemekből szőtt felfogása képviselt. Ignotus már 1930-ban élesen bírálta az ifjú nemzedék Bartha Miklós Társaság néven fellépő csoportosulását, melynek nézeteit részben zavarosnak, részben pedig – kivált a mítoszba torkolló parasztromantikáját – kártékonynak tartotta.³ Korai barátságát József Attilával éppen azért mondta fel, mert a költő is csatlakozott e csoportosuláshoz, és munkatársa lett Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti fajvédő lapjának, az *Előőrsnek*.⁴

Fejtő méltán írta azt is, hogy Ignotus „új, szabad szellemű, nyugatias folyóiratot” akart elindítani, de ez aligha merítette ki lapalapító indítékait. Figyelemre méltó, hogy utólag a népi-urbánus vita legfontosabb szakaszaként *a harmincas évek elejét* jelölte meg, az *Előőrs* és *A Toll* folyóiratok irányvonalának szembenállását, tehát a *Válasz* és a *Szép Szó* közti küzdelmet *megelőző* időszakot.⁵ Ő maga már ekkor másoknál érzékenyebben és gyorsabban reagált a népi mozgalmat mintegy előkészítő Illyés Gyula és Németh László írásaira. Nemcsak a szerinte téves – antiszemita felhangoktól sem

1 FEJTŐ Ferenc, „József Attila, az útmutató” (1947), in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, *Ars scribendi*, 156–181 (Budapest: Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992), 171–172.

2 IGNOTUS Pál, „Népiség” (1959), in IGNOTUS Pál, *Jegyzetek a szabadságról*, szerk., tan. BOZÓKI András, 280–303 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010), 286.

3 Ugyanakkor Ignotus felfigyelt arra is, hogy a Bartha Miklós Társaság a korábbi fajvédelmi eszmekörből átcsapott „egy rokonszenves, lelkes szociális érzéssel áthatott, de nem minden pontján világos koncepcióba”, lásd IGNOTUS Pál, „»Mi fiatalok«” (1930), in IGNOTUS, *Jegyzetek...*, 43–45, 44.

4 Lásd IGNOTUS, „Népiség”, 290.

5 Uo., 289–290.

mentes – orientációjuk miatt tartotta fontosnak a vitát velük, hanem *a nemzedéket összehozni és vezetni kívánó* ambíciójuk miatt is. (Bár Németh László lett a népi mozgalom legfőbb ideológus szószólója, tényleges vezetője-szervezője Illyés Gyula volt.)

Ignotus Pál 1934-ben írta Németh László folytatásokban közölt emlékezésének antiszemita kitételeiről és az őt védeni próbáló Illyés Gyuláról, hogy

fiatalabb írók olyasmit kezdtek pengetni, hogy rendben van, ha zsidók élnek, lélegeznek és pénzt keresnek Magyarországon, rendben van az is, ha írnak néha, de tekintsek magukat mégis olyan elzárt közösségnek, amilyenek a szászok voltak a régi Erdélyben s ne akarjanak magyar szellemet irányítani. Németh László, ki a jugoszláviai *Kalangya* folyóiratban ezt a [...] szerencsétlen történelmi analógiát kiötlötte, későbbi cikkében ezt félig-meddig visszavonta, majd ismét, még erélyesebb formában megismételte – annyi változaton át, hogy végül mégis csak az eredeti zsidó-degradáló óhaj maradt meg benne hitelesnek. [...] A vitában, mely ekörül megindult, Németh Lászlónak védelmére kelt Illyés Gyula is egy cikkében, melyben kijelentette, hogy ő ugyan nem antiszemita, de ha zsidók éretlenek és gyanakvók az ő dunántúli mozgalmával szemben, az könnyen antiszemita irányba fordulhat...⁶

Jóllehet nem publikálta, de József Attila is fennakadt Németh László hivatkozott *Ember és szerep* című önéletrajzi írásán, melyet 1934 őszén elolvasott, föltehetően azért, mert kíváncsi volt az író *Nyugat*-beli működésének hátterére, kivált az ő *Nincsen apám se anyám* című verseskötetéről írt, lekezelő hangú bírálatának lélektani és esztétikai motívumaira. Bár ott erre nem kapott választ, de ahhoz kellő muníciót szerzett, hogy máro gúnnyal jellemezze Németh László karakterét, mint egocentrikus, exhibicionista, férfiatlan léleket, aki természetesnek véli vezető szerepét nemzedékében, jóllehet nincs meg hozzá sem a bátorsága, sem a tehetsége.⁷

Igen érdekes, ahogy 1959-ből visszatekintve Ignotus felvázolta az „urbánus” szellem akadályokban bővelkedő útját. Úgy találta, hogy a századvégen még a népnemzeti irodalmat megszelídítve elfogadó Budapest is a „vidékiesség székhelye” volt, és csak a *Huszadik Század* és a *Nyugat* folyóiratok „urbánus forradalma” formálta modern szellemű metropolisszá, amely az uralkodó felfogás legnagyobb riadalmára elkezdte magához hasonítani a vidéket is. Tehát nem csupán a városi értelmiség radikalizálódott. A parasztság földéhségét pedig még a mérsékelt politikára hajló Móricz is lelkesen támogatta a Károlyi-éra alatt. 1919 után azonban a folyamat megtört, az ellenforradalom a falu nevében igyekezett megregulálni a várost, és persze kijátszotta a falut is. Ebben a fölöttebb anakronisztikus világban kezdte pályáját Ignotus Pál nemzedéke, és sajnálatos

6 IGNOTUS Pál, „Ki hát a »filoszemita«?” (1934), in IGNOTUS, *Jegyzetek...*, 235–241, 238.

7 József Attila kéziratban maradt szövege sokáig lappangott, de olvasható a kritikai kiadásban: JÓZSEF Attila, „[Németh László]” (1934), in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk., tan. TVERDOTA György, VERES András, SÁRKÖZI Éva és mások, 2 köt., 780–794 (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018).

módon a népi mozgalom úgy fordult a status quo ellen, hogy maga is a faluban látta az ország jövőjét.⁸

A népi-urbánus vitáról szóló irodalomban gyakran merül fel, hogy a népieknek táboruk volt, míg az urbánus oldalt csupán egyének képviselték. Valójában a népiek közösséggé kalapálódását is csak az 1934-ben alapított *Válasz* folyóirat tette lehetővé. Ahogy az induló *Nyugat*, a *Válasz* is nyíltan nemzedéki lap volt, az új, fiatal nemzedék fóruma, amely ugyan szélesre tárta a kaput *irodalmi anyagában*, de *publicisztikájában* kizárólag Németh László és a népiek irányát képviselte. Így óhatatlanul az a látszat keletkezett, mintha az egész nemzedék osztaná a népiek álláspontját.

A *Szép Szóval* mindenekelőtt e hamis látszatot kívánták eloszlatni és persze a maguk közösségét megteremteni. A népiek óvatlan ballépése, a Gömbössel való összefogás kísérlete után végképp szükségesnek látszott, hogy *a náci hatalom térnyerése és fenyegetése közepette, a magyar status quóval szemben kritikus nemzedék baloldala is hallassa hangját*. De látni kell, hogy bár Ignóus Pál és József Attila összefogásához az Új Szellemi Front elleni fellépés teremtett alkalmat, ám az igazi hajtóerőt a *Válasz* ellensúlyozása adta. Nem véletlenül mondta magát Ignóus az álreformok ellenfelének: elsősorban ezek meghirdetésében látta a retrográd erők megtévesztő retorikájának legfőbb eszközét.

Fontos tanúságtétel Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplója, amely híven követi az eseményeket, de már ahogy megítéli őket, csak erős forráskritikával értelmezhető. Radnótiék ugyanis *nem vállalták* a nyílt irodalmi pártosodást, miközben fölöttébb ingatagnak érezték a maguk „köztes” helyzetét. Amikor 1935 áprilisában először merült fel az új lapalapítás terve, Radnótiék nem akármilyen dilemmaként élték meg, hogy választani kényszerülnek. Idézem a napló 1935. április 29-i bejegyzését:

Útközben meséli Mik [Radnóti Miklós], milyen nagy dilemmánk van megint. [...] Nagy vállalkozás lenne a *Válasz* lehengerlésére és a *Nyugathoz* hasonló. Persze benne lesznek József, Ignóus Pali és mind, akik a *Válaszból* kimaradtak. Így most ő az, akitől a Gyula [Illyés Gyula], mint a *Válasz* szerkesztője, verset vár. Esetleg maga alatt vágja a fát ezzel, mert a *Válaszban* való megjelenés nagyon ideiglenes jellegű a mai érásban. Meddig tűrik, hogy zsidótól jöjjön vers. Míg ez, a Hatványé meg lenne alapozva. Viszont Gyulát sem lehet visszautasítani.⁹

Jóllehet Radnóti publikált a *Szép Szóban* is, a napló igen elfogultan, helyenként kifejezetten rosszhiszeműen szól Ignóus Pálról, Fejtő Ferencről és Németh Andorról, József Attiláról pedig úgy vélekedik, hogy nem való közénk. Nem lehet kizárni, hogy Radnótiék döntést nem vállaló felelőssége is szerepet játszott a *Szép Szó* szerkesztőitől való elidegenedésükben.

8 IGNÓUS, „Népiség”, 282–286, 289–292.

9 RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI, *Napló 1935–1946*, szerk. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke, 2 köt. (Budapest: Jaffa Kiadó, 2014), 1:39. Fanni itt még az új lap tervezésének első változatáról ír. Később dőlt el, hogy a fiatalok fogják szerkeszteni.

Az idézett szövegből az is kiderül, hogy a lap alapításában és zászlóbontásában indítékként jelen volt a *faji ellentét elutasítása* is. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Ignótus Pál egyik-másik írásában úgy vélte: a népiek nemzetkarakterológiát követő hiedelmei közel állnak a náci „völkisch” ideológiához. Bár Illyés Gyula és Németh László ismételt tiltakoztak az efféle egybemosás ellen, és a magyar etnikum egységét hangsúlyozó álláspontjukat igyekeztek elhatárolni a nemzetiszocialista érveléstől, nem tudtak szabadulni a *vérségi származás* meghatározó szerepének elismerésétől.

Feltételezésem szerint Ignótus Pál lapalapítási szándékában személyes meg gondolások is közrejátszhattak, mindenekelőtt az, hogy *apja példáját kívánta követni*, aki előbb *A Hét* publicistájaként tűnt fel, majd az ott szerzett presztízs emelte őt a *Nyugat* főszerkesztői székébe. Azt is érdemes figyelembe venni, ahogy a *Nyugat* szerkesztői megosztották hatáskörüket. Ignótus teljes szuverenitást élvezett vezércikkei témaválasztásában és elvi állásfoglalásaiban, ugyanakkor nem volt érdemi beleszólása a szép-irodalmi anyagba, amely fölött Osvát Ernő rendelkezett.

Szembetűnő a párhuzam az apa és a fiú útja között, hiszen Ignótus Pál is hasonló fokú szuverenitásra törekedett, amit csak saját lappal lehetett elérni, és ő is szert tett annyi elismertségre, hogy önálló fórumot alapítson. A lap programját meghirdető vezércikke, a *Vissza az értelemhez* hasonlóképp állt a *Szép Szó* első számának élén, mint a *Kelet népe* a *Nyugat* első számában. De míg a lap törzsgárdája Ignótus Pál nemzedékéből került ki, örömmel vették az idősebb elvbarátok jelentkezését is, köztük az öreg Ignótus szereplését.

A *Szép Szó* szerkesztői, József Attila, Ignótus Pál és a költő kívánságára bevont Fejtő Ferenc kezdetben közösen döntöttek, de elhatalmasodó betegsége miatt József Attila részvétele egyre inkább leszűkült a szépirodalmi anyag gondozásáról a pusztán költői jelenlétre. Tulajdonképpen életében egyetlen elvi jelentőségű prózai szövege jelent meg a lapban (az Ignótusszal közösen írt előfizetési felhívás mellett), a nevezetes *Szerkesztői üzenet* a második számban. A *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányának elkészült első részét is meg akarta jelentetni, de rábeszélték, hogy még dolgozzon rajta, így annak szövege csak a halála után, az emlékszámban jelenhetett meg. Nem kétséges, hogy elvi jelentőségük volt *A Dunánál* és *Hazám* című költeményeinek is, de a szerkesztőség megrendelésére készültek, és voltaképpen a szerkesztőség közös álláspontját képviselték, kiegészítették inkább, semmint keresztették Ignótus Pál ideológusi működését.¹⁰

Röviden ki kell térnem a szerkesztők kapcsolatára. Ismeretes, hogy József Attila kereste meg a lapalapítás ötletével Ignótus Pált, és ő nyerte meg az ügynek a *Szép Szót* kiadó Cserépfalvi Imrét és a kiadást pénzzel támogató Hatvany Bertalant. Ignótus pedig nem könnyen szánta rá magát a társulásra. Tudott arról, hogy a költő leszámolt népies és kommunista múltjával, mégis *kockázatot* jelentett számára. Erről nemcsak ő számolt be visszaemlékezéseiben, hanem Cserépfalvi Imre is megírta, hogy amikor Ignótus felkereste őt, jelezte: József Attilánál „nincs minden rendben egészségileg; rossz az idegállapota”.¹¹

10 *A Dunánál* egyenesen az előfizetési felhívásban szereplő programjukat emelte költésztette.

11 CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 144.

Abban, hogy mégis a költő mellett döntött, nemcsak költészetének nagyrabecsülése játszott szerepet, hanem a maga közösségteremtő eltökéltsége és a várható faji alapú támadások *kivédése* is. (Az utóbbival kapcsolatban ismét *párhuzam* kínálkozik a polgári radikálisok és Ady között megkötött szövetséggel.)

Miután a társulás megtörtént, Ignotus rendíthetetlenül kitartott az újra barátságába fogadott József Attila mellett, vállalta a költő betegségét is, gondját viselte, a legapróbb dolgaiban is segítségére volt. Nem egyszer adódott úgy, hogy József Attila egyedül rá támaszkodhatott.

A költő pedig egyre inkább elismerte barátja vezető szerepét, nem kételkedett ideológiai és kultúrpolitikai rátermettségében. Amikor a közönség figyelmébe ajánlotta Ignotus Kosztolányiról szóló kiváló tanulmányát, félig-meddig tréfásan azt írta szerzőjéről, hogy valójában „idealista lírikus”, akinek „ideálja a racionalizmus, melyen oly heves szenvedéllyel csüng, hogy lehetetlen észre nem venni benne egy ősi irracionális éltető erejét”.¹²

Ez korántsem jelentett lebecsülést, éppen ellenkezőleg. Talán így igyekezett enyhíteni az Ignotusról kialakult közkeletű képet a kellemetlenül szókimondó, tévedhetetlennek mutató publicistáról. Az is lehetséges, hogy másról, többről volt szó, hiszen József Attila szívesen élt a *lírikussá* minősítéssel, Hatvany Bertalant is annak nevezte, amikor recenziót írt könyvéről.¹³ Talán mindkettejük, sőt önmaga esetében is az értelmességbe vetett közös hitük *utópikus* jellegére célzott a lírikussá minősítéssel. Sőt, az is elképzelhető, hogy az ekkor már az ösztönös-érzelmi szférát az értelem fölé helyező elmélete felől érezte találónak e formulát, a racionál *mélyebb* megértésre képes gondolkodónak állítva be barátait.¹⁴

Fejtő Ferencet a költő föltehetően azzal a szándékkal vonta be a szerkesztésbe, hogy támogassa őt, ha vitára kerülne sor közte és Ignotus között. Ha erre számított, felsült vele, mert Fejtő számára (szerintem érthető módon) jóval megbízhatóbb igazodási pontot jelentett Ignotus, mint a beteg és sokszor kiszámíthatatlanul viselkedő költő. Fejtő már csak ezért sem jelentett konkurenciát Ignotusnak, aki (amíg nem választotta az emigrációt) *mindvégig a lap szellemi arculatának első számú megformálója maradt*.

Más kérdés, hogy Fejtő is sok elvi jelentőségű cikket jelentetett meg, és előszere-ttel boncolt világnézeti kérdéseket. Könyvbírálataiban is igyekezett alapvető kérdésekkel szembenézni. Közülük a legjelentősebb az André Gide szovjetunióbeli utazásáról szóló könyv ismertetése. A francia író csalódásában és kritikájában Fejtő nem jobb-, hanem éppen baloldali nézőpont érvényesülését látta. Szerinte Gide-nek nem

12 JÓZSEF Attila, „Ignotus Pál: *Kosztolányi Dezső*” (1937), in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 1132–1136, 1132.

13 JÓZSEF Attila, „Ázsia lelke: Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez”, in *uo.*, 1017–1024, 1017.

14 Megalapozatlannak tartom Lengyel András vélekedését, aki úgy olvassa Ignotus lírikussá nyilvánítását, hogy József Attila ezzel általánosan bírálja szerkesztőtársa ideológusi működését. Lásd LENGYEL András, „A szerkesztő Ignotus Pál: Adatok és szempontok a *Szép Szó* történetéhez”, in LENGYEL András, *Minerva baglya: Újabb tanulmányok a késő modern gondolkodás történetéhez, II/2.: A „kései” József Attiláról*, 401–424 (Csikszereda: Státus Kiadó, 2025), 402. Valójában Ignotus egyetlen írását, *A liberalizmus házi reformja* címűt használja fel József Attila, hogy alátámaszsa különös ötletét. Inkább tűnik játékos fricskának, mint komolyan vehető kritikának.

kellett volna annyira meglepődnie és felháborodnia, hiszen az elmaradott orosz állapotok mellett nem volt más lehetőség, mint „a szocialista ideológia nevében antiszocialista uralmat gyakorolni”. Fejtő szociáldemokrata szemszögből bírálja Lenint is a hataloméhsége miatt, és ezt a tanulságot vonta le: „A bolsevizmus nyilván nem szocializmus, csupán annak eltorzulása, a felelőtlenül, a minden áron forradalmárgörögés elméleti igazolása.”¹⁵

Még az is előfordult (például Fejtő *Korszerűtlen párbeszéd* című írásában, amely a *Szép Szó* 1936. szeptemberi számában jelent meg), hogy finoman megcsipkedte Ignotus fogalomtisztázó szenvedélyét, persze fölöttébb óvatosan, fiktív szereplők vitájába csomagolva.¹⁶ Az ő írásainak nyelve-stílusa könnyebben volt befogadható, mint Ignotusé – bár az utóbbi, ha nekidurálta magát, kiváló retorikával rendelkezett (például a Kosztolányi haldoklását felidéző vallomása¹⁷ magas irodalmi értéket képvisel, szinte vetekszik Kosztolányinak az Osvát Ernő öngyilkosságáról szóló, szintén megrendítő beszámolójával). Különös módon éppen Fejtő könnyedebb stílusa miatt vélték sokan írásait kevésbé súlyosnak.

Állásfoglalásaiban is jóval *nyitottabb* volt, mint Ignotus, időnként gesztusokat tett a *Válasz* egyik-másik írója felé, de ezek hatását sikerült lerontania azzal, hogy ironikus vagy gúnyos hangot is megengedett magának. (Talán a legsikerültebb ilyen gonoszkozdó írásában Illyés Gyulát figurázta ki, olyannak állítva be őt, mint aki sikeresen hiteti el valamennyi politikai és ideológiai irányzat képviselőjével, hogy hozzájuk tartozik.)¹⁸ Míg Ignotus a rendíthetetlenségével, Fejtő a hajlékonyságával váltott ki több ellenszenvet.

Vádolták őt őszintétlenséggel és *karrierizmussal* is, ahogy naplójában Radnótiné Gyarmati Fanni teszi. Csakhogy figyelembe kellene venni: Fejtő viselkedését (legalábbis kezdetben) meghatározta, hogy két szerkesztőtársához képest *hendikeppel* indult – azoknak már nevük volt, neki viszont nem. (Szerkesztőként is csak később került fel a neve a lapra.) Ez magyarázza, ha nem is menti fel őt, hogy bizonyítási kényszerében sokszor volt türelmetlen és ügyetlen; amikor pedig nyeregben érezte magát – talán kompenzációként – átesett a ló túlsó oldalára, érzéketlenül vagy éppen ridegen viselkedett.

Hatalmas munkabírása volt, a sok vesződséggel járó aprómunkából mindenkor kivette részét, a szerkesztés technikai oldala leginkább az ő vállán nyugodott. De a tördelésből nem ő, hanem a betegsége szorította ki József Attilát. Fejtő csak kihasználta a helyzetet.

15 FEJTŐ Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«: André Gide: *Retour de l'U. R. S. S.*” (1936), in FEJTŐ, *Szép szóval*, 263–281, 270, illetve 281.

16 Lásd FEJTŐ Ferenc, „Korszerűtlen beszélgetés” (1936), in *A Szép Szó 1936–1939*, szerk. Bozóki András, tan. AGÁRDI Péter, 104–119 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, 1987). A továbbiakban: Antológia.

17 IGNOTUS Pál, „Kosztolányi Dezső” (1936), in IGNOTUS, *Jegyzetek...*, 377–385, 382–384. Nemcsak József Attila állt közel Kosztolányihoz, hanem a *Szép Szó* teljes vezérkara. Külön számot szenteltek emlékének.

18 FEJTŐ Ferenc, „Világnézeti poligámia, avagy felsülésem Illyepusztáival” (1938), in FEJTŐ, *Szép szóval*, 82–86.

A Gyarmati Fanni Fejtő-ellenes kirohanásait kritikátlanul átvevő Lengyel András elítélően említi az 1937. május 26-án József Attilának írt levelét. Ebben ez olvasható:

Kedves Attila!

Aljas disznó vagy. [...] Vagy a Szép Szó szerkesztője valaki, vagy lírai költő. Ezer megbeszélni való van, s Te távollétteddel tűntetsz. Ha pénteken nem jelensz meg Mártinál, nem küldünk érted mentőkocsit és nem ismerünk többé. [...]

Nem üdvözöl
Fejtő¹⁹

Csakhogy a látszólag goromba megfogalmazást nem szó szerint kell érteni, hanem mint barátok között megengedett, tréfás-játékos, *a költő felrázását célzó* szöveget.²⁰

Nyilvánvaló, hogy Fejtő igen nagyra tartotta József Attila tehetségét. Ellenpéldaként szoktak hivatkozni *A háború utáni magyar irodalom* című írásának arra a passzusára, ahol valóban az olvasható, hogy „ha Önök azt kérdezik tőlem, kit tekintek jelen irodalmunk legkimagaslóbb, legeurópaibb színvonalú költői személyiségének, habozás nélkül Babits Mihályra mutatnék”.²¹ De ugyanebben a cikkében Fejtő József Attiláról is azt írja, hogy „az ifjabb, a háború utáni nemzedéknek kétségkívül [ő a] legkiválóbb költője”.²² Miért ne fért volna meg egymás mellett a két költő rangja, mint két különböző nemzedék legjobbjaé?

Az is igaz, hogy amikor Köhalmi Béla arról faggatta a *Szép Szó* embereit, melyek voltak a legjelentősebb olvasmányélményeik, Fejtő nem említette József Attila nevét, mint ahogy Ignotus Pál és Németh Andor sem.²³ Talán az lehet ennek a valóban megdöbbentő mellőzésnek magyarázata, hogy valamennyien úgy fogták fel Köhalmi felkérését: csupán az eszmélkedésüket meghatározó ifjúkori olvasmányaikról kell számot adniuk.

A halála előtti évben a költő valóban eltávolodott Fejtőtől. De ez nem akadályozta meg az utóbbit abban, hogy a *Szép Szó* emlékszámában közétegye az első és mindmáig az egyik legkitűnőbb pályaképet.²⁴ Elképzelhető, hogy a József Attila életművét meggyőző perspektívába állító bemutatáshoz nemcsak csalhatatlan minőségérzékre és beleélő képességre volt szükség, hanem egyfajta magaslati pozíciót kínáló távolságtartásra is. Úgy vélem, hogy Ignotus Pálnak ugyanitt olvasható nekrológja azért nem

19 Fejtő Ferenc – József Attilának, in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, szerk. STOLL Béla, Osiris klasszikusok, 525 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

20 LENGYEL, „A szerkesztő Ignotus Pál...”, 420. Meglepő, hogy Lengyelnek nincs füle a levél hangnemének megítéléséhez.

21 FEJTŐ Ferenc, „A háború utáni magyar irodalomról: Irodalomszociológiai vázlat” (1937), in FEJTŐ, *Szép szóval*, 24–39, 30. Csakhogy e minősítést némiképp lerontja, hogy Fejtő hozzáteszi: Babits „nagy költő, de gyöngé kultúrpolitikus”. Uo., 29.

22 Uo., 37.

23 Lengyel András ezt is felhánytorgatja Fejtőnek. LENGYEL András, „A Szép Szó »néger portása«: A Fejtő–József Attila-viszony alakulástörténetéhez”, in LENGYEL András, *Minerva baglya: A későmodern gondolkodás történetéhez*, 445–485 (Budapest: Magánkiadás, 2022), 482.485

24 FEJTŐ Ferenc, „József Attila költészete” (1938), in FEJTŐ, *Szép szóval*, 132–155.

mérközhet Fejtő teljesítményével, mert nem leküzdhető „hátrányt” jelentett Ignotus számára, hogy emberileg túlságosan közel állt József Attilához.

Itt csak utalhatok arra, hogy a *Szép Szó* szerzői nem győztek rámutatni a magyar irodalmi életet veszélyeztető politika gyászos következményeire. *Eliszaposodott irodalom* című cikkében Ignotus – Schöpflin Aladár 20. századi magyar irodalomtörténetével vitázva – szembeállította a *Nyugat* korai korszakát, melyben bátran küzdött az irodalom felszabadításáért a politika nyomása alól s ugyanakkor a politizálás jogát követelve, a jelenbeli korszakával, amikor megalkuvó módon politikamentességre törekszik.²⁵ A lap szerzőgárdájának prágai előadókörútján pedig úgy nyilatkozott a *Szép Szó* programjáról, hogy a lap „a régi *Nyugat*” folytatója.²⁶ Figyelemre méltó, hogy a háború utáni csatározásokat Ady körül – a megtérés és kisajátítás stációit – a maga baloldali elfogultságával, de indokolt szarkazmussal (1936-ból visszanezve) így foglalta össze a *Szép Szóban*:²⁷

[Ady é]letében „érthetetlen” volt, nemzetrontó és gyökértelen, maga a legkócosabb galileizmus és martinovicsosság²⁸ [...]. Érthetetlen költőből ijesztően hamar legendásodott közérthetővé és értelmetlenné, kétértelművé, félreérthetővé. [...] Sík Sándor odaajándékozta Ady Endrét a katolicizmusnak, Makkai Sándor a protestantizmusnak, Szabó Dezső az ősmagyar pogányságnak, Ady Lajos Milotay Istvánnak.²⁹ [...] Kereszténynek, kereszténynek és ősmagyaroknak úgy volt ő egész és hiteles, azon galileista és martinovicsos megjelenésében, ahogy kereszténynek, kereszténynek és ősmagyarok nem szenvedhették. Amit azóta neo-jobboldali kegyelet rárakott, az csak ártott alakjának, eltorzította igazi mondanivalóit, szalonképes barbárrá, duhaj olajlenyomattá preparálták ezt a, minden féktelen és negédes testi-lelki kicsapongásában is, polgárosodott, okos és bátor egyéniséget.³⁰

25 IGNOTUS Pál, „Eliszaposodott irodalom” (1937), in *Antológia*, 325–339, 332–339.

26 IGNOTUS Pál, „A *Szép Szó* programja” (1937), in *uo.*, 339–341.

27 Az apropót a Fėja Géza által Ady publicisztikájából válogatott és szerkesztett kötet szolgáltatta: ADY Endre, *Jóslások Magyarországról: Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*, szerk. FÉJA Géza (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., [1936]). Ignotus Pál üdvözölte a könyv kiadását, amely szerinte „visszaadja Ady Endrét önmagának”. IGNOTUS Pál, „Ady restitutus” (1936), in IGNOTUS, *Jegyzetek...*, 369–374.

28 Célzás Ady kapcsolatára a Galilei Körrel és a szabadkőműves Martinovics Páhollyal. 1919 után a hivatalos magyar propaganda mindkettőt súlyos eltévelyedésnek nyilvánította.

29 Ady Lajos könyvének egyik lábjegyzetében olvasható: „1918 tavaszán már azzal is eldicsekedett [Ady Endre] előttem, hogyha a Milotay István *Új Nemzedékének* Duna-uccai, a Bandiék lakásától 40–50 lépés távolságra eső szerkesztőségi helyiségébe át-átnézegetett egy kis beszélgetésre.” Ady Lajos, *Ady Endre* (Budapest: Amicus, 1923), 222. Bóka László emlékezése szerint – amikor rákérdezett erre – „Ady Lajost zavarba hozta a kérdés. Egy ideig azt magyarázta, hogy Milotay akkor ellenzéki, háborúellenes, Tisza-ellenes újságíró volt, de aztán kibökte: – Milotay akarta ezt a kapcsolatot, de Bandi nem állt kötélnél, ez az igazság. Mikor a könyvem megjelent, akkor ennek taktikai értelme volt. Ki kellett Bandit mosni a bolsevizmus vádjából.” BÓKA László, „Ady barátai”, in BÓKA László, *Válogatott tanulmányok*, szerk. Sík Csaba, 878–879 (Budapest: Magvető Kiadó, 1966), 878–879.

30 IGNOTUS, „Ady restitutus”, 369–370.

Fölmerül a kérdés: teljesült-e az eredeti elképzelés, a *Szép Szó* megteremtette-e táborát, sikerült-e ellensúlyoznia a *Válasz* kihívását? Úgy vélem, a *vitahelyzet tudatosításában igen, de saját pozíciójuk elfogadtatásában nem*. A kritikához volt igazán tehetségük, nem az ígéhirdetéshez, amelyet eleve elutasítottak. A *kezdeményezés* mindvégig a *Válasz* térfelén maradt. Az Új Szellemi Frontot meghirdető írók hamarosan visszakoztak, és – mint Ignótus Pál ironikusan megjegyezte – Németh László nem tudta megbocsátani sem Gömbösnek, sem magának, hogy lépre ment, de baloldali kritikusaiknak sem, hogy igazuk volt.³¹ Csakhogy a népi mozgalom szélesebb körű merítéssel rendelkezett, mint a *Szép Szó* köre, és amikor 1937-ben meghirdette a baloldallal összefogó Márciusi Frontot, Ignótus is, József Attila is meglepődve és némiképp gyanakodva, de helyesnek ismerte el céljait. A lap szépirodalmi anyaga – még József Attila páratlan költői teljesítményét figyelembe véve is – összességében nem vetekedett a *Válasz*éval (ezt különben Fejtő is elismerte).

S végképp nem hagyható figyelmen kívül, hogy már 1936-ban úgy tűnt, egész Európa válságban van; a diktatúrák elszaporodása a náci hatalomátvételt nem egyszeri kisiklásnak, hanem modellértékű fejleménynek mutatta. A *Szép Szó* emberei iparkodtak reményt meríteni a francia és spanyol népfreontos összefogásból, de a nemzetközi trend ellenük dolgozott – itthon is, Európában is *kisebbségi álláspontot képviseltek*.

1936 nyarán a *Brassói Lapok* újságírója, Molnár Tibor interjú készített Ignótus Pállal és József Attilával, s Ignótus úgy nyilatkozott, hogy a *Szép Szó* általa „újhumanistának” nevezett irányvonalát mindannyian osztják: a katolikus szerzők éppúgy, mint a szociálliberálisok vagy a polgári radikálisok.³² Tagadhatatlan, hogy a társaság összetétele meglehetősen *tarka képet* mutatott, de ugyanez állapítható meg a népi táborról is. A főemberekhez képest laza volt a külső munkatársak kötődése, így lehetőség lett volna *szélesíteni* a *Szép Szó* körét: a falukutatók legjobbjait is bevonni, ahogy Cserépfalvi Imre javasolta. Ignótus azonban mereven elutasította ezt, amivel nemcsak a lap hatékonyságát korlátozta, hanem Cserépfalvit is elidegenítette, aki ezért felmondta a *Szép Szó* kiadását.³³

Ennek tükrében különösen érdekes olvasmány Ignótus Pál 1959-ben írt visszatekintése. Három évtized távlatából pálcát tör hajdani eltúlzott „urbánus ingerültsége” fölöött. Például megbánta, hogy élesen támadta Bajcsy-Zsilinszky Endrét, aki pedig odáig fejlődött, hogy átlátta: ha valóban a magyar „fajt” akarja védelmezni, akkor minden lehet, csak fajvédő nem, s demokratának és agrárreformernek kell lennie.³⁴ Ignótus már azt is elismerte, hogy az *Előőr*s és *A Toll*, illetve a *Válasz* és a *Szép Szó* valójában a status quóval elégedetlen ifjú nemzedéket képviselte, annak mintegy két szélső pólusaként.³⁵

31 IGNOTUS, „Népiség”, 292.

32 MOLNÁR Tibor, „A haladó szellemű magyar írók a *Szép Szó* köré tömörülnek: Ignótus Pál: *Mi a szellem fiatalságát nem anyakönyvi kivonattal mérjük*”, in *Kortársak József Attiláról I. (1922–1937)*, szerk. BOKOR László és TVERDOTA György, 415–418 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 416–417.

33 CSERÉPFALVI, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, 152–153.

34 IGNOTUS, „Népiség”, 289.

35 Uo., 289–290, 292–297.

Felvethető, hogy amikor elutasította Cserépválvi javaslatát, tulajdonképpen *szembe ment azzal a népfrentpolitikával*, amit a franciáknál és spanyoloknál örömmel üdvözölt. De hajthatatlanságát valamelyest menti az, hogy mindenáron meg akarta akadályozni a *Szép Szó* egybetartásának fellazítását. Utólag, a későbbi fejlemények ismeretében per-se könnyű volt megértőnek lennie. Merőben más volt a helyzet akkor, amikor „élesben” ment a küzdelem.

A kései visszaemlékezés szerint a húszas évek derekán Ignotus két baráti körhöz kapcsolódott: egyfelől a volt egyetemi társak politikamentes filológusaihoz (élükön Halász Gáborral és Szerb Antallal), akik az európai magyarságot féltették, másfelől a baloldali ellenzéki újságírókhoz (Zsolt Bélához és társaihoz), akik az őszirózsás forradalom emlékét ápolták. Ignotus szerint az ő személyében ért egymásba a két, egyaránt „urbánus” társaság.³⁶ Meglepő, hogy a *Szép Szó* hasábjain egyik sem jutott igazán szerephez.

Ugyanakkor a nemzedék liberálisainak *józan racionalitást* hirdető programját – azt, hogy *rendet kell teremteni a fogalmak káoszában* – nemcsak Ignotus képviselte, hanem a munkatársai többsége is. Annyira, hogy Hatvany Bertalan vitába szállt vele, amikor meg akarta reformálni a liberalizmus jelentését, József Attila pedig kedves iróniával jelezte, hogy szubjektív és ellentmondásossá teszi a fogalmat, ahelyett, hogy eleget tenne eredendő rendteremtő szándékának.³⁷

Befejezésül úgy összegezném Ignotus Pál és a *Szép Szó* kapcsolatát, hogy sikerült egy olyan folyóiratot létrehoznia, melynek meghatározó ideológusa lett, és azt is elérte, hogy a kortárs értelmiségi ellenzéknek számolnia kellett a lappal. De a vállalkozás nem tudta teljesíteni szerkesztőinek nagyratörő terveit, kisebb részben a maguk hibájából, nagyobb részben a kedvezőtlen hazai és nemzetközi környezet miatt. A *Szép Szó* így is figyelmeztető ujjként mutatott rá történelmi eltévelyedésünkre – akkor is, és sajnos azóta is.

36 Uo., 287.

37 IGNOTUS Pál, „A liberalizmus házi reformja” (1936. május); HATVANY Bertalan, „Halvaszületett reform, vagy újjászülető gondolat” (1936. július–augusztus); IGNOTUS Pál, „Viszontválasz” (uo.); JÓZSEF Attila, „Ignotus Pál: *Kosztolányi Dezső*” (1937. február), in *Antológia*, 63–68, 92–97, 98–100, 187.

József Attila: *Bartók Béla dissonanciájáról*

TVERDOTA György

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, professor emeritus
ORCID: 0009-0006-9926-8796

JÓZSEF Attila: *On the dissonance of Bartók Béla*

Abstract | In the autumn of 1936, JÓZSEF Attila initiated a meeting with BARTÓK Béla. He wished to present his plan for a study in the philosophy of art, which took the analysis of BARTÓK's music as its point of departure. The text titled *Medvetánc (Bear Dance)* outlines the argument of the treatise in 15 points. Numerous interpretive attempts prove that JÓZSEF Attila scholarship has recognized the significance of this outline for a study. The analysis *JÓZSEF Attila: On the dissonance of Bartók Béla* undertakes an examination of this unfinished treatise. The outline represents a preparatory step toward developing JÓZSEF Attila's late aesthetic theory of expression. Its central concept is sublimation, the spiritual transfiguration of instinctual content to a higher level. He identifies the unconscious entering the realm of self-awareness with the concept of dissonance, which stands at the center of interpreting BARTÓK's music. Thus, in JÓZSEF Attila's thinking, dissonance is the rawest form of the unconscious's appearance in the domain of consciousness, clothed in the categories of articulated language. The artist's task is to overcome and comprehend dissonance – the raw material of the work, burdened with contradictions and inner tensions – and to lead the linguistic text to consonance, the final state of the completed artwork. The conceptual network elaborated in the 15 points of the study outline serves as a terminological toolkit for reconstructing this process.

Keywords | JÓZSEF Attila, BARTÓK Béla, sublimation, dissonance, consonance, aesthetic theory

Medvetánc

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai idézet. (25. o.)
2. Bartók elfelejtett zene.
3. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.
4. Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett disszonanciánál.
5. A régi kont csak érteni vélik.
6. A botfülűnek ezért minden dissz. s egyben konsz mert nem tudja a disszt fölfogni.
7. Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám.
8. Lényegében minden hasonlat dissz, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.
9. A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése
10. A dissz. tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konsz. sincs.
11. Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.
12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.
13. Hegel dialektika.
14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.
15. Freud: Ambivalencia, bisexualitás. A férfit föloldja a nőé.¹

1936 őszén nemcsak József Attila költészete gyarapodott minőségben és mennyiségben is egyedülálló mértékben, hanem a gondolkodó is jelentős lépést tett művészetbölcselete továbbfejlesztése terén az 1932-ben született vers és a címét kötetcímmé emelő válogatott versgyűjteménnyel azonos, *Medvetánc* című tanulmánytervben. Bartók Bélának írt, 1936. december 9-ei keltezéssel elküldött, de korábbi változatában egy nappal előbb, december 8-án megfogalmazott mentegetőző levelében más címváltozattal élt: „Bartók Béla disszonanciájáról”. Egy 15 pontba foglalt vázlatról van szó, amelyet szeretett volna megmutatni a tisztelt mesternek:

Drága Mesterem!

Szeretném, ha jóindulatúan elnézné mulasztásomat. Nagyon röstellem, hogy ígéretem üres szónak bizonyult, hogy a megbeszélrt időben nem jelentkeztem a kéziratért.

1 JÓZSEF Attila, „Medvetánc”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György, VERES András, SÁRKÖZI Éva és mások, 2 köt., 2:1098 (Budapest: József Attila Társaság–L’Harmattan Kiadó, 2018).

Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegetődnöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet „Bartók Béla disszonanciájáról” meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozót, mert reggelig dolgoztam.

Nagyon jól esnék tudnom, hogy nem okoztam bosszúságot, mert így nemcsak annak örülnék, hogy nem csorbitottam meg saját szeretetemet, hanem annak is, amit papírra vetettem.

Holnap délelőtt telefonozni fogok – kérem, hagyjon üzenetet számomra, hogy mikor menjek el a kéziratért.

Sok szeretettel üdvözlöm.

József Attila.²

Veres András, a kritikai kiadás jegyzetírója megjegyzi, hogy a találkozásra az alkalmat az adta, hogy a *Szép Szó* Bartók Bélától recenziót kért egy, az Institut International de Coopération Intellectuelle kiadásában Párizsban 1934-ben megjelent francia nyelvű kiadványról, és francia nyelvtudása és Bartók iránti ismert megbecsülése miatt a kézirat beszerzését a szerkesztőség József Attilára bízta. A recenzió „Népzene és népdalok” címmel megjelent a *Szép Szó* 1936. évi 10. számában.³ A költő Bartóknál személyesen jelentkezett a kéziratért.

Bartók János szerint néhány évvel korábban már járt egy alkalommal Bartóknál. Meglehetősen félresikerült találkozás volt ez, egyik verseskötetét vitte el – Bartók maga nyitott ajtót, ő szó nélkül átnyújtotta, s ezzel vége is volt... Az 1936. decemberi találkozás, Bartók János emlékei szerint, eredetileg december 6-án 11-kor jött volna létre Bartók lakásán. József Attila azonban még a régi címre ment, és így 1 órát késett. [...]

December 10-én – Bartók János szerint – a költő ott volt Bartók Béla Vigadó-beli hangversenyén.⁴ Talán ekkorra tehető köztük az a találkozó, amelyre Szabolcsi Bence emlékezik... „ez a találkozásuk, amelynek tanúja voltam... egyetlen és utolsó maradt. Akkor, mint szerkesztő, a »Szép Szó« nevében kereste fel Bartókot s nem is a tanítványi, hanem valósággal a fiúi tisztelet és ragaszkodás hangján beszélt vele.”⁵

A tanulmányvázlat megkülönböztetett figyelmet érdemel.⁶ Már csak azért is, mert nélkülözhetetlen, hogy bizonyos félreértéseket eloszlassunk vele kapcsolatban. Mivel tervezetről van szó, a szöveg számos feltételezés kiindulópontjául szolgálhat, közéjük

2 József Attila – Bartók Bélának, Budapest, 1936. dec. 9., in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, szerk. STOLL Béla, Osiris klasszikusok, 487 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

3 BARTÓK Béla, „Népzene és népdalok”, *Szép Szó*, 3. köt., 10. sz. (1936. dec.): 274–278.

4 A *Szép Szó* decemberi számában Molnár Antal írása számol be a Bartók-hangversenyéről. MOLNÁR Antal, „Bartók »Cantata profana«-ja a vigadói hangversenyen”, *Szép Szó*, 3. köt., 10. sz. (1936. dec.): 268–269.

5 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937*, Irodalomtörténeti könyvtár 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 714–715.

6 A *Medvetánc* című tanulmánytervet teljes terjedelemben a tanulmány kezdetén közöljük, a szövegbeli hivatkozások erre a szövegközlésre utalnak vissza.

könnyen keveredhetnek megalapozatlan legendák. A költészet és a zene kapcsolata ősi. Az „ut poesis pictura” elvénél talán indokoltabb az „ut poesis musica”. A vers eleinte énekel vers volt, a költői szöveget hangszerkisérettel adták elő. A zenétől a pusztai nyelvi költészet fokozatosan vált csak el. A két művészeti ág története során zene, dallam és szöveg sokszor és sokféleképpen találkozott újra, s ez máig nem változott. Vannak versek, amelyek jól felismerhetően a dalhagyományban gyökereznek, és ha nem, akkor is megzenésítésben részesülhetnek. A huszadik század elején a jelentős költők is élvezettel hallgatták az operettmuzsikát, és magyar nótára vigadoztak. Az orfeumi kuplék, sanzonok nagy sikereket arattak.

A népies műzene és az operett iránti érdeklődés azonban az 1919 után fellépő új értelmiségi nemzedékek körében látványosan csökkent. A módszeres és modern technikát is felhasználó népdalgyűjtésnek, különösen Bartók és Kodály presztízisének köszönhetően, egyfajta sznobizmus hatását sem nélkülözve, a kor fiatal művészelitje „csak tiszta forrásból” akarta szomját oltani, és csak az autentikus népdalokat ismerte el méltónak arra, hogy elénekeljék vagy meghallgassák őket. Ez a fordulat nem zenei képzettség függvénye volt, amely nem emelkedett az ízlés megváltozásával egyenlő mértékben.

József Attila is részese volt az ízlés változásának. Hogy ez az értékátrendeződség megtörténjék, ahhoz neki sem kellett részesülnie zenei képzettségben. Annak ellenére sem, hogy Ottó Ferenc, az első igazán felkészült megzenésítője szerint a költőnek „meglepően nagy volt zenei tájékozottsága”.⁷ Verseinek megzenésítési igénye egész pályáján végigkísérte. Makóról Budapestre küldött leveleiben például forszírozta, hogy egy *Szerenád* című elveszett verse zenei feldolgozásban részesüljön.⁸ Olyan versein, mint például a *Kertész leszek*, világosan felismerhető a népdalihlet. Igyekezett közelebb kerülni Kodály Zoltánhoz, de Kodály – a jambusvers eltökélt ellensége – kedvezőtlenül fogadta a költő közeledési szándékát. A nagy zeneszerző szemellenzősen gondolkodott a modern magyar költészetéről. Még a villoni huitain strófaszerkezetét továbbfejlesztő *Eszmélet* formájában is a *Bob herceg* operett ritmusát vélte felfedezni („Londonban, sej, van számos utca”, Bob herceg „belépője”).

József Attila verseinek első komoly megzenésítője, Ottó Ferenc mindazonáltal Kodály-tanítvány volt. A munkásmozgalomban is akadt kortárs zeneszerző, aki megzenésítette valamelyik versét. Sólyom Jankával, a dizőzzel és sanzonénekléssel való kapcsolata is azzal indult, hogy az énekesnő Buday Dénes társaságában megkereste a költőt, és felajánlotta, hogy előadja sanzonként megzenésített verseit. A költő a *Mama* előadását állítólag a színpalak mögül hallgatta végig.⁹

A szöveg dallammal való ellátásában erős fölértékelő gesztus rejlik a zeneszerző részéről, főleg, ha a szöveg szerzője kisebb presztízzsel rendelkező személy, mint a komponista. József Attila hiúságának hízelgett volna, ha el tudja érni, hogy Bartók megze-

7 OTTÓ Ferenc, „A költőről megzenésítője”, *Szép Szó*, 6. köt., 21. sz. (1938. jan.–febr.): 117–119.

8 József Attila – József Etelkának, Makó, 1921. ápr. 11., in JÓZSEF, *Levelezése*, 19; József Attila – József Etelkának, Mezőhegyes, 1921. júl. 30., in *uo.*, 22.

9 LENGYEL András, „A Sólyom Janka-epizód”, in LENGYEL András, *József Attiláról, 276–277* (Szeged: Bába Kiadó, 2008).

nésítse valamelyik versét, ahogy ifjúkorában Ady verseivel tette, vagy ahogy Kodály Weöres Sándor *Norvég leányok* című versét feldolgozta. De a zeneszerző nem vállalta, hogy fellépjen a *Szép Szó* estjén, ahogy az sem került napirendre, hogy József Attila nyilvános szereplésén közreműködjön. A lap irányával azonban rokonszenvezett, mert később is közzölt írást a *Szép Szóban*. Arról sincs adatunk, hogy szándékát, hogy tanulmánytervét megmutassa Bartóknak, esetleg átnyújtsa vagy elküldje neki, megvalósította-e a költő. Egyáltalában, a 15 pont elolvasása alapján fel tudta volna-e építeni Bartók egy még el nem készült tanulmány gondolatmenetét, mondandóját? Hogy egyáltalán érdemben reagálni tudjon, nélkülözhetetlen lett volna, hogy a költő kiegészítéseket, magyarázatokat fűzzön az egyes pontokhoz. Ha valóban megtörtént volna egy beszélgetés József Attila és Bartók között a tanulmányvázlatról, vajon hogyan folyt volna le?

Semmiképpen úgy, ahogy egy másik zeneszerzővel, karmesterrel, szólistával, például a találkozás tanújával, Szabolcsi Bencével beszélt volna meg Bartók valamilyen zeneelméleti, módszertani részletkérdést. Demény János elemzése során „a disszonancia függőleges és vízszintes irányban” témához (3. pont) idézi Kodály egyik franciául megjelent, Bartók zenéjéről szóló cikkét.¹⁰ Nincs rá adat, de nem lehet kizárni, hogy József Attila ismerte ezt az írást. De nem merészkedett be annyira a zeneelmélet világába, hogy ilyen szakszavakkal, mint akkord, terc, hármashangzat stb. éljen. Fejtegetése voltaképpen nem zeneelméleti jellegű, hanem meditáció a Bartók-zene fölött. A gondolatmenet a tárgyhoz képest metaszinten mozog. Nem Bartók zenéjéről beszél, nem az volt a célja, hogy közelebb hozza ehhez a zenéhez a közönséget. A tanulmányvázlat művészetelméleti kérdéseket feszeget, Bartókkal példálózva. Bartók nem téma, hanem hivatkozási alap volt számára. Egyúttal hommage, tiszteletadás, főhajtás a mester előtt.

Zenei képzésben nem részesült zeneszerető szövegét olvassuk, aki viszont a tervezet számos pontján általános filozófiai, művészetelméleti kérdésekben nagy otthonosságról tett tanúbizonyságot. Kinek szánta a költő a Bartók figyelmébe ajánlott tervezett tanulmányt? Alighanem saját magának. A töredék tétje saját művészetbölcseleti koncepciójának továbbfejlesztése volt. Bartók zenéje e koncepció sikeres megvalósítására idézett példaként szolgált. Művészetbölcseleti téren eddig a pályaszakaszig az utolsó szót a költő a nehezen keltezhető *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékében mondta ki. E kifejezésezéstétika középpontjába a szublimáció kérdése került. A költő és általában a művész ezek szerint a lelke mélyrétegeiben gomolygó, látványzó, viharzó ösztöntartalmak felszínre hozására törekszik. Ezeket az indulati erőket rendező alkotás során magasrendű szellemi tartalmakká, remekművekké.

A fennmaradt írásos hagyatékban nagy fokú egyensúlyhiányt tapasztalunk. A költő figyelmének túlnyomó részét az ösztöntartalmaknak szentelte, és elméleti szinten jóval kevesebbet foglalkozott azokkal a folyamatokkal és műveletekkel, amelyek során ezek az ösztöntartalmak szellemi terméké alakulnak át. A szublimáció jelenségét több helyen jól felismerhetően körülírta, de a terminust kerülte. Versben, a *Költőnk és korában* élt vele: „Úgy nevezik: szublimálok ösztönöm”. De itt sem saját nevében,

10 KODÁLY Zoltán, „Béla Bartók”, *La Revue musicale* 2, 3. sz. (1921. márc.): 205–217.

hanem mintegy feltételesen elfogadva mások meghatározását. *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékében eljutott arra a pontra, ahonnan fölteszte a kérdést: ha a kifejezésre váró ösztöntartalmakat az alkotó szellemi céloknak, tehát az ösztönöktől idegen erőnek rendeli alá, „az a kérdés: honnan ez a másik erő és honnan a szellemi cél”.¹¹ Csakhogy a kérdésre nem adott választ, hanem a gondolatmenetet más irányba fordította. Mi ennek az oka? Talán az, hogy a tankönyvi válasz nem elégítette ki arra nézve, hogy mit nevez a pszichoanalízis szublimációnak. Nem rendelkezett támpontokkal a szublimáció folyamatának konkrét megragadásához. A szilárdból légneművé, ösztöniből szellemivé történő metamorfózis fogalmi rekonstrukciója kidolgozatlan maradt a töredékben.

A döntő továbblépés a *Medvetánc* című tanulmánytervben következett be. A költő itt elmozdította a fókuszot a korábbi töredékben domináns ösztöntani vizsgálódásokról. A tanulmánytöredékben válasz nélkül maradt kérdésre keresett feleletet. A fogalmak, amelyek a 15 pontban élénk lépnek, a „másik erő”, a „szellemi cél” megragadására, a szublimáció folyamatának leírására irányulnak. Fontos eligazító támpontot nyújt az eligazításban a 12. pont, a Pikler Gyula egyik tételére történő hivatkozás. Pikler nevének felbukkanása több okból meglepetést jelent. A *Huszádik Század* című folyóirat egyik alapítója, a Társadalomtudományi Társaság egykori elnöke jogfilozófusként ismert. A 12. pont azonban Pikler tevékenységének másik tartományában, a pozitivisták lélektan területén tett megfogalmazására hivatkozik. József Attila lélektani tájékozódását a köztudat hajlamos egyoldalúan a pszichoanalízishez kötni. Pedig az *Irodalom és szocializmusban* Wundt egyik lélektani könyvére hivatkozott, így a Pikler Gyulára történő utalás nem példa nélküli. Fölmerül a kérdés: mi vezette arra a költőt, hogy a *Medvetáncban* a lélektanok freudi irányt megelőző stádiumát képviselő munkára támaszkodjon?

A pszichoanalízis pozitívizmuskritikájának az egyik fő ellenvetése a korábbi lélektanokkal szemben, hogy lelki jelenségnek csak azt tekintik, ami az emberi tudatban lejátszódik, és a tudattalanban lezajló folyamatokat kizárják vizsgálódásuk köréből. Ha van lélektani álláspont, amely tartja magát ehhez a korlátozáshoz, Pikler Gyula 1910-ben, a *Modern könyvtár* sorozatban megjelent könyve rá a legjobb példa.¹² A két tanulmányt tartalmazó kis kötet második írása rögtön a nyitó mondatban leszögezi ezt a pozitivisták önkorlátozást: „Egy tárgyat, mely észrevevésünk határain belül van, nem vesszünk észre, ha előzőleg valamikor nem volt egy vele ellentétes tárgy jelen észrevevésünk területén. Azonban ama tárgy léte objektív, fizikai történést kétségtelenül meghatároz testünkben.”¹³ Pikler tehát tudomásul veszi, hogy egy objektív fizikai történést, amely ránk irányul, hatást gyakorol a testünkre, de amíg észre nem vesszük, addig ezzel a hatással mint lélektani ténnyel nem kell számolnunk.

11 JÓZSEF Attila, „A művészet kérdése és a proletárság”, in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 1:695–718, 697.

12 PIKLER Gyula, *A lelki élet alaptörvényei: Az eszmélet helye a természetben* (Budapest: Politzer Gyula és fia könyvkereskedése, 1910).

13 Uo., 12.

Freud és követői, köztük József Attila is, annyiban lépnek túl ezen a korláton, hogy a tudattalanul maradt behatást is lélektani ténynek fogadják el. Éppen ez a különbség tette József Attila számára fontossá Pikler fejtegetését. A jogfilozófus lélekbúvárt ugyanis épp az a fordulat foglalkoztatja, hogyan lépnek be az eszméletbe, tehát az emberi tudatba a természeti (és társadalmi) világnak az emberre gyakorolt hatásai. Erről a folyamatról könyve egyfajta drámai képet nyújt. A tükrözésemleletek konfliktusmentes, triviális megoldást ajánlanak. Ami a külvilágban történik, az, mint egy tükörben, képként visszaverődik az emberi lélekben. Pikler szerint azonban az észleléshez, az érzéki észrevezetéshez változásra van szükség. Ami eleve adott, az nem kerül be csak úgy magától az eszméletbe. Az emberi tudat csak a változást észleli. A tanulmánytervezet 12. pontja ezt az álláspontot rögzíti: „A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.”¹⁴

Pikler két nagyon érdekes példával szemlélteti álláspontját. Az egyik példa véletlenül még a Freud–Ferenczi-féle felfogáshoz is szerencsésen illeszkedik:

A gyermek anyja méhében nem észleli a sötétséget, nem tudja, hogy sötét van. Ha megszületik, észreveszi, hogy világos van, ellentétben azzal, ami azelőtt volt; egyszerre észreveszi, hogy világos van, és megismeri, hogy előbb sötét volt. Az ellentétesek minden rendszeréből először a másodikat vesszük észre és egyidejűleg az előbbit csak mint elmúltat ismerjük meg.¹⁵

A másik példa érdekességére az *Óda*, a lillafüredi kiruccanás emléke és egyben Thomas Mann *A varázshegyének* ismeretében figyelhetünk föl. Ezúttal a felnőttkorból hoz példát a tanulmány:

ha először jutunk a városi levegőből hegyi levegőbe, akkor ez utóbbit frissnek érezzük és ezzel együtt először tudjuk meg, hogy a városi lanya volt. De a hegyi levegőbe jutott ember voltaképp nem azzal a tudattal szemben, hogy előbb a levegő lanya volt, veszi észre, hogy a levegő most friss, hanem azzal a várakozásával szemben, hogy a levegőnek most lanyhának kellene lennie, ugyanolyannak, amilyen volt. Világos, hogy csak a jelenre vonatkozó ez a várakozás csíholja ki az ellentétes észrevezést.¹⁶

József Attila pszichoanalitikus tájékozódásából szervesen következik, hogy ő lelki tartalmakként számol azokkal az impulzusokkal, amelyek nem jutottak el a tudatba. Másrészt a tudattalan tudatosulása az ő szemében nem a „világosság – sötétség”, „éles levegő – lanya levegő” közötti ugrás révén történik. Ez szinte kitervelten semleges, pozitivistá ellentétképzés eredménye. Az oppozíció egyik végletét a minden ember lelkében viharzó, magatartását alapvetően befolyásoló ösztönvilága foglalja el, s ez a tudattalan lép be az eszmélet tartományába az átszellemítés folyamatában. Azaz látha-

14 Uo., 8.

15 Uo.

16 Uo., 8–9.

tóan annak kiderítését tűzi ki célul, hogyan válnak a tudattalan ösztöntartalmak egy remekműben magasrendű szellemi értékekké.

Már az 1931 őszen megjelent Kassák-kritikában felbukkant ez a formula. A lélek mélyének tartalmai eszerint „felmerülnek” a tudat világos felületére. A tudatot uraló értelem „rendezi” a kaotikus szeszélyességben felbukkanó képeket, és „jelentést lehel” beléjük: „a művészet [...] a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, [...] közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze.”¹⁷ Sokkal tagoltabb kép a szublimációról a Halász Gábornak az *Elégia* kapcsán írt levélrészletében sem alakul ki. A tudattalant itt a „sivárság érzése” uralja, s ennek „kifejeződése” az érzés „formába állása” révén megy végbe. A *Medvetáncban* a költő arra dolgoz ki 15 pontban tervet, hogy ezt a folyamatot fogalmilag megragadja.

Az ösztöntartalmak csak akkor kapnak szabad utat az eszmélet tartományába, a tudattalan készítmények csak akkor léphetik át a tudat küszöbét, ha alávetik magukat az átszellemítés folyamatainak. A költő ezen a ponton vezet be terminológiai újítást. Az eszmélet küszöbére érkezett nyersanyagot disszonanciának nevezi el. A disszonancia alapjában véve viszonyfogalom. Több szótári jelentés egybehangzóan a hang forrása és befogadója közötti negatív relációként határozza meg: általánosságban az összhang hiányát, egyenetlenséget, kellemetlen ellentétet jelent, leggyakrabban zenében (kellemetlen hangzás). Hangok olyan együttese, amely a fülnek érdes, kellemetlen vagy a megszokott harmóniától eltérő. Hangoknak olyan együtt- vagy közvetlenül egymás után hangzása, amelyet a fül a megszokott összhangzattal ellentétesnek, kellemetlennek, érdesnek érez. Kodály Zoltán Bartók Béláról írt francia nyelvű tanulmányában a zenehallgatás olyan reformjára tesz javaslatot, amelynek révén a Bartók-zene állítólagos disszonanciájának érzése feloldhatóvá válik.

József Attila feltehetőleg ismerte Kodály írását, de elmozdította a szó jelentését a viszonyfogalmi pozíciójából, és annak a jelenségcsoportnak a nevéként használta a terminust, amelyet disszonáns belső viszonyok uralnak. Ez a jelentésmódosítás korántsem példa nélküli, hiszen a „kognitív disszonancia” kifejezés is épp ilyen irányú jelentésmódosítás révén született mint az egymásnak ellentmondó gondolatokat, hiedelmeket vagy a viselkedés és a meggyőződés közötti belső feszültségét jelölő terminus, amely a lelki nyugalom felborulását, stresszt idézhet elő. Bár a kifejezést József Attila nem ismerte, kölcsönvehetjük egy, a lélekben jelenlévő nyers, rendezetlen elemekből összetevődő jelenségegyüttes jellemzésére, amely belső ellentmondásokat, feszültségeket, érdes, fájó, sőt akár közösségre ártalmas pontokat tartalmaz. Ilyen meghatározottságai folytán nem is tekinthetjük ezt a korpuszt megállapodott, kiegyensúlyozott lelki tartalomnak, hanem olyan változékony, ideiglenes állagúnak, amelyet az értelem, a tudat minden erejével igyekszik ártalmatlanná, rendezetté, ellenőrizhetővé, sőt hasznossá tenni, úgyszólván megművelni.

A *Medvetánc* alapfogalma tehát a zenéből kölcsönzött, de módosított jelentésű disszonanciatérminus. A szöveg tervezett, a Bartók Bélának írott levélben szereplő címében is

17 JÓZSEF Attila, „Kassák Lajos 35 verse”, in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 1:368–383, 369.

feltűnik ez a szó: „Bartók Béla diszsonanciájáról”. A fogalom a tanulmánytervezet 3., 4., 6., 8. és 10. pontjaiban felbukkan, tehát mondhatni a gondolatmenet egészében központi szerepet kap. A 3. pontban önmagában szerepel: „Diszsonancia függőleges és vízszintes irányban”. Ez az a pont, ahol Demény János az apologetikus szándékú, francia nyelven publikált Kodály-tanulmányt jelölte meg a költő egyik lehetséges forrásaként:

Bach óta elszoktunk attól, hogy két, egyaránt fontos szólamot kövessünk, s a mellérendelést alárendelés váltotta fel. Figyelmünket az egymás alatt megszólaló hangokra összpontosítjuk, s az egy időben hangzó hangcsoportokban mindjárt hármashangzatot keresünk. De a lényege szerint melodikus zenét nem így kell hallgatni. Ha sikerül nagyobb teret befognunk pillantásunkkal, azaz horizontálisan hallunk, nyomban megszűnik a bántó diszsonancia.¹⁸

A „diszsonancia” fogalmát egy fogalmi háló centrumaként kell felfognunk, amely szükségképpen kapcsolódik a tanulmányterv más fontos szakszavaihoz. Mindenek előtt a diszsonancia egy fogalmi ellentétpár egyik tagja, amelynek másik végletén a konszsonancia fogalmát találjuk. A diszsonancia-konzonancia oppozíció a *Medvetánc* alapviszonya. A gondolatmenet megértése ezen alapviszony helyes felfogásán múlik. A konszsonancia is zenei eredetű fogalom, akárcsak az ellentéte. Szótári jelentése: összhang, harmónia, kellemes, stabil hangzatok, például oktáv, kvint. Ha elfogadjuk, hogy József Attila eltérítette a jelentést, diszsonancián a tudat küszöbén átlépő, az eszmélet tartományába beutazó vízumot szerzett tudattalan ösztönkésztetések halmazát értette, tehát magasrendű szellemi teljesítmények nyersanyagát, akkor a konszsonancia fogalmi körét módosítva ilyen teljesítményeket, művészet esetében műalkotásokat értünk.

Az olvasót, a kritikust, a szakembert az így értett konszsonancia, a kész, gyönyörűséget és tanulságot nyújtó remekmű érdekli. Az alkotó szempontja eltérhet ettől. *Ars poetica* című versét ezzel a provokatív kijelentéssel kezdi a költő: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga?” Erre kell emlékeznünk, amikor a *Medvetáncban* azt olvassuk: „Csak diszsonancia által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett diszsonanciánál.” Az idézett 4. pontban tehát rangsort állapít meg a szerző az oppozíció két tagja között. Elsődleges a diszsonancia, nélküle nem születhetne műalkotás. A kész mű, a konszsonancia másodlagos, a diszsonancia tehát a tudattalan tudatosításának, az ösztönkésztetések megértésének eredményeként jön létre. Ennek az álláspontnak József Attila máskor is hangot adott. Németh Andor számolt be egy közönség előtti vitájuk után hazafelé menet folytatott eszmecseréjük során a költő által kifejtett gondolatról:

18 Az eredeti tükörfordításában a mellékmondat, amelyben a „hármashangzat” terminus olvasható, így hangzik: „a tökéletes akkordot keressük, amelyben az egyszerre meghallott legközelebbi hangcsoportot várjuk”. DEMÉNY János, „Medvetánc: »A nem-zenéből értjük a zenét«”, in DEMÉNY János, *Rézkarcok hidegtüvel*, 170–193 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 177–178.

Hazamenet József Attila úgy érezte, hogy igazolnia kell előttem magát. „Állom, amit mondtam” hangzott a makacsul. „Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdek, az életem.”¹⁹

A disszonancia körül képződő fogalmi háló következő szemével a 10. pontban találkozunk: „A dissz. tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konz. sincs.” Ez a pont egyrészt megismétli, megerősíti azt, amit már a 4. pont lezögezett, a disszonancia prioritását a konzonancia előtt. A két pólus viszonyát itt nem a „megértés”, hanem a „megoldás” szó jelzi. Fontosabb azonban egy új terminus bevezetése: a „probléma” fogalmé. A probléma a disszonancia másik neve. A 10. pontban a két fogalom azonosítása megy végbe. Ezzel a disszonancia fogalma visszafelé fordulva, a konzonanciával ellentétes irányú oppozícióba kerül. A probléma meghatározásával ugyanis a 9. pontban találkozunk: „A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése”.

A lét és tudat kapcsolatáról megfogalmazott alapvető, mély bölcséleti belátás forrását nem ismerjük. Lehet, hogy a következtetésre a költő Pikler Gyula elméletének továbbgondolása révén jutott. A külvilág tényei, folyamatai önmagukban nem képezik a költészet tárgyát. Ahhoz, hogy ezek az adottságok bekerüljenek az eszmélet terébe (disszonancia), s esélyük legyen költői formát ölteni (konzonancia), Pikler meghatározásának szellemében előbb problémává kell válniuk az egyén számára (a tudattalan tartalmak már problémának tekinthetők; a lét olyan vonatkozásait tartalmazzák, amelyek az alany számára szorongás, fájdalom forrásai).

A lét tehát a lírai költő számára problémaformát ölt. A probléma nem egyszerű tény, dolog, folyamat, összefüggés, mint a pozitivista jogtudós-lélekgyógyász gondolkodásában a születés előtti és utáni állapot kontrasztja vagy a városi és a hegyi levegő ellentéte, hanem valami nyugtalanító, esetleg fenyegető vagy egyenesen fájdalmat okozó elem vagy összefüggés, amely megoldásért kiált, amelyet csillapítani kell, amelytől az alany szeretne megszabadulni. A feladathoz képest, ahol a realizálásnak megvan a megadott módjai, a probléma ingatag, bizonytalansággal teli cél, és a hozzá vezető út nem kitaposott ösvény. A realizálás: problémamegoldás, ami nehezebb és több, mint ritmizálni a sorokat, rímekkel ellátni a sorvégeket, szóképeket, gondolatalakzatokat előállítani. A disszonancián, aránytalanságokon, torzulásokon kell úrrá lenni, fájó gócot kell meggyógyítani, az ösztönkésztetéseket kell megfékezni, hasznos munkára fogni. Az alkotás folyamata tehát szinte önterápiás cselekvéssor.

A probléma fogalma összekötő kapcsot képez a *Medvetánc* és *A művészet kérdése és a proletárság* között. A fogalom ebben a töredékben bukkan föl először József Attila gondolkodásában:

19 NÉMETH Andor, „Medáliák”, *A Toll*, 1938. febr. 20., 47–51.

az emberi együttélésből származó szellemi formák megértő vizsgálatára a polgárságnak sem ideje, sem módja nincsen már. A munkásság azonban maga is szívesen foglalkozik e szellemi formák kérdéseivel. Ilyen probléma a művészeté, a szépirodalomé is. Szellemi formák általában csakis problémák által lehetségesek. A művészet, az irodalom azé az osztályé, amely vállalja a művészet, az irodalom problémáját.²⁰

Az idézett mondatok értelmezése lehetővé teszi, hogy a probléma fogalmát a maga jelentőségében fogjuk föl. Ha a szublimáció fogalmát magyar szóval helyettesítjük, megkapjuk az „átszellemítés” terminust. Átszellemítés révén jutunk el a „szellemi formák”-hoz, amelyek egyike a művészet, illetve azon belül a szépirodalom. Erről jelenti ki József Attila, hogy a szépirodalom s azon belül a költészet „csakis problémák által lehetséges”. (Az egyik Rapaportnak küldött levélben a költő az egyént – vélhetőleg a gyermeket – nevezi „problémaköltő gép”-nek.²¹ Ha rápillantunk József Attila szakszóhasználatára, a „szellemi formák” kifejezéssel az *Uj szocializmust!* című recenzióban és Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvének ismertetésében találkozunk.)

József Attila életművében találunk olyan szövegeket, amelyeken a szublimáció tudattalanból származó, a tudatosság küszöbét átlépő állapota jól tanulmányozható. A legfontosabb ilyen dokumentum a *Szabad-ötletek jegyzéke*. Ahhoz, hogy József Attila ezt a szövegkorpuszt önnön tudattalanja megnyilvánulásának tekintse, el kellett volna feledkeznie arról a tudásáról, hogy amit leírtunk, az már átesett a tudat cenzúrájának szűrőjén. A pszichoanalitikus napló voltaképpen a szellemi feldolgozás minimálisra szorított szintjét, a disszonancia képlékeny halmazállapotát állítja elénk. Komponálatlan, töredékes, szeszélyesen alakuló, a véletlen szeszélyei szerint indázó, de már nyelvilag megformált képzetbokor.

A *Kései sirató* szövegváltozatait tanulmányozva arra is találunk példát, hogy a diszharmóniától elrugaskodva hogyan juttatja el a költő a verset a kifinomultabb, a nyelvi tabutól egyre távolabbi állapotba, a konszonzancia pozíciójába. Az első strófában édesanyja halálát mint a halállal végzett szexuális aktust írja le. Először így: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik”; majd „Mint senki lánya, ha odaintik”; aztán „Mint kitaszított nő, ha odaintik”; s a végső változatban: „Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik”. A jelentés minden idézett mondatban azonos. A halállal szerelembe vegyülő nőalakot leíró színtagmák cserélgetése felfogható nyelvi műveletként is. De a megfontolás, amely a művelet mögött rejlik, annak mérlegelése, milyen minősítéssel határozhatja meg az anyasíratás végtelen lelkiállapotában elfogódott alany az őt végleg magára hagyó asszonyt, hogy egyszerre juttassa kifejezésre kétségbeesését és a halott ellen forduló indulatát a nyelvi hatékonyság optimumát nyújtva, akár a nyelvi tabu áthágásától sem tartózkodva, erkölcsi mérlegelést igényel. A szublimáció, a disszonancia konszonzanciává változtatása tehát korántsem megverselés, homlokzatépítés, a költői mondandó díszruhába

²⁰ JÓZSEF, „A művészet kérdése...”, 1:695.

²¹ JÓZSEF Attila, „Rapaport-levél”, in „*Miért fáj ma is?*” *Az ismeretlen József Attila*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 357–382 (Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992), 363.

öltöztetése, hanem az alkotó szellemi erejét, erkölcsi ítélőképességét igénybe vevő küzdelem a benne rejlő, belőle kikívánczó spontán kifejeznivalókkal egyetemben.

Alighanem nagyon leegyszerűsíteniék a kérdést, ha egyik oldalra az ösztöntartalmakat, a disszonancia lázadó erőit, a másik oldalra pedig a problémamegoldás műveleteit, a csillapító, elrendező szellemi célokat állítanánk, s a szublimációban valamiféle kibékítési aktust látnánk. Pontos forgatókönyvet nem rekonstruálhatunk, mert maga a költő is csak megtervezte a szublimáció magyarázatát. Csak azokat az összetevőket vesszük sorra, amelyeket József Attila az átszellemítés folyamatának leírásához kiemelt.

Ahhoz, hogy az alkotás kiindulópontját, a disszonanciát elhatároljuk az ösztönkésztetések fogalmától, kiváló lehetőséget biztosít a 8. pont: „Lényegében minden hasonlat dissz, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.” A tudattalanban költői eszközhasználattal még nem számolhatunk. A hasonlat mint szókép, már nyelvi természetű, a lelki jelenségek ama korpuszának a része, amely belépett az eszmélet tartományába, s ott mint eltérésre épülő azonosság vagy azonosságra épülő eltérés a disszonancia stilisztikai ismérveit mutatja föl.

Ez a szókép egyúttal mintapéldánya a 15. pont kezdő szavába, az „ambivalencia” pszichoanalitikus fogalmába foglalt jelenségnek: „Freud: Ambivalencia...” Ferenczi Sándor egyik tanulmányában mintha maga is Pikler Gyula idézett elméletét alkalmazná az egyént ért impulzusoknak az eszmélet tartományába kerüléséről és otlétéről. Azokat a tárgyakat írja körül, amelyek számunkra éppen ambivalens mivoltukból eredően bírnának kiemelt jelentőséggel:

valamely tárgyi észlelés létrejöttéhez az említett ambivalencia, azaz az ösztönszétválás elkerülhetetlenül szükséges. Azokat a dolgokat, melyek bennünket folyamatosan szeretnek, azaz állandóan minden igényünket kielégítik mint olyat, egyáltalán nem vesszük tudomásul, egyszerűen hozzáillesztjük szubjektív énkörhöz; azokat, melyek állandóan ellenségesen fordulnak felénk és mindig szembehelyezkednek velünk, egyszerűen elfojtjuk. Ellenben azokat, melyek nem feltétlenül állanak rendelkezésünkre, amelyeket szeretünk, mert kielégítenek és gyűlölünk, mert nem mindenben engedelmessé válnak nekünk, lelki életünkben különleges ismertetőjeggyel látjuk el: az objektív emléknymok karakterével, és örvendezünk, ha a valóságban ismét megtaláljuk, azaz ismét szerethetjük őket. És ha egy objektumot gyűlölünk, azonban nem tudjuk olyan mértékben elfojtani, hogy tartósan megtagadhatnánk, úgy létezésének tudomásulvétele arra utal, hogy tulajdonképpen szeretnénk szeretni és ebben csak a »tárgy konoksága« akadályoz meg.²²

A műalkotások nyersanyagául szolgáló tudattalan lelki tartalmak tehát abba a tartományba tartoznak, amelyhez az alkotó ambivalens módon viszonyul.

Az ambivalencia ebben az értelemben akár vezérszóként is alkalmazható, mert mindaz, amit a tanulmányterv pontjai felsorolnak, az ambivalencia jegyeivel bír. Ket-

22 FERENCZI SÁNDOR, „A kín elfogadásának problémája”, in FERENCZI SÁNDOR, *Ósi folyamatok, terápiás technikák 1924–1927*, szerk. BÓKAY ANTAL és HARMATTA JÁNOS, Ferenczi Sándor összes művei 5, 184–193. (Budapest: Oriold és Társai, 2024), 188.

tős módon, gyűlölettel és szeretettel, s a két véglet közötti folyamatos átcsapásokkal viszonyulunk hozzájuk. Ilyen a biszexualitás, egy ugyanazon személy nemi azonosságának meghasádsága, és ilyen a férfi-nő viszony, az egyetértés és a viszály folytonos egymásba játszása két ember kapcsolatában. (15. pont) Ilyen az osztályharc, a velünk antagonistikus ellentétben álló osztály gyűlölete, de csak azért, hogy létrejöjjön az osztály nélküli társadalom, az egyetemes szeretet állapota. (14. pont)

Ezt az ambivalens állapotot idézi föl a 7. pont, ahol egy korábbi, az *Irodalom és szocializmus*ban megfogalmazott gondolatát idézi föl a költő Petőfi *Honfidalával* kapcsolatban. Petőfi az elfogadottan magasztoshoz hasonlít egy olyan új tartalmat, amely addig nem számított magasztosnak. Felruhazza ezt a profán tartalmat a magasztosság aurájával. A feudális világtól örökölt teológiai értékrendet terjeszti ki a vers a profán polgári értékre, a haza fogalmára. Amikor ezt Petőfi megfogalmazta, akkor az adott kor legfejlettebb ideológiáját, a polgári értékrendet képviselte az addig megszokott, elfogadott feudális értékrenddel szemben.

Nem véletlen, hogy a felsorolásban megtalálható a „dialektika” fogalma is. Nem a régi, engelsi értelemben, mintha a dialektika a létezés egyetemes törvénye lenne, hanem későbbi, módosított, a gondolkodásra, a tudat működésére korlátozott változatában, amit József Attila *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékében Wilhelm Reichtől ihletetten „az ösztönök dialektikája”-ként nevez meg, tehát az ösztönök működésének szélsőségek közötti mozgását, folyamatos ellentétbe csapását értve rajta. (13. pont.) Ezek azok a jelzőkarók, amelyekkel József Attila kijelöli a határokat, melyek között a tudatba került tudattalan ösztönös impulzusok átszellemülnek.

A gondolatmenet egyik tengelye a tudattalantól a magasrendű szellemi termékig vezet, s ugrópontjára a disszonancia fogalmát álltja a költő. Ha szorosán követjük a vázlat fogalmi hálójának kiépülését, a szinkrón tengelyre merőlegesen egy diakrón tengely felvázolását állapíthatjuk meg. Régi törekvése József Attilának a művészet történetiségének figyelembevételre. Már az *Irodalom és szocializmus*ban hozzáfűzi a történeti állandóhoz a történeti változó fogalmát. Eszerint a művészség kritériuma örök és változatlan, de ezt az eszményt a mű történetileg változó feltételek között teljesíti. A remekmű a költő felfogása szerint mindig a szemlélet határán áll, tehát eljut a végső pontig, amelyen egy adott korban a mű megalkotója eljuthat.

Erre példaként a „szabadelődásban” Petőfi *Honfidalát* hozza föl. A tanulmányvázlat a 7. pontban ehhez az 1930 őszén hozott példához nyúl vissza: „Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám”. Petőfi „az ellentétesek rendszeréből” Pikler Gyula tétele szerint a másodikat, a polgári gondolkodás központi kategóriáját, a hazát „ismeri meg”, s a haza meghatározása, értéktelített fogalommá eszményítése érdekében terjeszti ki a kor vallási értékrendjét a profán hazaképzetre, felemelve ezt a lélek = templom, a haza képe = oltár azonosítása révén a magasztos piedesztáljára. Ezzel „veszi tudomásul” az „első”, a szakrális hagyományt. Voltaképpen ezzel teszi elevenné, újszerűvé a rutinossá kiüresedett vallási képzeteket.

Ezzel a diakrón sémával ötvözi a *Medvetánc* a disszonancia-konzonancia ellentétpárt. A konzonancia önmagában véve észrevétlen marad. Rutinná üresedett teljesítmény. Csak látszólag értjük: „A régi kont csak érteni vélik.” (5. pont) Amit igazában

megértünk, az a problémává vált létező, a disszonancia. Ez utóbbi az előbbi kulcsa. A legterjedelmesebben kifejtett 11. pont szemlélteti érzékletesen a szinkrón és a diakrón elem ötvözetéből létrejött képletet:

Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.

A maga egyoldalúságában ez egy avantgárd művész esztétikai hitvallása lehetne. József Attila felfogása azonban, amint ezt az év tavaszán alkotott nagy történelmi ódája, *A Dunánál* tanúsítja, nem ilyen egyoldalúan futurista irányultságú. „A múltat be kell vallani” – olvassuk a versben, és ez a parancs a költő életszabálya, amelyhez többéves pszichoanalitikai terápiája során tartotta magát. A disszonancia nagy idézett példája, a *Szabad-ötletek jegyzéke* ennek a gyógyulási vágyból eredő múltidézésnek a dokumentuma. A disszonancia elve, tehát hogy a megértés valamilyen nagy, jelenben képződött probléma megoldása során mehet végbe, nem a múlt leértékelődését hozza magával.

A múltat – mondja ez a felfogás – csak a jelen disszonanciájának feloldásával érthetjük meg, de nem hagyhatjuk magunk mögött, ahogy Pikler mondja: „az ellentétek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt”. A második tudomásul vételéről szól a tanulmányvázlat 1. és 2. pontja. Bartók modernsége, hogy tehát zenéjével „a személet határán jár”, abban áll, hogy a modern zene értését akadályozó zenehallgató rutin a klasszikus és romantikus hagyomány fogságában rekedt, amint erre József Attila forrása, Gyulai Elemér *A zene hatása* című könyve értekezik. (1. pont) Bartók ellenben épp modern érzékenysége folytán visszanyúl a korábbi zenei hagyományokhoz, mint Kodály Zoltán idézett tanulmánya részletezi, „az elfelejtett zenéhez”, a magyar és közép-európai folklór zenei világához. (2. pont)

A modern problémaérzékenység (a disszonancia) birtokában tehát Bartók Béla felhasználja a folklór elfelejtett zenei nyelvét (ennek dokumentuma a *Szép Szó* 1936. decemberi számában közölt egy, az európai zenei folklórt feldolgozó francia nyelvű könyvről írott Bartók-recenzió), s ennek a gyakorlatnak az eredményei a zeneszerzőnek a költő által olyannyira becsült zenei remekművei, a tanulmányterv címéül választott *Medvetánc* vagy a találkozásuk alkalmául szolgáló, a *Szép Szó* ugyanezen számában méltatott *Cantata profana*. Bartók zenei teljesítménye az által az esztétikai minőség által vált a költő szemében kiemelkedővé, amely ebben az időben neki is eszményképe volt. A *Medvetánc* tanulmányterv címzettje a költő értékelésében a hagyományörző modernség világszintű megvalósítója a zene területén.

Miről és hogyan kell RMNy kiegészítő, „S” tételt írni

Adalékok az *Istenes énekek* és a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetéhez

HELTAI János

Miskolci Egyetem, professor emeritus

ORCID: 0009-0002-8464-9554

What should an “S” entry supplementing RMNy be about, and how should it be written? Additions to the publication history of the *Divine songs (Istenes énekek)* and the *Heidelberg Catechism*

Abstract | The national retrospective bibliography RMNy, or *Régi Magyarországi Nyomtatványok (Old Printed Works in Hungary)*, strives for completeness in cataloguing all printed works in Hungary and in the Hungarian language from before 1700. To this end, it collects and critically evaluates data on books that are no longer preserved in copies, and also records newly appearing or newly discovered works. The colleagues of RMNy regularly review the catalogues, bibliographies, and domestic publications on literature and cultural history that are continuously published in print or digital form. The question therefore arises as to what a new, supplementary “S” entry for the supplement volume currently in preparation should be about, and how it should be written. This study provides an answer to this question, in theory and in practice as well, with a bibliographic evaluation of VADAI István’s publication from 2015, titled *BALASSI, RIMAY, and SZENCI KERTÉSZ Ábrahám: A new model for the publication history of the Divine songs, I (Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az „Istenes énekek” kiadástörténetének új modellje, I)*. VADAI gave a very profound analysis, primarily from a textual history perspective, of the 11 printed BALASSI–RIMAY editions, known to be from 1632 to 1699. During his work, he made numerous discoveries relating to publication and printing history. However, he did not record his relevant findings in a bibliographic manner. The present work accomplishes that task by bibliographically organising VADAI’s scattered observations for research purposes. As a result, it describes three previously unknown or incorrectly recorded editions of BALASSI–RIMAY and two previously unrecorded editions of the *Heidelberg Catechism*, in a form that aligns with the practice of RMNy, and it also deletes an item from the handbook that has been proven to be incorrect in light of the new data. In this way, it greatly helps further research into the publication and textual history of these two representative works of Hungarian culture.

Keywords | Retrospective national bibliography, BALASSI–RIMAY, SZENCI KERTÉSZ Ábrahám, printing house of Szeben/Sibiu, printing house of Kassa/Košice

Ha a kora újkori magyarországi könyvnyomtatás egészét kívánjuk áttekinteni, nem lehet elfelejtenünk arról a tényről, hogy az egyes kiadványok fennmaradási esélye igen csekély volt. Legutóbb V. Ecsedy Judit vette számba, hogy az 1473 és 1673 közötti időszakban az elveszett, korábbi leírásokból ismert, kikövetkeztetett vagy csupán egyetlen példányban, esetleg mindössze töredékesen megőrződött könyvek aránya 57%. Ez az arány a 16. században 61%, a 17. században 54%, vagyis a kiadványok nagyobb része pusztán a véletlennek köszönheti fennmaradását.¹ Ez a helyzet a legtöbbször és a legnagyobb példányszámban megjelent művekkel is, mint például Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeivel*, amelynek 1673-ig jelenleg tizenegy kiadását tartja nyilván az RMNy. Ezek közül csupán egyetlenegy maradt fenn teljes példányban (3732), öt többé vagy kevésbé egyetlen csonka példányból ismert (1599, 2890, 3197, 3292, 3653), háromból csupán néhány lapnyi töredék őrződött meg (1519, 2619, 3888), kettőnek egykori létezésére pedig csak következtetni lehet megbízható adatok alapján (1933, 2451).² Az RMNy 4. kötetének megjelenése alkalmából tartott konferencián pedig az volt megállapítható, hogy az RMNy első négy kötetében található 3748 kiadványból mindössze 2969 ismeretes példányból vagy legalább töredékből, 779 egykori létezésére viszont csak következtetni lehet.³

A fentiekből kitűnik, hogy az RMNy – követve elődei, Sándor István, Szabó Károly és Sztripszky Hiador⁴ példáját – teljességre törekszik az 1700 előtti magyarországi és magyar nyelvű nyomtatványok számbavételében, vagyis összegyűjti és kritikailag értékeli a példányban meg nem őrződött könyvekre utaló adatokat is. A teljességre való törekvés nem ér véget egy-egy kötet megjelenésével, a kutatócsoport egy supplementum kötet készítése céljából nyilvántartja az újonnan felbukkanó vagy újonnan felfedezett műveket, valamint a már megjelent kötetekben található tételekre vonatkozó fontosabb közleményeket.⁵ Ennek alapja a rendszeres gyűjtés, a nyomtatott vagy digitális formában folyamatosan megjelenő katalógusok és bibliográfiák átvizsgálása. Különösen fontos terület e tekintetben a hazai könyvészeti, irodalom- és művelődéstörténeti szakirodalom állandó figyelése. Azért különösen fontos ez, mert a különböző területeken működő kutatók egy része munkája során figyel a könyvészeti és bibliográfiai szempontokra, és felhívja a figyelmet az érdekességekre, más részük azonban megmarad saját szakterületének szempontjai mellett, s ezekben az esetekben a retrospektív bibliográfia gondozóinak kell rögzíteniük idevágó eredményeiket.

1 V. ECESEDY Judit, *Az első kétszáz év (1473–1673)*, kézirat, megjelenés alatt, 13.

2 Uo., 11–14.

3 HELTAI János, „Lölköi okulár”, in *Sylvae typographicae: Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. VÁSÁHELYI Judit, *A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei* 5, 54–62 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2012), 59.

4 SÁNDOR István, *Magyar könyvesház avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök* (Győr: Streibig József ny., 1803); SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár I: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve; II: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1879–1885); SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly „Régi magyar könyvtár” c. munkájának I–II. kötetéhez: Pótlások és igazítások 1472–1711* (Budapest: Lantos A., 1912, hasonmás kiadás: Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1967).

5 A tervezett Supplementum kötet számára Bánfi Szilvia már igen sok tétel kéziratát elkészítette.

Az így összegyűlt anyaggal kapcsolatban az első felteendő kérdés, hogy mely kiadványokról szükséges új, kiegészítő **S**, azaz supplementum tételt írni. Nyilvánvaló, hogy a korábban nem ismert nyomtatványokról ez elengedhetetlen. Nem szorul magyarázatra az sem, hogy ha olyan könyv kerül elő, amely eddig csupán korábbi leírásból, említésből vagy következtetések alapján volt ismeretes, ebben az esetben autopsziára támaszkodó új tételt kell készíteni. Az RMNy azonban, mint említettük, nem pusztán bibliográfiai leírásokat közöl, hanem a teljesség igényével számba veszi és kritikailag értékeli az egyes tételekre vonatkozó nyomdatörténeti és könyvészeti szakirodalmat, az egyéb tudományos eredményeket pedig összefoglalja vagy legalább utalásszerűen megemlíti. Könnyen belátható, hogy a már megjelent tételekkel kapcsolatban még a jelentős új tudományos eredmények rögzítése is teljesíthetetlen cél lenne. Egy új szövegkiadás vagy facsimile, egy új monográfia vagy elmélyült részlettanulmány megjelenése önmagában nem indokolja az **S** tétel elkészítését. Az előzetes elgondolások szerint az új leletek leírásán kívül akkor szükséges supplementum tétel írása, ha a korábbi kötetekben már leírt dokumentum besorolási adatait érintik az új eredmények. Az RMNy besorolási adatait sorrendben a nyomtatási év, a nyomtatási hely – s bár hazánkban igen ritkán fordul elő, hogy egy városban egyszerre két officina működjék –, a nyomtatást végző műhely, továbbá a szerzői név, szerzői név híján pedig a címrendező képezi.

Vadai Istvánnak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* 2015-ben közreadott *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje* című, főként szövegkritikai kérdésekre irányuló, kiváló tanulmánya⁶ szinte valamennyi előfordulási lehetőségre olyan példát szolgáltat, amelyen keresztül módszertani szempontból érzékeltetni lehet, miről és hogyan kell supplementum tételt írni az RMNy-be.

Vadai számos szempontból, a nyomda- és kiadástörténet, a nyomdai munkálatok feltételezhető lezajlása, a tipográfiai anyag állapota, helyesírás-történet, szövegkritika stb. tette vizsgálat tárgyává az *Istenes énekek* összes, ma nyilvántartott kiadását az elsőtől (Bártfa 1632)⁷ egészen az 1699. évi nagyszombati megjelentetésig.⁸ Ennek során számos új felfedezéssel járult hozzá a Balassi-filológia eredményeihez, de egyáltalán nem

6 VADAI István, „Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az *Istenes énekek* kiadástörténetének új modellje, I.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 433–467. A második rész tudomásunk szerint nem készült el. A tanulmány gyakorlatilag változatlan formában megjelent: VADAI István, *Fától az erdő: Balassi Bálint költészetének kéziratossági és nyomtatott hagyománya*, Humanizmus és reformáció 39, 211–244 (Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2021). E kiadásban a 221. lap végéről 10 sor hiányzik az ItK-tanulmányhoz képest. Munkánk során mindkét kiadást forgattuk, de az említett hiány miatt főként az ItK-beli megjelenésre hivatkozunk.

7 RMNy 1519; STOLL Béla, szerk., *Balassi-bibliográfia*, Balassi-füzetek 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 89. sz.

8 KATONA István, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriae*, tom. XVII., ord. XXXVI (1697–1705) (Buda: Typis et Sumptibus Regiae Universitatis Pestanae, 1805), 716; BALASSI Bálint, *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 21. Példány az OSZK-ban, jelzete RMK I 1546c. Erről a kiadásról még nem készült RMNy-tétel, hiszen az 5. kötetrel 1685-ig jutott el a vállalkozás. Az 1633-ra datálható bécsi, Ferencffy Lőrinc-féle kiadás leírása (RMNy 1519) azonban megállapítja, hogy e kiadás A–E jelű öt íve a címlével kivételével megtalálható a mű 1699. évi nagyszombati kiadásának abban az egyetlen példányában, amely a sajkókazai Radvánszky-könyvtárból került az OSZK-ba.

reflektált a könyvészeti szempontokra.⁹ De éppen az ő megállapításai borítják fel több ponton az *Istenes énekek* eddigi kiadásaira vonatkozó ismereteket. Eredményei viszont bibliográfiai szempontból nincsenek könyvelve. Ennek a könyvelésnek az elvégzése viszont elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy megállapításai, következtetései és feltevézései egyértelműen és szilárdan rögzítve legyenek a további kutatások számára. Erre vállalkozik a jelen tanulmány.

Ahhoz, hogy alapkérdésünk – vagyis hogy miről és hogyan kell RMNy S tételt írni – szemléletes választ nyerhessen, először megfelelő részletességgel ismertetni kell Vadai gondolatmenetét, majd el kell készíteni annak az öt supplementum tételnek, három *Istenes énekek*- és két *Heidelbergi Káté*-kiadásnak a leírását, amely megállapításai-ból következik. Továbbá törölni kell a megjelent kötetekből egy feleslegessé vált tételt.

Kiindulópontja a tanulmánynak, hogy az *Istenes énekek* 1665. évi kassai kiadása¹⁰ igen sok fejtörést okozott a kutatóknak. A töredékeket Pauer János székesfehérvári püspök egy „régii könyvtáblából” áztatta ki 1878-ban,¹¹ és 1881-ben bekötötte. Így jött létre az a száz levélből álló kötet, amelyet azóta a székesfehérvári Püspöki Könyvtár őriz.¹² Vadai ezt a kötetet az alaposabb vizsgálatok elvégzése céljából három részre osztotta. Az első, 'A'-nak nevezett részben található a teljes A füzet a címlappal és Solviogram Pannonius csak itt megőrződött előszavával, továbbá töredékesen a B, C, D, E, H, I füzetek. Ezek a lapok Balassi Bálint és Rimay János versei vegyesen olvashatók Rimay János *Kiáltok* kezdetű verséig (101. lap). A 102–150. lapok nem maradtak fenn. A 151–198. lapon csaknem teljes egészében megtalálható a Balassi fivérek halálát sirató *Epicedium*. Az 'A' rész tehát a rendezetlen *Istenes énekek*-kiadások sajátosságait tükrözi. A második, 'B'-nek nevezett rész az O, Q, R jelzésű füzetek töredékeit foglalja magában, a 301-től 322-ig és a 363-tól 394-ig terjedő lapszámokkal, rajtuk a vegyes énekanyag egyes énekei olvashatók. Azt már Kőszeghy Péter megállapította a lapszámok közötti arányokat vizsgálva, hogy a 'B' részben található énekek beosztása a rendezett kiadások sorrendjéhez igazodik.¹³

A 'C' részt a csonka példány végén egy töredékes G füzet képezi 145-től 163-ig terjedő lapszámozással és öt további számozatlan lappal. Megállapítható, hogy ez a rendezett

9 Nyilván a bibliográfiai szempontok aprólékos számbavétele zavarólag hatott volna az általa vizsgált meglehetősen bonyolult problémakör megoldásában.

10 RMNy 3197

11 SZABÓ Károly, „Vegyes közlemények”, *Magyar Könyvszemle* 3 (1878): 336; SZABÓ Károly, „Régii könyvészeti adatok II-dik közlemény”, *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 122–123. Sajnos az egykori őrzőkötetet egyik közlemény sem említi meg.

12 A bekötés óta a könyvtár raktárából előkerült még két levél (151–152, 377–378), illetve egy már korábban is ismert laphoz (80) tartozó részlet. Lásd erről SMOHAY Péter, „Egy újra előkerült Balassi-töredékről”, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 263–268; SMOHAY Péter, „A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán”, in *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SMOHAY András, 23–30 (Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012); valamint SMOHAY Péter, *Balassi Bálint Istenes énekeinek 1665-ös kassai kiadása*, publikálatlan szakdolgozat (Szeged, 2013).

13 KŐSZEGHY Péter, „A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 76–89.

zetlen kiadások szokásos függelékének, az *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok* című kicsiny imakönyvnek a vége a hozzátartozó *Indexszel*.

Már Dézsi Lajos bibliográfiája megállapította, hogy a székesfehérvári kötet a 198. lapig hű lenyomata az 1660 körüli bártfai kiadásnak (2890). A versek szövege és sorrendje az ezt követő részekben is teljesen megegyezik, de a lapszámozásban 71 lap különbség mutatkozik a két kiadás között.¹⁴ Ez a lapszámeltolódás az a jelenség, amely a későbbiekben igen sok fejtörést okozott a kutatóknak. Magyarázataira számos különböző elképzelés született a szakirodalomban, amelyeket részletesen ismertet Vadai tanulmánya és az RMNy 3197-es számú tétele. E helyen azonban csak Vadai – nyugodtan kijelenthető – megoldása és annak bizonyítása érdekes a továbbiakban.

A megoldás kulcsa, hogy a Pauer által létrehozott székesfehérvári kötet az *Istenes énekek*nek nem egy, hanem két különböző kiadásának töredékeiből állt össze, bár nagyon valószínűtlen, hogy egy kötéstáblából egyazon mű két különböző kiadásának töredékei kerüljenek elő.

Az alaposabb tipográfiai vizsgálat során hamar szembeütővé vált, hogy az 'A' és 'B' rész élőfeje eltér egymástól. 'A' részben az élőfej kurzív betűkkel: „*Balassi Bálintnak Istenes Eneki*”, s alatta lénia látható. 'B' részben verzállal szedve: „ISTENES ENEKEK”, s nincs alatta lénia. Az 'A' rész szedés módja így igazodik a rendezetlen bártfai kiadáshoz. 'B' viszont a rendezett kiadások élőfejét követi. A 'C' rész élőfeje 'A' élőfejének szedés módjával egyező, ami arra utal, hogy 'C' 'A' függeléke lehetett. A helyesírásban is akad feltűnő különbség. 'B' rész ugyanis a szóvégi k hangokat c betűvel jelöli. Az a 'A' és 'C' részben ez nem tapasztalható. Belátható ebből, hogy 'B' részhez más szöveget használtak mintaként, mint 'A'-hoz és 'C'-hez. 'A' és 'C' egy rendezetlen, 'B' viszont egy rendezett Balassi-kiadás része volt. Vadainak a lapszámhibákra vonatkozó számításaiból az is kitűnik, hogy 'B' mintája az 1677. évi kolozsvári rendezett kiadáshoz (4134) közelálló vagy azzal egyező kiadás lehetett, amely Rimay versei előtt rövid verses summákat tartalmazott. Megerősítik mindezt Vadai szövegkritikai megfigyelései, amelyek szerint 'A' közvetlen leszármazottja az 1660 körüli bártfai kiadásnak (2890), mivel minden bártfai hiba megtalálható benne, ugyanakkor saját hibákat is tartalmaz.

Kérdéses ezek után, hogyan kerülhettek két különböző kassai *Istenes énekek*-kiadás töredékei egyetlen kötéstáblába. Erre csak valószínű választ lehet adni. A fennmaradt anyag fizikai – szúrágások, elszíneződések stb. – vizsgálata azt mutatja, hogy a székesfehérvári kötetben található levelek és levélpárok a kilövést ellenőrző próbanyomatok lehettek, amelyek egymás mellett és fölött hosszabb ideig heverhettek a kassai nyomda raktárában, amíg végül felvágatlanul fel nem használták őket egy kötéstábla megerősítésére. A ma ismert kötet összeállításakor Pauer püspök vagy a könyvkötő vághatta újra fel nagy szakértelemmel a kiáztatott íveket, hogy azok egy kötetbe rendezve – ma már tudjuk, csupán látszatra – egy kiadványt alkossanak.

14 Dézsi Lajos, *Balassi és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája* (Budapest: Athenaeum ny., 1905), 15–23. Pontosabban a lapszámeltolódás a 198. lapot követő 94 lapnyi hiány után 71, a 323–362. lapok hiánya után már csak 46.

Mivel 'A' résznek van címlapja, kétségtelen, hogy 1665. évi kiadvány. A 'B' részben megmaradt verseknek a kolozsvári és lőcsei típusú *Istenes énekek*kel való szövegkritikai összevetése alapján Vadai megállapítja, hogy egy olyan kolozsvári típusú kiadásból készült, amely *minden ma ismert kolozsvári típusú kiadásnál régebbi volt*. Az *Istenes énekek* lőcsei és kolozsvári kiadásai ugyanis egyaránt az első rendezett váradi kiadás alapján készültek. Kassa 'B' accidentális és szubsztantív szöveghibái lényegében megegyeznek a kolozsvári ág hibáival. De akad hét olyan eset, amikor Kassa 'B' a hibás kolozsvári alak helyett a helyes lőcsei alakot hozza. Ez csak akkor lehetséges, ha Kassa 'B' egy olyan kolozsvári típusú kiadványból készült, amelyben az említett hét helyen még nem romlott el a kolozsvári szöveg. Tehát feltételezni kell a ma ismerteknél egy régebbi kolozsvári típusú kiadást.

A szakirodalom az eddigiekben az úgynevezett szegedi töredéket tartotta nyilván a legkorábban készült kolozsvári típusú kiadásként (3888). Ennek megjelenését Kőszeghy Péter 1669 és 1677 közöttre határozta meg. Kőszeghy az ante quemet szövegkritikai érvekre alapozta. A szegedi töredék ugyanis a legkorábbi, teljes példányból ismert, 1677. évi kolozsvári típusú kiadásnál (4134) olykor jobb szövegváltozatot ad, s ezeken a helyeken rendre a lőcsei kiadások alakjaival egyezik. Post quemnek tipográfiai érvelésre támaszkodva 1669-et tekintette, mivel arra az eredményre jutott, hogy a szegedi töredéken fellelhető tipográfiai anyag teljes egészében csak ettől az évtől kezdve azonosítható Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári, Szenci Kertész Ábrahám-tól örökölt, általa még Szebenben használt műhelyének készletében.¹⁵ Vadai azonban V. Ecsedy Judit újabb nyomdatörténeti kutatásaira támaszkodva megállapította, hogy a post quem előbbre hozható 1665-re, mivel Szenci Kertész szebeni nyomtatványaiiban már ekkor feltűnik a szegedi töredék teljes tipográfiai anyaga. Tehát ez a kiadás a nyomdai anyag vizsgálata alapján nem is feltétlenül Kolozsvárott látott napvilágot, hanem elképzelhető az is, hogy még Szebenben 1665 után Szenci Kertész Ábrahám szerkesztésében. Vadai gondolatmenetének egészéből azonban mégis az következik, hogy a Szegeden őrzött töredék nem lehet a székesfehérvári kötet 'B' részének a forrása, mivel a szövegkritikai érvek alapján, mint említettük, minden ismert kolozsvári típusú kiadásnál (így a szegedi töredéknél) is korábbinak tekinthető.¹⁶ Szükségtelen tehát a szegedi töredék kiadási idejének módosítása.

További problémát jelent a kiadástípusok közötti eligazodásban, hogy a lőcsei 1671-es (3732) és a pozsonyi 1676-os (4105) rendezett kiadások címlapjukon a „váradi negyedik editio szerint”-i kiadásnak nevezik magukat. Ezekben a kiadásokban pedig Rimay versei előtt még hosszú summák állnak, szemben a kolozsvári típusúakkal, amelyek rövid summásak. Továbbá nincs meg bennük Szenci Kertész Ábrahámnak az az előszava, amely legkorábbról az 1677. évi kolozsvári kiadásból ismert (4134). Tehát a szegedi töredék (3888), mivel rövid summás, egyértelműen kolozsvári típusú. Viszont az is következik a fentiekből, hogy a negyediknek nevezett váradi kiadás még nem tartalmazta

15 KŐSZEGHY Péter, „Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 714–719.

16 VADAI, *Fától az erdőt*, 228–230.

ezt az előszót, mivel a negyedik váradi editióra hivatkozó lőcsei és pozsonyi kiadásokban nincs benne. És az is következik, hogy akárhány váradi rendezett kiadás jelent meg a „negyedik váradi editió”-ig, mindegyiknek előszó nélkülinek és hosszú summásnak kellett lennie.¹⁷ Vagyis a lőcsei és pozsonyi, valamint a kolozsvári kiadások nem készülhettek azonos minta alapján, mivel az előbbieket az előszó és a hosszú summák tekintetében különböztetik a kolozsváriaktól.

Hogy mikor és hol jelenhetett meg az első kolozsvári típusú kiadás, arra Vadai egy sok oldalról körbejárt hipotézissel keresi a választ. Eszerint Szenci Kertész Ábrahám a még előszó nélküli és hosszú summás úgynevezett negyedik váradi editio után¹⁸ még Szebenben készített egy újabb *Istenes énekek*-kiadást, amely előtt már olvasható volt az előszó, és Rimay versei előtt rövid summák álltak. Ennek a kiadásnak az egykori létezését a *Heidelbergi Káté* és az *Istenes énekek* kiadástörténetének összehasonlításával támasztja alá igen meggyőzően.

1650-ben Amszterdamban jelent meg a *Heidelbergi Káté*nak az a magyar nyelvű, magyarázatos és a szentírási bizonyosságok teljes szövegével sajtó alá rendezett kiadása, amelyet a későbbi hazai kiadások mintájuknak tekintettek, és több-kevesebb változtatással követtek (2304). Az 1658. évi pataki kiadás címlapján – Szenci Kertész Ábrahám gondolkodásával teljesen analóg módon – a „negyedik ilyen formán való nyomtatás”-nak tekinti magát (2791). Az első három, Amszterdam 1650 (2704), Várad 1652 (2547), Lőcse 1654 körül (2533) még nem ad magának sorszámot. Az ezt követően egymás után sorjázó kátékiadásokból Vadai gondolatmenetének szempontjából a legfigyelemreméltóbb az 1668. évi kassai kinyomtatás (3427). Ebből öt töredékes példány maradt fenn, valamennyi a címlapot is magában foglaló „A” füzetet tartalmazza, azaz könyvkötéstáblából előkerült próbanyomatokról van szó. Nagy Barna figyelt fel e kiadásnak egy meghökkentő helyesírási sajátosságára: „Különös archaizálásnak látszik, hogy a szóvégi k-hangot Tüersch David nyomdász a legtöbb esetben c-betűvel jelzi.”¹⁹ A kátének ezt a jellegzetességét azonban a következő, 1669. évi lőcsei (3551) nem követi

17 Kőszeghy ugyanis szemben a szakirodalom ma általánosan elfogadott álláspontjával, amely szerint csupán két váradi kiadás létezett, egy rendezetlen és egy rendezett, úgy foglalta stemmába az *Istenes énekek* váradi kiadásait, hogy az első rendezetlen váradi kiadást követte egy rendezett kiadás (Várad I-II), s a szegedi töredék és a további kolozsvári kiadások mintája ez volt. De ezután Szenci Kertész Váradon még kétszer kiadta az *Istenes énekeket* (Várad III–IV), és a lőcsei és pozsonyi kiadások a váradi negyedik editiót, vagyis Várad IV-et vették alapul. A váradi III. és IV. kiadás megjelenésének feltételezése azonban – bár teljes bizonyossággal nem zárható ki – felesleges, amint azt a szakirodalom kielégítően megindokolta. Lásd erről az RMNy 2452-es és 2619-es tételét, és Vadai itt tárgyalt tanulmányát. Szenci Kertész ugyanis valószínűleg az általa ismert 1632. évi bártfai (1519), az 1640 körüli lőcsei (1933), valamint saját 1652. évi rendezetlen kiadása után (2451) nevezte negyedik kiadásnak saját rendezett váradi kiadását (2619).

18 Tehát nem a Kőszeghy által feltételezett IV. váradi, hanem valójában a második váradi kiadásról van szó, amely a lőcsei, bártfai és az első váradi kiadás, vagyis a Szenci Kertész által ismert összes korábbi kiadáshoz képest negyedik.

19 NAGY Barna, „A *Heidelbergi Káté* jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században”, in *A „Heidelbergi Káté” története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, *Studia et acta ecclesiastica – Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből* 1, 19–96 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965), 68–69.

annak ellenére sem, hogy ez a lőcsei kiadás szövegében és tipográfiaiilag az őrszavakig menően szorosan követi az előző évi kassait.²⁰

A *Heidelbergi Káté* 1668. évi kassai kiadásának, mint említettük, valamennyi fennmaradt töredékes példánya próbanyomat, sőt az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két példány felvágatlan fél ívekből áll. Rajtuk az azonos helyen lévő szúrágások bizonyítják, hogy valaha hosszabb ideig heverték egy nyomda, minden bizonytal a kassai nyomda raktárában makulatúraként. Mindez kísérteties hasonlóságot mutat a Székesfehérvárott őrzött *Istenes énekek* 'B' részével. Mindkét nyomtatvány Kassán készült, mindkettő David Türsch munkája. Mindkettő töredék, és csak bizonyos íveit ismerjük. Mindkettő kötetáblából került elő, és meglepő módon egy, a korban már archaikusnak tekinthető hangjelölésbeli sajátosság jellemzi, a szóvégi k hangot a legtöbb esetben c betűvel jelölik.²¹ Ha viszont az 1669. évi lőcsei *Heidelbergi Káté* (3551) bár szövegében és tipográfiaiilag szorosan egyezik az 1668. évi kassai kiadással, de nem követi annak helyesírási jellegzetességét (3427), akkor mégsem lehet annak szolgálai utánnomása. A teljes tipográfiai azonosság oka csak az lehet, ha mind a kassai, mind a lőcsei egy harmadikat követ szolgai.²² Ez a minta csakis a *Heidelbergi Káté*nak egy ma ismeretlen, 1668 előtti kiadása lehet. Hogy hol és mikor jelenhetett meg ez a kiadás, arra Vadai az említett helyesírási jellegzetesség vizsgálatával igyekezett rábukkanni.

A 17. század második felében mindössze három hazai nyomdában fordul elő ez a már Nagy Barna által is archaikusnak minősített helyesírási jelenség. A patakiban, Szenci Kertész Ábrahám műhelyében és a kassaiban. A pataki nyomdában csupa olyan kiadványban, amelyek feltehetően a szerzői kéziratot követik e tekintetben.²³ Szenci Kertész esetében más a helyzet. Az ő officinájában korábbi nyomtatványok követésével magyarázható ez a sajátosság.²⁴ A kassai műhelyben az 1668. évi kátékiadáson kívül a Siderius János-féle 1662. évi katekizmusban (3033) és az 1668-as énekeskönyvben (3427). A kassai műhely tehát ugyancsak korábban sokszor megjelent forrásmunkákból vehette át ezt a gyakorlatot. Sem a Siderius-káté, sem az énekeskönyv esetében nem

20 Uo., 69.

21 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 460. Vadai itt némileg bonyolítja gondolatmenetét azzal a megfontolással, hogy előfordulhat, hogy valójában sem a *Heidelbergi Káté*nak, sem az *Istenes énekek*nek nem jelent meg ez a kiadása, mivel mindkettőből csupán makulatúrafüzetek maradtak fenn. Ez a megfontolás azonban nyugodtan figyelmen kívül hagyható, hiszen teljességgel kizárt, hogy két ilyen biztos jövedelmet hozó kiadvány nyomtatását Türsch ne fejezte volna be.

22 Még inkább erős lenne ez a következtetés, ha Vadaival azt feltételeznénk, hogy az 1668. évi kassai kiadás valójában meg sem jelent. De, mint feljebb jeleztük, ez az eshetőség kizárható. Elvileg lehetséges volna az is, hogy az 1669. évi lőcsei kiadásnak az 1667. évi pataki kiadás volt a mintája (3384). De ez az eshetőség is kizárható. Nagy Barna ugyanis megállapította, hogy „ahol tipográfiai eltérés van az utolsó pataki és kassai kiadás között, ott szemmel láthatóan az utóbbival tart” az 1669. évi lőcsei kiadás. (NAGY, „A *Heidelbergi*...”, 69.) Előfordulhat az az eshetőség is, hogy az 1668. évi kassai kiadásnak csak az 'A' füzetet szedték a szóban forgó helyesírási jellegzetességgel, és a próbanyomat ellenőrzése után módosítottak rajta. Ez azonban nem befolyásolja Vadai következtetéseinek érvényességét, mivel az 'A' füzet szedés módja ebben az esetben is kellően reprezentálja ennek a helyesírási módnak a kiadás folyamatában való jelenlétét.

23 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 461.

24 Uo., 462.

tudható, mi volt a kassai kiadás közvetlen mintája, de mindkét esetben támaszkodhatott a kassai nyomdász akár Szenci Kertész korábbi kiadványaira. De akármi volt ezeknek közvetlen előzménye, logikus arra gondolni, hogy a harmadik esetben is ez történetelt. Az 1650 utáni, ránk maradt *Heidelbergi Káté*-kiadások közül az 1668. évi kassai kiadásig egyik sem jelöli a szóvégi k hangot c betűvel. Ha 1668-ban a kassai nyomdász addigi szokásának megfelelően, mint például a Siderius-káté és az énekeskönyv esetében, egy korábbi redakciót követett, akkor megerősíthető, hogy ez a kiadás mára elveszett. Mivel ez a jelenség 1650 után Kassán kívül csak a pataki nyomdában és Szenci Kertész műhelyében fordul elő, logikus ezt az elveszett művet Szenci Kertész kiadványai között keresni.

Szenci Kertész négy ízben adta ki a *Heidelbergi Káté* latin szövegét. Váradon 1640-ben, 1644-ben és 1652-ben (1860, 2087 és 2452), valamint 1666-ban Szebenben (3319). 1640-ben és 1652-ben magyarul is megjelentette (1863 és 2457). Már az RMNy 3. kötet megjegyezte, hogy az 1640-ben és 1652-ben azonos években megjelent latin és magyar kiadások alapján jogosan következtethetünk arra, hogy az 1644-es latin kiadással azonos évben is jelent meg magyar kiadás, de további megerősítő adatok híján mégsem tételezte fel az 1644-es magyar kiadás egykori létezését (vö. 2087). Vadai azonban logikus módon tovább szövi ezt a gondolatmenetet. Véleménye szerint feltételezhető az is, hogy mikor Szenci Kertész 1666-ban Szebenben ismét kinyomtatta a latin kátét, azzal egy időben a magyar fordítást is ismételten közreadta.²⁵ Ez a mára elveszett 1666-os szebeni kiadás lehetett a mintája az 1668. évi kassai és az 1669. évi lőcsei kiadásnak egyaránt, ezért hasonlítanak olyan szorososan egymásra.²⁶

Ezek után tér vissza Vadai az *Istenes énekek* Székesfehérvárott őrzött példánya 'B' részének problémájára. Leszögezi, hogy az ismert kolozsvári kiadások nem készülhettek közvetlenül a váradi úgynevezett negyedik, rendezett edícióból, mivel rövid summások, a váradi rendezett kiadás viszont még hosszú summás volt. Ezen kívül pedig a kolozsvári kiadások a nem személyre utaló „ki” vonatkozó névmásokat rendre „mely”-re cserélik. Kőszeghy Péter ezeket a változtatásokat a szegedi töredék (3888) vizsgálata során Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdász személyéhez kötötte, mivel ezek a váradi „negyedik editio” nyomán készült lőcsei kiadásokban nem lelhetők fel.²⁷

A *Heidelbergi Káté* kiadástörténete azonban itt is új belátáshoz vezet. Nagy Barna már az 1652-es váradi *Heidelbergi Káté*-kiadás ismertetése során megjegyezte, hogy a

25 Ez a kiadás nevezhette magát első ízben ötödik redakciónak, amin aztán az azt követő 1667-es pataki (3384), az 1668-as kassai (3427) és az 1669-es lőcsei kiadás (3551) sem változtatott, mivel nem tekintették magukat új redakciónak. Uo., 459.

26 Megjegyzendő, hogy Vadai nem foglalkozik azzal a nehézséggel, hogy Szenci Kertész két korábbi magyar kátékiadásában nem lelhető fel ez a jelenség. Mégis erre utal, hogy a káté későbbi kolozsvári kiadásaiban ismét felbukkan ez a furcsa sajátosság, amint azt Nagy Barna megállapította.

27 Vadai gondolatmenete e ponton is bővebb némileg. Véleménye szerint a lőcsei rendezett kiadások sem vezethetők vissza közvetlenül a váradi rendezett edícióra, hanem léteznie kellett egy 1666 előtti lőcsei „ős” *Istenes énekek*-kiadásnak. Az RMNy 3732-es számú tétele (Lőcse 1671) azonban kielégítően érvel amellyel, hogy egy ilyen kiadás megléte nem zárható ugyan ki teljes bizonyossággal, de konkrét feltételezése nem kellően indokolt, valójában fölösleges. Ezért itt a lőcsei „ős” *Istenes énekek* vélt kiadásával nem foglalkozunk. Vadai további érvelése azonban e feltételezés nélkül is meggyőző.

„fejlődés jele, hogy a vonatkozó névmásnál, amikor nem személyről van szó, következetesen »mely« alakot használ”,²⁸ és a Nagy Barna által felsorolt egyéb hangtani mozzanatok is pontról pontra egyeznek a szegedi töredék, vagyis az 1669–1677 közötti *Istenes énekek* (3888) helyesírásával. Ha tehát Szenci Kertész feltehetően már az *Istenes énekek* első rendezett kiadása előtt hasonlóképpen modernizálta nyomdaja helyesírási gyakorlatát, mint az előbb említett *Istenes énekek*ben is tükröződik, akkor nehezen hihető, hogy a kolozsvári *Istenes énekek*-kiadásokban is fellelhető modernizálás az ő helyesírási reformjától független lenne. Ebből az következik, hogy a kolozsvári *Istenes énekek* e tekintetben és a rövid summák tekintetében is egy Szenci Kertész-nyomatványra mennek vissza. Ez a Szenci Kertész-nyomatvány azonban nem lehet azonos a váradai rendezett kiadással, hanem Szenci Kertész működésének szombati korszakára kell tenni. Szenci Kertész itt sok olyan kiadványt tett közzé, amelyet már korábban Váradon is kinyomtatott. De már Váradon érzékelhető helyesírási reformja ellenére a *Váradai Bibliában* és ezt követően a *Heidelbergi Káté* feljebb kikövetkeztetett kiadásában a szóvégi k hangot c betűvel jelölte. A kassai nyomdász David Tüersch a maga 1666-os *Heidelbergi Káté*-kiadásában és a székesfehérvári Balassi-kötet 'B' részében ezt a gyakorlatot követhette. „Kézenfekvő arra gondolni – fejezi be gondolatmenetét Vadai –, hogy a kassai nyomdász mindkét mintául szolgáló nyomtatványt ugyanonnan szerezte be, nevezetesen Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából. [...] *Ha így történt akkor fel kell vennünk Balassi és Rimay verseinek rendezett kiadásai közé egy szombati edíciót is.*”²⁹ Ennek a kiadásnak tipográfiai érvek alapján 1665 a post quemje, és 1667 tavasza, Szenci Kertész halála az ante quemje. Csaknem bizonyos tehát, hogy 1666-ban jelent meg, pontosan abban az évben, mint a *Heidelbergi Káté*nak a Vadai által kikövetkeztetett, példányból ma ismeretlen kiadása.

Mindezek után megállapítható, hogy Vadai tanulmánya telis-tele van új könyvészeti megállapításokkal és feltételezésekkel, amelyek igen jelentős mértékben kiegészítik és módosítják az *Istenes énekek* és a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetére vonatkozó ismereteket. Megállapításait és feltételezéseit azonban könyvészeti szempontból nem összegzi, nem állítja rendszerbe, és olyan bibliográfiai leírást sem készít róluk, amelyek alapján egyértelmű nyilvántartásuk lehetséges volna. Természetesen ez sem feladata, sem vállalása nem volt írásának, de munkája melléktermékeként kijelölt egy sor bibliográfusi feladatot. Ezek elvégzése nélkül újra és újra abba a helyzetbe kerülne a tanulmány felhasználói, hogy állításainak pontos tartalmát és annak bibliográfiai szempontú kritikai vizsgálatát újra és újra maguknak kellene elvégezni fáradságos munkával. Erre vállalkozott jelen tanulmány.

Tekintsük át pontokba szedve, mi minden következik Vadai *Istenes énekek* körüli, főként szövegkritikai szempontú kutatásaiból az RMNy-re nézve.

1. Törölni kell az RMNy 3197-es számú tételét, vagyis a Székesfehérvárott őrzött unikum Balassi–Rimay-kötetről írt tételt. Olyan kiadvány ugyanis, amely ott le van ír-

28 NAGY, „A Heidelbergi...”, 60.

29 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 466.

va, nem létezett. Ilyen esetre korábban elméletileg sem lehetett számítani, hogy az autopszia alapján leírt dokumentumról magáról derül ki, hogy nem azonos önmagával. Az elképzelhető volt, hogy egy ügyes hamisítvány vagy facsimile becsapja a bibliográfust, és eredeti példányként veszi számba és regisztrálja. Itt azonban maga az eredeti dokumentum ment át sajátos metamorfózison. Pauer püspököt nyilvánvalóan jóhiszemű bibliofil szándék vezette, mikor az egyetlen kötetátlából előkerült, tipográfiaileg igen hasonló és tartalmilag is összeillőnek látszó Balassi–Rimay-töredékeket egységes kötetbe szerkesztette és bekötötte. Mintegy százötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a tévedést a Balassi-filológia, a szövegkritika és a nyomdatörténeti kutatások új eredményei alapján egyáltalán fel lehessen ismerni, és megállapítani, hogy a töredékek két különböző nyomtatványból származnak.

2. Új tételt kell írni a székesfehérvári unikumnak azon részeiről, amelyek valóban az 1665. évi kassai Balassi–Rimay *Istenes énekekből* származnak. Ez az eset sem illik bele az előzetes elképzelésekbe, ugyanis a kiadás besorolási adatai, a nyomtatási hely és év, valamint a szerzői név nem változott meg, de a dokumentumból ténylegesen fennmaradt töredékek kibogozhatatlanul össze voltak keveredve egy másik dokumentum töredékeivel. Ez több mint százötven évig okozott zavart a Balassi-filológiában. Az egykor valóságosan létező helyzet csak egy új tétel megírásával rekonstruálható.

3. Feltételezni kell Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* ma példány alapján ismeretlen, 1666. évi szebeni kiadását, mivel ennek egykori létezésére Vadai István meggyőző érvek alapján következtetett.

4. Új tételt kell írni az *Istenes énekek* 1668 körüli kassai kiadásáról. Ez sem teljesen a „szabályoknak megfelelő” új felfedezés, hiszen a töredékek maguk 1876 óta ismertek voltak, de egy másik nyomtatvány, nevezetesen az 1665. évi kiadás részeként írták le azokat az eddigiekben. Gyakorlatilag nem lehet mást tenni, mint új felfedezésként felbukkanó, töredékes példány alapján megismert kiadványt írni le.

5. Feltételezni kell a *Heidelbergi Káténak* 1644. évi váradi, magyar nyelvű kiadását. Ennek egykori lehetséges létezésére már az RMNy 3. kötete is utalt (2087), de megerősítő adatok híján tétel nem készült róla. Vadai egész gondolatmenetéből azonban új érvek bonthatók ki a feltételezés megerősítésére.

6. Ugyanezen okból feltételezni kell a *Heidelbergi Káténak* egy 1666. évi szebeni, magyar nyelvű kiadását is.

Befejezésül álljon itt a szükséges törlés és a feljebb felsorolt kiadványokról elkészített új tételek szövege.

3197

Vacat!

Vide S 3197A, S 3421A

S 3197A (←3197)

[1] BALASSI Bálint: Az nehai tekintetes és nag[ység]o[s] vitéz urnak, gyarmati Balassa Balintnak Istenes eneki. Most újonnan sok kedves enekkel, Pecseli K. Imrene[k] istenes enekivel meg-bövítettet. – [2] [Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok.] Kassan 1665 Severina özvegynénél.

$A^{12}-I^{12} + ? + [A]-G^{12} = [18] + 198 + ? + 163 + [5]$ pag.

Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123 – Dézsi: Bibliographia 5 – Čaplovič 594 – Čaplovič 598 – Appendix 213 – ItK 2015: 433–453, 467 – RMNy 3197

Vallásos versek gyűjteménye. – Az RMNy IV. kötete a korábbi szakirodalommal egybehangzóan 1665. évi, kassai nyomtatású kiadványként írta le Balassi Bálint és Rimay János istenes verseinek, valamint a függelékként általában hozzájuk tartozó Áhítatos imádságoknak azokat a töredékeit, amelyeket először Szabó Károly ismertetett Pauer Gyula székesfehérvári püspök könyvtárából (3197, MKsz 1878: 336 és 1879: 122–123). A feltehetően kötéstáblából kiáztatott, egymást kiegészítő leveleket még Pauer köttette egybe, és azokat ma a székesfehérvári püspöki könyvtár őrzi. Az így mesterségesen létrehozott kötet lapszámhibáinak magyarázatára számos különböző elképzelés született a szakirodalomban. Újabban azonban Vadai István elmélyült tipográfiai, szövegkritikai és kiadástörténeti elemzéssel meggyőzően bizonyította, hogy a lapszámhibák magyarázata az, hogy a töredékek nem egy, hanem két különböző kiadásból származnak. A Balassi és Rimay verseit vegyesen tartalmazó első rész és a függelékben olvasható *Áhítatos imádságok* valóban az 1665. évi kassai kiadásból maradtak fenn, a középső részben található vegyes énekanyag azonban egy eddig bibliográfiailag számon nem tartott, feltehetően 1668-ban készült, ugyancsak kassai kiadásból (S 3421A és ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

Ezen 1665. évi kassai kiadás leírása ezért a következőképpen módosul. A címlap háta üres. Az *olvasóhoz* címzett előszavában Balassi verseit méltatja a *Solvirogram Pannonius* álnevet használó kiadó (A_2a-A_2b). Az előszó versben végződik (A_3a-b), incipitje: *Ily jót teljes szívből*. Utána három üdvözlővers következik: *Elogia ... domini Valentin[i] Balassa ... Johannes Rimainus*, latin címmel, de magyar szöveggel, kezdete: A_6a : *Bálint, nemzetedben ki voltál Balassa* (A_6a-A_6b) – *In eundem*. Ianus Balogus Tolnaeus latin nyelvű verse (A_6b-A_6a) – ugyanaz magyarul: *Úngarico idioma per Joannem Rimai reddita ...*, kezdete: *Istenasszonyokkal égben az Istenek* (A_8b-A_8b).

Az *tekintetes és nag[ység] gyarmati Balassa Bálintnak Istenes eneki* címmel kezdődik a kiadvány főszövege. Az énekeskönyvi rész élőfeje végig: *Balassa Bálintnak Istenes Eneki*, s alatta lé-

nia. A székesfehérvári kötetben és az azt kis mértékben kiegészítő, kétlevélnyi, később előkerült, ugyanott őrzött töredékben az A ív teljes egészében, a B, C, D, E, H, I ív töredékesen maradt fenn. Ezeken az 1–101. lapokon Balassi Bálint és Rimay János versei vegyesen olvashatóak Rimay János *Kiáltok* kezdetű verséig (101), a 102–150. lapok nem maradtak fenn. Ezután csaknem teljes egészében olvasható a Balassi fivérek halálát sirató *Epicedium* (151–198). E részekben a lapszámok egy kivételével megegyeznek az 1660 körüli bártfai kiadás lapszámaival (2890), az énekek leírását lásd ott. A Székesfehérvárott őrzött kötetben ezután következő O, Q, R jelű ívekből fennmaradt 301–322. és 363–394. számú lapok nem ebből a kiadásból, hanem minden bizonnyal a korábban bibliográfiailag nem azonosított, 1668. évi kiadásból származnak (S 3421A). A két kiadást legmarkánsabban megkülönböztető tipográfiai különbség, hogy ezeken az íveken az élőfejet – *ISTENES ENEKEK* – csupa nagybetűvel szedték, és nincs alatta lénia.

A kötet végén fennmaradt G jelű ív viszont Vadai István szövegkritikai vizsgálatai szerint ezen 1665. évi kiadás függelékének tekinthető. Ezt kétségtelenül bizonyítja, hogy az *Ahitatos buzgó Imádságok* élőfej alatt itt is lénia látható, továbbá a szedés jellegének és a betűk állapotának azonossága (V. Ecsedy Judit közlése). Ezen az íven a 145–163. lapokon az „Isten eleiben fölbozsátandó áhitatos imádságok” című imádságoskönyv befejező része olvasható, és a végén az öt számozatlan lapot kitevő *Index* (G₁₀b–G₁₂b). A meglévő részek szövege teljes egészében megegyezik az imádságoskönyv teljes terjedelmében fennmaradt váradi 1652-es kiadásának szövegével és az 1660 körüli bártfai kiadással (2454 és 2890(2)). A feltámadásról szóló imádság végén lévő *Vége* felirat alapján az imádságoskönyv e kiadása nem tartalmazta az 1652. évi kiadásban közölt *Szent Dávid penitentia tartó zsoltár*it.

Balassi Bálint és Rimay János verseinek ez a gyűjteménye, mivel a fennmaradt részek teljesen megegyeznek, a hiányzó részekben is bizonyosan az 1660 körüli, még „rendezetlen”, azaz Balassi és Rimay verseit szétválasztás nélkül tartalmazó bártfai kiadást követte, illetve annak lényegében sorhú utánnomása (2890 és S 3421A és ItK 2015: 439, 441, Vadai István). E kiadás őrizte meg első ízben a Balassi–Rimay-kiadások Solvirogram Pannonius által írt előszavát. Az előszóra és a székesfehérvárott őrzött töredékekre vonatkozó korábbi szakirodalom részletes összefoglalását lásd az RMNy 3197-es törlendő tételénél és Vadai István idézett tanulmányában (ItK 2015: 433–467). A korábbi könyvészeti szakirodalomhoz képest Vadai újdonságként állapította meg azt is, hogy a székesfehérvárott őrzött töredékek nem a már elkészült kiadványból származnak, hanem egy szétvágott próbalenyomat került kötetátlába. Ezt bizonyítja, hogy a fennmaradt ívek egy részének rossz a kilövése, illetve, hogy némelyik levélből több példány is megtalálható a Pauer által készített kötetben. Ennek kapcsán Vadai felveti azt az elméleti lehetőséget, hogy a kiadvány ténylegesen meg sem jelent. Teljesen kizárható azonban, hogy a nyomdász egy biztos üzleti sikert ígérő, kész kiadványt ne hozzon forgalomba.

Cf. 787;

rendezetlen kiadások: 1519, S 1519A (← MKsz 1995: 170–172), 1599, 1933, 2451, 2890, –, →
rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: 2619, 3292, 3653, 3732, 4105, 4229,
4478, 4502, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: S 3317A, S 3421A, 3888, 4134, →

Budapest *Nat cop.* (Székesfehérvár) – Székesfehérvár *Dioec* ④*

S 3317A

<[1] BALASSI Bálint – RIMAY János: Az néhai tekintetes ... gyarmati Balassa Balintnak és amaz jó emlékezetü ... Rimai Janosnak ... Istenes eneki – [2] [Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának.] Szeben 1666 Szenci Kertész Ábrahám.>

ItK 2015: 457–467

Későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Vallásos versek gyűjteménye.

Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekei* ezen kiadásának egykori létezését Vadai István feltételezte az 1665. és 1668. évi kassai (S 3197A, S 3421A), az 1666., 1670. és 1671. évi lőcsei (3292, 3653, 3732), továbbá az 1669–1676 közötti és az 1677. évi kolozsvári kiadás összehasonlítása alapján (3888 és 4134), valamint további kiadástörténeti érvekre támaszkodva. Bár Vadai gondolatmenete többször is feltételezést épít feltételezésre, a számos egymást erősítő adat alapján következtetései mégis olyan zárt logikai láncot alkotnak, hogy megállapításai minden tekintetben elfogadhatók (ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

Az 1666., 1670. és 1671. évi lőcsei (3292, 3653, 3732), valamint a későbbi (Pozsony 1676, 4105) Balassi–Rimay-kiadások címlapjuk szerint a negyedik váradai edíciót követik (2619). Ezek úgynevezett rendezett kiadások, vagyis Balassi és Rimay verseit egymástól elkülönítve teszik közzé, de nem található meg bennük Szenci Kertész Ábrahám váradai, később kolozsvári, majd szebeni nyomdásznak az először az 1677. évi kolozsvári kiadásban (4134) fennmaradt „Lectori salutem” címzett előszava, Rimay versei előtt hosszú feliratok, azaz summák olvashatók, továbbá nem található meg bennük a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma. Ezzel szemben a kolozsvári típusú rendezett kiadások élén Szenci Kertész előszava áll, a versek előtt rövid summák és a tartalomjegyzék előtt az Owen-epigramma olvasható. Továbbá a versek szövegét olyan helyesírási modernizálás jellemzi a korábbi kiadásokhoz képest, amely Szenci Kertész Ábrahám késői nyomtatványainak is sajátja, például az élettelen főnévre vonatkozó „ki” névmás helyett következetesen „mely” alak található. Vadai mindebből arra következtetett, hogy a lőcsei és pozsonyi hosszú summás kiadások Szenci Kertész Ábrahámnak 1655 körül Váradon kibocsátott, első rendezett, ma már csak két töredékes levele alapján ismert kiadását (2619) követik, amely a Szenci Kertész által ismert három korábbi rendezetlen kiadás (Bártfa 1631, 1519, Lőcse 1640, 1933 és Várad 1652, 2451) megjelentetése után valóban a negyedik edíció. Az 1655 körüli kiadásban Balassi és Rimay versei már el voltak különítve egymástól, de feltételezhetően nem volt olvasható benne Szenci Kertész előszava, és a versek előtt hosszú summák álltak. A fenti jellegzetességek, vagyis Szenci Kertész előszava, a versek előtti rövid summák és a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma mind megtalálhatóak a későbbi kolozsvári kiadásokban (1669–1676 között, 3888 és 1677, 4134 stb.). A kassai 1668. évi, csupán töredékesen ismert Balassi–Rimay-kiadásról viszont kétségtelenül bizonyítható, hogy a kolozsvári típust követi (3421A). Mivel a legkorábbra tehető ismert kolozsvári típusú kiadás feltételezhető legkorábbi nyomtatási időpontja 1669 (3888), ebből következik, hogy kellett lennie már 1668 előtt is egy kolozsvári típusú kiadásnak,

amely ennek a kassai kiadásnak mintája volt. Ezt erősíti az úgynevezett negyedik váradi editio szövegét követő 1666. évi lőcsei (3292), az 1668. évi, kolozsvári típusú kassai (S 3421A), valamint a két legkorábbi ismert kolozsvári kiadás (1669–1676, 3888 és 1677, 4134) szövegkritikai összevetése. Az 1668-as kassai szöveg szorosan egyezik a későbbi kolozsváriakkal, tükrözi azok helyesírási sajátosságait, de hét esetben mégis jobb szöveget közöl azoknál. Ezekben az esetekben viszont az említett lőcsei 1666-os kiadással (3292) mutat egyezést. Ez csak úgy lehetséges, ha az 1668-as kassai kiadás egy olyan kolozsvári típusú kiadást követett, amely korábbi minden ismert kolozsvári típusú kiadásnál, és amelyben az említett hét helyen még nem romlott el a kolozsvári ág szövege, hanem megőrizte az 1655. évi negyedik váradi edíció jobb változatait, amelyek a lőcsei szövegben is megtalálhatók.

Vadai István ennek a feltételezhető 1669 előtti, kolozsvári típusú kiadásnak a pontos nyomtatási helyét és idejét kiadás- és helyesírás-történeti analógiákkal és érvekkel határozta meg. Szenci Kertész Ábrahám Váradon, majd Kolozsvárott, végül Szebenben működő nyomdája néhány kiadványban a korban kialakult általános szokástól és saját gyakorlatától eltérően a szóvégeken c betűvel jelöli a k hangot. Ezek többsége korábbi kiadványok újabb kiadásait jelenti, mint Siderius János 1642-ben nyomtatott kis katekizmusa (1980), Szenci Molnár Albert zoltárfordításainak ugyancsak 1642. évi kiadása (1981) és az 1659–1661 között készült Váradi Biblia (2982). A kassai nyomda kiadványai között három esetben figyelhető meg ez az archaikus hangjelölés: Siderius katekizmusa (Kassa 1662, 3033), Szenci Molnár zoltárai (Kassa 1662, 3034) és a Heidelbergi Káté (Kassa 1668, 3427). A Siderius-kátéval és Szenci Molnár zoltáiraival kapcsolatban megalapozottan feltételezhető, hogy a kassai nyomdász Szenci Kertész korábbi kiadásának mintájára dolgozott. Vadai István meggyőző érvek alapján feltételezte, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1666-ban Szebenben magyarul is kinyomtatta a Heidelbergi Kátét (az indoklást lásd az S 3321A tételnél). A kassai nyomdász egyszerre juthatott hozzá a két 1666. évi szebeni nyomtatványhoz, azaz Balassi–Rimay *Istenes énekei*hez és a Heidelbergi Kátéhoz, és mindkét, biztos üzletnek számító kiadványt egyszerre nyomta újra 1668-ban saját műhelyében. Ezt erősíti, hogy az 1668. évi kassai nyomtatású Heidelbergi Káté is (3427) csupán „A” füzetének próbanyomatai alapján ismert, ugyanúgy, mint az 1668-as kassai Balassi–Rimay-kiadás (S 3421A). Valószínűleg együtt kerültek makulatúrába a kassai nyomda raktárában.

Mindezek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy Szenci Kertész Ábrahám szebeni működésének vége felé, 1666-ban kinyomtatta Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeit*, s ez a kiadás tekinthető az úgynevezett kolozsvári típus őskiadásának. Ebben jelent meg először Szenci Kertész előszava, a versek előtti rövid summák és a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma. S ez volt a mintája az 1668. évi kassai és a későbbi kolozsvári kiadásoknak.

Cf. 787;

rendezetlen kiadások: 1519, S 1519A (← MKsz 1995: 170–172), 1599, 1933, 2451, 2890, S 3197A, →

rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: 2619, 3292, 3653, 3732, 4105, 4229, 4478, 4502, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: –, S 3421A, 3888, 4134, →

S 3421A

[1] (BALASSI Bálint – RIMAY János): [Az néhai tekintetes ... gyarmati Balassa Balintnak és amaz jó emlékezetű ... Rimai Janosnak ... Istenes eneki] – [2] [Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának] [Kassa 1668 Türsch David.]

[? + A¹²–N¹²] O¹² [P¹²] Q¹² R¹² + ? = ? + 1–394 + ? pag. – 24°

Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123 – Dézsi: Bibliographia 5 – Čaplovič 594 – Čaplovič 598 – **Appendix 213** – RMNy 3197 – ItK 2015: 433–453, 467

Vallásos versek gyűjteménye imádságokkal. – Az RMNy IV. kötete a korábbi szakirodalommal egybehangzón 1665. évi, kassai nyomtatású kiadványként írta le Balassi Bálint és Rimay János istenes verseinek, valamint a függeléként általában hozzájuk tartozó *Áhítatos imádságoknak* azokat a töredékeit, amelyeket először Szabó Károly ismertetett Pauer Gyula székesfehérvári püspök könyvtárából (3197, MKsz 1878: 336 és 1879: 122–123). A feltehetően kötéstáblából kiáztatott, egymást kiegészítő leveleket még Pauer köttette egybe, és azokat ma a székesfehérvári püspöki könyvtár őrzi. Az így mesterségesen létrehozott kötetet a továbbiakban az élén álló 1665-ös címlap alapján egyetlen kiadványnak tekintette a szakirodalom (Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123, Szabó Károly, Dézsi: Bibliographia 5, Čaplovič 594, Čaplovič 598, **Appendix 213**). A lapszámozásában mutatkozó következetlenségek magyarázatára pedig számos különböző elképzelés született. Vadai István azonban a korábbi szakirodalom nézetének részletes ismertetése után, elmélyült tipográfiai, szövegkritikai és kiadástörténeti elemzéssel meggyőzően bizonyította, hogy a lapszámhibák azzal magyarázhatók, hogy a töredékek nem egy, hanem két különböző kiadásból származnak. A Balassi és Rimay verseit vegyesen tartalmazó első rész és a függelékben olvasható *Áhítatos imádságok* valóban az 1665. évi kassai kiadásból maradtak fenn (**S 3197A**), a középső részben található vegyes énekanyag azonban ebből, az eddig nyilván nem tartott, bizonyíthatóan 1668-ban készült, ugyancsak kassai kiadásból (ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

E kiadásból az O, Q és R füzet néhány levele őrződött meg, amelyeken megszakításokkal, keveredő sorrendben és több tévesztéssel a 301–304, 311–322, 363–372, 385–388 és a 391–394 lapszámok láthatók, a 377–378. lap töredéke pedig később került elő ugyancsak Székesfehérvárott. Rajtuk a vegyes énekanyagból következő versek olvashatók: 301–303: a 10. versszak 2. sorától Szepsi Csombor Márton: [Ifjúságom] – 303: Szepsi Csombor Márton: *Egekben* – a 311. lapon olvasható a [Szegény fejem] kezdetű ének 2. versszakának vége, így ez a 310. lapon kezdődött – 314: *A gonosz* – a 322. lapon őrszó utal rá, hogy a 323., már hiányzó lapon a [Téged Uram] kezdetű ének következik – 363: [Pécseli Király Imre:] *Paradicsomnak* – 371: [Pécseli Király Imre:] *Én nyavalyás* – 388: [Pécseli Király Imre:] *Pajzsa* – 392: *Bűn*. A 394. lap után a fentebb említett székesfehérvári unikum kötetben már az 1665. évi Balassi–Rimay-kiadás függelékének az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságoknak* a G füzete következik a 145–163-as lapszámokkal. E kiadás függeléke minden bizonnyal a példány alapján először az 1677. évi, kolozsvári kiadásból ismert függelék-

kel („Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának”) volt azonos (4134, az indoklást lásd lejjebb).

A nyomdai anyag vizsgálata alapján teljes biztonsággal megállapítható, hogy a Balassi–Rimay *Istenes énekeknek ez a ma már csupán ebből a töredékes példányból ismert kiadása* a kassai nyomdában készült. Vadai István négy alapvető érveléssel bizonyította, hogy a Pauer által egybekötött töredékeknek ez a középső része más kiadásból származik, mint az első és harmadik rész. (1) Tipográfiaileg szembetűnő különbség az élőfej megszerkesztésében található. Az 1665-ös kiadás élőfejének szedés módja az 1660 körüli bártfai kiadást követi (S 3197A és 2890), azaz a *Balassa Bálintnak Istenes eneki* kurzívval szedett élőfejet lineára választja el a versek szövegétől. E kiadás élőfeje viszont dőlt nagybetűkkel van szedve lineára nélkül, *ISTENES / ENEKEK* formában, ami a rendezett kiadások sajátossága. (2) A szóvégi k hangokat az 1665-ös kiadásban „k” betű jelöli, itt „c”. (3) A meglévő levelek lapszámaiból és ívjelzéseiből az következik, hogy az első számozott lapnak ebben a kiadásban A₈a-ra kellett esnie. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a kiadás élén nem a Solvirogram Pannonius által jegyzett előszó állt, hanem Szenci Kertész Ábrahámnak az 1677. évi kolozsvári és más rendezett kiadásokból ismert rövidebb előszava. Ez a rövidebb előszó és a Balassi-kiadásokat bevezető öt elogium éppen elférhetett a címlapnak és a bevezető részeknek így rendelkezésére álló 14 (2+12) lapon. (4) Mindebből megalapozottan következik, hogy ez a kiadás, szemben az 1665. évi kassai kinyomtatással (S 3197A), rendezett kiadás volt. Szembetűnő továbbá az 1677. évi kolozsvári kiadással (4134) való összehasonlítás során a két kiadás lapszámozásában fennálló pontos arányosság. Ha az egy lapon 23-24 sort tartalmazó említett kolozsvári kiadás lapszámaikat megszorozzuk 1,5-del, a fennmaradt versek tekintetében mindig megkapjuk ennek az egy lapon 18 sort tartalmazó kassai kiadásnak a pontos lapszámát. Ez csak akkor lehetséges, ha a két kiadás teljes tartalma pontosan megegyezett. Kétségtelenül bizonyítottnak tekinthető ezért, hogy ez a kassai kiadás a rendezett Balassi–Rimay-kiadások kolozsvári típusával volt megegyező tartalmú, azaz Szenci Kertész Ábrahám előszava vezette be, Rimay versei előtt rövid verses summákat tartalmazott, szemben a hosszú summákat tartalmazó lőcsei típusúval. Mindezt Vadai a rendezett lőcsei és kolozsvári kiadások teljeskörű szövegkritikai vizsgálatával is igazolta. (ItK 2015: 453). Egyúttal Szenci Kertész Ábrahám Váradon, majd Szebenben működő nyomdájára helyesírási gyakorlatának elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy ez a kassai kiadás egy ma már ismeretlen, de minden bizonnyal Szebenben 1666-ban Szenci Kertész által kinyomtatott kiadást követett szorososan (S 3317A). Ezt elsősorban a szóvégi k hangoknak „c” betűvel való jelölése támasztja alá. Ez az 1660-as években már archaikusnak számító helyesírási sajátosság Szenci Kertésznek csak néhány olyan nyomtatványában figyelhető meg, amely korábbi kiadványok nyomán készült, például *Az szent Dávid prófétának zsoltári* (Várad 1642, 1981), *Szent Biblia* (Várad–Kolozsvár 1659, 2982). Mivel a kassai nyomda 1668-ban a Heidelbergi Kátét is ezzel a saját gyakorlatától eltérő helyesírással nyomtatta ki (3427), Vadai István feltételezte, hogy David Türsch a káté kinyomtatásában is Szenci Kertész 1666. évi szebeni kiadását követte. Korábban a szakirodalom nem tartotta nyilván a Heidelbergi Káté 1666. évi kiadását, ám Vadai kielégítő érveléssel feltételezte azt is, hogy létezett ilyen kiadás (S 3321A). Ezért megalapozottan feltételezhető, hogy a kassai nyomdász, Türsch a két munka újranyomását egy időben, azaz 1668-ban végezte el Kassán. A töredékek nyomdai anyagának alapos vizsgálata, elsősorban a betűk kopottsága is azt támasztja alá, hogy a Pauer által létrehozott kötet

középső részét, a vegyes énekanyagot néhány évvel később nyomtatták ki, mint az elsőt és harmadikat (V. Ecsedy Judit közlése).

A fenti címleírás a feltételezhető szoros tartalmi egyezésre tekintettel az 1677. évi kolozsvári kiadás alapján készült (**4134**).

Cf. **787**;

rendezetlen kiadások: **1519, S 1519A** (← MKsz 1995: 170–172), **1599, 1933, 2451, 2890, S 3197A**, →

rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: **2619, 3292, 3653, 3732, 4105, 4229, 4478, 4502**, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: **S 3317A**, –, **3888, 4134**, →

Budapest *Nat cop.* (Székesfehérvár) – Székesfehérvár *Dioec* ④ ④

1644 VÁRAD

S 2088A

<A keresztyén vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító katekézis. Várad 1644 Szenci Kertész.>

ItK 2015: 464

Előző és későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Református katekizmus.

Szenci Kertész Ábrahám a mai ismeretek szerint négy ízben jelentette meg a Heidelbergi Kátét latin nyelven. Váradon 1640-ben, 1644-ben, 1652-ben (**1860, 2087, 2452**) és Szebenben 1666-ban (**3318**). 1640-ből és 1652-ből a káté magyar nyelvű váradi kiadása is ismeretes (**1863** és **2457**). A kétszeri egy időben való megjelentetésre tekintettel az RMNy III. kötete nem tartotta kizárhatónak, hogy 1644-ben ugyancsak napvilágot látott a magyar változat, de konkrét adatok hiányában önálló tételként nem feltételezte egykori létezését (vö. **2087**). Az analógiát továbbgondolva Vadai István felvetette, hogy a latin szöveggel azonos évben, 1666-ban Szebenben is megjelenhetett Szenci Kertész gondozásában a magyar nyelvű Heidelbergi Káté, s erre a káté kiadástörténetében közvetett bizonyítékot is talált (**S 3321A**, ItK 2015: 458–464). Mivel Szenci Kertész a Heidelbergi Káté négy latin nyelvű kiadásával egy időben két ízben bizonyosan a magyar nyelvű szöveget is megjelentette (1640: **1860** és **1863**, 1652: **2452** és **2457**), egy harmadik esetben pedig nagy valószínűséggel bizonyítható az egy időben való megjelentetés (1666: **3318** és **S 3321A**), logikus az a feltételezés, hogy minden alkalommal, így 1644-ben is egyaránt kinyomtatta a latin és a magyar szöveget (vö. **2087**).

Cf. 909*!

latinul: 1860, 2087, 2452, 3318, →

magyarul: 1863, 1947(2), –, 2091(3), 2304(1), 2457, 2533, 2791, 3384, S 3321A, 3427, 3551, 3724, 3967, 4014, →

1666 SZEZEN

S 3321A

<Keresztyén catechismus, az az a keresztyéni hitnek ágazatira való rövid tanítás kérdések és feleletek által ... Ez ötödik ilyen formán való nyomtatás. Szezen 1666.>

ItK 2015: 464

Későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Református katekizmus.

Szenci Kertész Ábrahám a mai ismeretek szerint négy ízben jelentette meg a Heidelbergi Káté latin nyelvű kiadását. Váradon 1640-ben, 1644-ben, 1652-ben (1860, 2087, 2452) és Szezenben 1666-ban (3318). 1640-ből és 1652-ből a káté magyar nyelvű, váradi kiadása is ismeretes (1863 és 2457). A kétszeri egy időben való megjelentetésre tekintettel az RMNy III. kötete sem tartotta kizárhatónak, hogy 1644-ben ugyancsak napvilágot látott a magyar változat, de konkrét adatok hiányában önálló tételként nem feltételezte egykori létezését (vö. 2087). Az analógiát továbbgondolva Vadai István felvetette, hogy a latin szöveggel azonos évben, 1666-ban Szezenben is megjelenhetett Szenci Kertész gondozásában a magyar nyelvű Heidelbergi Káté, s erre a káté kiadástörténetében közvetett bizonyítékot is talált (ItK 2015: 458–464).

A Heidelbergi Káté 1667. évi pataki és 1668. évi kassai kiadásai egyaránt „ötödik ilyen formán való nyomtatásnak” nevezik magukat (3384 és 3427), a lőcsei 1669. évi pedig „ötödik editio szerinti” kiadásnak és hatod úttal való nyomtatásnak (3551). Nagy Barna megállapítása szerint a kassai 1668-as kinyomtatás az 1667. évi pataki mintájára készült. Az 1669. évi lőcseinek viszont nem az 1667-es pataki volt a mintája, hanem az az 1668. évi kassait követi, annak gyakorlatilag sorhű újraszédése az őrszavakig bezárólag (Studia et acta I 68). Feltűnő azonban – amint ezt már Nagy Barna megjegyezte –, hogy az 1668-as kassai kiadásban a szóvégi k hangokat David Türsch a legtöbb esetben c betűvel jelzi (valójában csak a káté dőlt betűvel szedett kérdéseiben) (Vadai i. m. 460 és Nagy Barna i. m. 69). E hangjelölésnek azonban a lőcsei 1669-es kiadásban nincs nyoma. Vadai szerint a kassai és lőcsei kiadások közötti szoros tipográfiai azonoság, de eltérő helyesírás azzal magyarázható, hogy a lőcsei kiadás valójában nem az egy évvel korábbi kassai alapján készült, hanem mindkettő, a kassai és a lőcsei is egy ma már nem ismert, feltehetően Szenci Kertész Ábrahám által készített szezeni kinyomtatást követ. A kassai Türsch-nyomdában hasonló helyesírási jelenség figyelhető meg Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* 1668. évi kiadásában (S 3421A). Ennek mintája, amint emellett Vadai meggyőzően érvelt, egy ma már ismeretlen, 1666. évi szezeni Balassi–Rimay *Istenes énekek* lehetett (S 3317A). Vadai feltételezte, hogy Türsch egyszerre jutott hozzá Szenci Kertész két, ma példányból nem ismert,

említett kiadványához, s hamarosan mindkettőt újrainyomta saját műhelyében. Szenci Kertész nyomtatványaiában néhol valóban megfigyelhető a 17. század derekán már archaikusnak számító szóvégi k-t c-vel jelölő helyesírási gyakorlat (Keresztúri Pál: Fölserdült keresztyén. Várad 1641, **1914**, Siderius János: Kisdéd gyermekeknek való katekizmus. Várad 1642, **1980**, Szent Dávid próféta ékes ritmusú zsoltári. Várad 1642, **1981**, Szent Biblia. Várad–Kolozsvár 1659–1661, **2982**). Szenci Kertész ezekben az esetekben valószínűleg a felsorolt művek korábbi kiadásait, illetve a szerzői kéziratot követhette. A kassai nyomdában az 1668. évi heidelbergi kátékiadáson kívül 1662-ben ugyancsak a Siderius-féle katekizmusban és Szenci Molnár Albert zsoltáraiban (**3033** és **3034**), valamint az említett, 1668. évi Balassi–Rimay-kiadásban (**S 3421A**) figyelhető meg hasonló archaizálás. Csupa olyan munkában, amelynek mintája lehetett Szenci Kertész korábbi kiadása. Gyengíti azonban Vadai érvelését, hogy Szenci Kertész két ismert magyar nyelvű Heidelbergi Káté-kiadásában (Várad 1640, **1863** és Várad 1652, **2457**) nem ezt a gyakorlatot követhette. A helyesírási jellegzetességek azonban azok nagyon esetleges volta és a kellő mélységű helyesírástörténeti kutatások hiánya miatt nem tekinthetők sem döntő, sem kizáró érvek. Vadai gondolatmenete azonban, noha feltételezést épít feltételezésre, a számos egy irányba mutató adat alapján egészében véve logikus. A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából példányból is ismert négy latin és két magyar Heidelbergi Káté-kiadás: a kassai 1668. évi, nagy valószínűséggel szebeni mintát követő Balassi–Rimay-kiadás és az 1668-as kassai Heidelbergi Káté tipográfiai és helyesírási jellegzetességei alapján együttesen valóban feltételezhető, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1666-ban a Heidelbergi Káténak nemcsak latin, hanem magyar nyelvű változatát is közreadta.

A fenti címleírás az 1668. évi kassai kiadás alapján készült (**3427**), mivel annak ez a feltételezett kiadás lehetett a mintája, címük is bizonyára azonos volt.

Cf. **909***!

latinul: **1860, 2087, 2452, 3318**, →

magyarul: **1863, 1947(2), S 2088A, 2091(3), 2304(1), 2457, 2533, 2791, 3384, –, 3427, 3551, 3724, 3967, 4014**, →

Reviczky Gyula és a 19. századi vallásos költészet

AJKAY Alinka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, habilitált egyetemi docens
ORCID: 0000-0001-6399-4362

REVICZKY Gyula and 19th-century religious poetry

Abstract | In 19th-century Hungarian poetry, religious themes became far less prominent than in earlier periods. The major poets of previous centuries regularly composed poems and prayers addressed to God, but with the advent of the Enlightenment and the subsequent Romantic era, this tradition declined. Poetic attention shifted toward the fate of the homeland and the expression of individual emotions. As a result, surprisingly few religious poems were written in the first half of the 19th century. Against this background, REVICZKY Gyula – arguably the most gifted poet of the generation born after the War of Independence – stands out for his unexpectedly large body of religious verse.

His poetry is closely connected both to his 19th-century predecessors and to modernity, with its new thematic concerns. The revival and reinterpretation of religious poetry, as well as the renewed dialogue with God, appear in his work as distinctly modern elements. These features link REVICZKY not only to earlier devotional traditions but also to contemporary European philosophical thought (e.g., SCHOPENHAUER, RENAN). In this way, REVICZKY's religious poetry positions him as a transitional figure between tradition and modern literature.

Keywords | REVICZKY Gyula, religious poetry, 19th-century Hungarian literature, prayers, modern literature

* A dolgozat megírása során Császtvay Tünde volt hathatós segítségemre, amit itt is hálásan köszönök.

A 19. század második felének magyar költészetében az istenkeresés, az ima, valamint önmagunk meghatározása a felsőbb hatalomhoz képest már a modern szubjektum megnyilatkozásaként jelenik meg. A személyes én és a transzcendens világ közti párbeszéd poétikai felfedezését rendszerint a 20. század elejéhez, elsősorban Adyhoz szokták kötni, de a századvég újromantikus költői közül Reviczky Gyula már korábban jelentkezett vallási tárgyú verseivel, mondhatni, az ő költészete jelentette a fordulatot ebben a témában.

A régi irodalom költőinek istenes versei klasszikus imaszövegek, hiszen az imádságoskönyvek zömmel ebben az időszakban jönnek létre, a modern imakönyvek szövegeinek alapjai is ezekből származnak. A régi irodalomhoz tartozó valamennyi jelentős költőnknek vannak istenes versei, vagy ha úgy tetszik, imái. A felvilágosodással és az azt követő romantikával mindez változik, a költői életművekben az imádságok megritkulnak, a költőknek más, újabb feladataik lesznek, az új eszmékkel a hangsúlyok más-hová helyeződnek. Fontosabbá válik megénekelni például a haza sorsát, vagy az egyént feszítő érzelmeket, így a 19. század első felében meglepően kevés vallásos verset találunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a költők ne lettek volna istenhívők, vallásosak (noha ellenpéldaként megemlíthetjük például Petőfit),¹ mindössze az, hogy valamelyik vallásban nő fel valaki, esetleg valamelyik felekezeti iskolába jár, magától értetődő dolog, nem kérdőjeleződik meg, de nem is válik hangsúlyossá.

Ám mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy mit tartunk vallásos költészetnek. Ez nem is olyan egyszerű dolog, nincs egzakt műfaji megjelölés. A régi irodalomban a legfőbb szempont a felekezeti utilitás volt, a nyomtatott imakönyvek elterjedésének mértéke a reformáció kibontakozása során növekedett meg ugrásszerűen. Ugyanígy a reformáció hatására erősödött fel a zoltárookra irányuló figyelem, mint egy olyan imaformára, amelyik az alapvetésnek számító *Bibliában* megtalálható. Szintén lényeges és érdekes kérdés, mikor válik egy ima vagy egy népének költészetté. Ugyanis általában az ember a saját felekezetén kívüli templomi énekeket nem ismeri, míg a nagy költők istenes verseit felekezettől függetlenül igen. Ez természetesen főként a költői tehetségtől függ, tehát az auktorizálódás esztétikai minőséggel jár együtt. A régi irodalomban – aki megtehetette – a vallásos verseit megjelentette nyomtatásban (például Amade László), a világi költészet nyomtatott formában olykor jóval később válik általánosan ismertté (például Balassi Bálint esetében). A vallásos költészet műfaji meghatározására idézhetjük Kovács Endre és Voigt Vilmos megfogalmazását: a vallásos költészet, vallásos dal „a vallásos tartalmú lírai énekköltészet alkotásainak összessége; énekelt verses ima.”² Ezt aztán hosszasan részletezik, tematikusan szétbontják különböző műfajokra. Minden egyes résztémának, műfajnak (például ima, könyörgés stb.) külön elméleti szakirodalma van, ezekre jelen

1 A kérdésfelvetéshez lásd Margócsy István kiállításmegnyitó gondolatait. PAPP Tímea, „A természet művelt vadvirága – Petőfi Sándor, az evangélikus iskolás”, *kultura.hu*, 2022. december. 2. <https://kultura.hu/a-termeszet-muvelt-vadviraga-petofi-sandor-az-evangelikus-iskolas/> – utolsó megtekintés időpontja: 2026.02.20.

2 KOVÁCS Endre és VOIGT Vilmos, „Vallásos költészet”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt., 16:340–341 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996).

dolgozat átfogó mivolta miatt nem tér ki, mindegyik külön tanulmányt érdemelne. Ez a tanulmány minden tematikusan ideillő verset ide sorol, bármi olyat, ami Istennel foglalkozik, Istent vagy a vallási ünnepeket, a liturgiát, az *Ó- és Újszövetség* szereplőit, történeteit említi (tehát ebben a dolgozatban nem válik külön a frey-i értelemben vett költői *Biblia*-értelmezés),³ valamint a hívő ember mindenféle szerepköréhez illő megszólalást, tehát mindent, ami a keresztény kérdéskört érintheti. Jelen tanulmány terjedelmi keretei miatt a nem foglalkozik behatóan az egyháztörténeti és teológiai kérdéskörrel sem, csak annyiban érinti ezeket, amennyiben az egyes versek esetében megjelennek.

Mivel a 19. század vallásos költészetének még a feltérképezése sem igen történt meg eddig, – nem térve itt ki a vallási ponyvára – végigtekintem, hogy a legismertebb szerzők és lírai teljesítményük között mennyi ilyen témájú és attitűdű, szemléletmódú alkotás született, majd külön fejezetben elemzem Reviczky Gyula – már a modernitás felé mutató – kiemelkedő vallásos költészetét.

1. A század első fele

Természetesen találhatunk a század első felének költői életműveiben is istenes vagy vallásos témájú verseket, még ha nem is nagy számban. S éppen amiatt, hogy meglehetősen kevés az ilyen témájú vers, ebben az időszakban a költeményeket tekintve mindinkább kezd mellékessé válni a felekezeti hovatartozás. A vallásos téma mind a katolikus, mind a protestáns szerzők költészetében háttérbe szorul, noha szinte minden alkotó életművében található egy-egy istenes témájú mű, például Berzsenyinél a *Fohászkodás* vagy Kölcseynél a *Hymnus*. Kivételt a századelőn talán csak a kánon szélén álló Kis János jelent, akinek 1812-ben megjelent egy imádságoskönyve.⁴ De Kis János evangélikus lelkész volt, az imakönyvet felekezete felkérésére írhatta, ugyanekkor egy evangélikus hittankönyvet is írt gyerekek számára, valamint evangélikus énekeskönyvet is (*Nagy-győri énekeskönyv*, 1811).⁵ Imádságoskönyvét többször kiadták (1826-ban, 1834-ben). Kis János ilyen tárgyú versei zömmel szakozatlan, hosszú, nagyjából 40 sor körüli fohászok Istenhez (például *Estve*, *Kedden reggel*, *Szerdán reggel*, *Vasárnap reggel* stb.). Ez a klasszikus imakönyvírás Kis Jánost még a régi irodalomhoz köti, hiszen a felekezeti utilitás motiválhatta ezeknek a vallásos tárgyú műveknek a keletkezését. Kis János esetében természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a felvilágosodás eszméi, a józan ész és a költészet nála összefonódik a vallásgyakorlással.⁶

3 Northop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford., szerk. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996); Northop FRYE, *Az Ige hatalma: Második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról*, ford., szerk. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997).

4 Kis János, *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben* (Sopron: Kultsár, 1812).

5 SZELESTEI N. László, „Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla és mások, 249–257 (Kolozsvár: Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013), 254.

6 Bővebben lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 324–344.

Ám Kazinczy az általa összeállított Kis-verskiadásból⁷ kihagyta a költő vallásos verseit, amelyek rokoníthatóak például Berzsenyi *Foháskodásával*, de Kazinczy ezeket nem tartotta túl sokra.⁸

Ha a századközép három legnagyobb lírikusának, Vörösmartynak, Petőfinek és Aranynak végignézzük az életművét, az ő költészetükben is kevés a konkrét istenes vers vagy egyéb vallásos témájú mű, noha Vörösmarty és Arany esetében egyértelműen érezhető a vallásos háttér, hogy csak Vörösmarty a *Szegény asszony könyve*, *A szent ember*, *Az isteni jószág* vagy *Hedvig* című verseit és Arany *Fiamhoz* vagy *Ráhel siralma* című költeményeit említsem. Meglepő, hogy még a református lelkész Tompa Mihálynak sincs számottevő mennyiségű istenes verse, sokkal inkább egy-egy vallási ünnep vagy az egyéni gyásza inspirált néhány témájukban ideillő költeményt: *Harangszó*, *Karácsonykor*, *Az esztendő végén*, *A gyülekezetben*, *Isten akarhatja*, *A szent küszöb*.

Petőfi ebből a szempontból is kilóg a sorból, mivel ő hiába járt (többféle) felekezeti iskolába, tudjuk, hogy nem volt vallásos a szó általános értelmében (bár a *Bibliát* jól ismerte, képeit használta), lázadó szelleme a szabadságot helyezte Isten helyébe. Azonban ilyen értelemben költészete mégis hasonlítható a vallásos irodalomhoz,⁹ hiszen áhítattal emlegeti a szabadságot, és ennek a fontossága és elsődlegessége gyakorlatilag teljes életművét áthatja.

II. Vallásos versek a magyar költészetben a szabadságharc után

Anélkül, hogy itt kitérnénk a periodizációs kérdésekre, a szabadságharcot, az 1848–1849-es eseményeket ugyan sokan nem tekintik irodalomtörténeti korszakhatárnak, azonban tény, hogy ekkortól egészen más tematikájú, attitűdű és esztétikai-elvi értékrendű költészet született, így a történeti korszakváltás mégiscsak befolyással volt az irodalmi művekre is. A vesztes háború nemzeti katasztrófájának élménye ugyanis mind tematikában, mind filozófiában, éthoszban, vagy, ha úgy tetszik, az írók alkotókedvében megmutatkozik.

A század második fele lírai teljesítményének vizsgálatakor gyakran megfigyelünk Madách Imre lírai munkásságáról, holott igazán új hangon szólalt meg. Noha életművének vitathatatlanul *Az ember tragédiája* a csúcspontja, és emberiségkölteménye az emberi lét értelmezését, valamint az Úrral való kapcsolatát állítja középpontba, kevésszer szokták emlegetni, hogy a drámák mellett Madách jelentős lírai életművet is hagyott ránk. Ezek túlnyomó többsége szerelmes vers, azonban van néhány vallásos témájú költeménye is, nem számottevőbb, mint a korábban felsorolt kortársaknak.

7 KIS János, *Verssei*, szerk. KAZINCZY Ferencz, 3 köt. (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815).

8 SZELESTEI N. László, „Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás”, in SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkiség*, Lelkiségtörténeti tanulmányok 6 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 12.

9 Így értelmezi például SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Budapest: Révai kiadó, 1935), 353–354; valamint az ő nyomán TOMKA Ferenc, *Istenkeresés a magyar irodalomban* (Budapest: Szent István Társulat, 2014), 20–22.

Témájukban is hasonlóak, mint például *A megváltó, az Isten keze, ember keze, a Borura derü* vagy *Az utolsó ítélet*.

A következő, néhány évvel fiatalabb generáció legjelentősebb irodalmi hivatali pályát befutó alakja Gyulai Pál, aki még a század második felében is a forradalmi generáció költészetét tartotta követendő mintának, azt is a saját izléséhez és a megváltozott politikai környezethez igazította. Petőfi halálával a generáció fényesen tündöklő alakja egyértelműen Arany maradt, a kisebb tehetségek közül sokan elhallgattak, emigrációba kényszerültek vagy megtorlásokat kellett elszenvedniük, többen meghaltak. (Vajda János ugyan él, de az ő lírai életműve – generációja tagjaiéhoz viszonyítva – csak később válik jelentőssé). Gyulai – mint tudjuk – Arany életművéből az epikus irányt tartotta követendőnek, a lírai fejlődés útját is ebben látta. Arany jóval modernebb, személyes lírai hangvételű *Őszikék* ciklusának versei közül is a régebbi hagyományhoz jobban kapcsolódó epikus műveket, leginkább a balladákat helyezte előtérbe.¹⁰ Gyulai saját verseiben is ennek a generációnak a több évtizeddel korábbi mintáit követi, hiszen valójában ő is ebbe tartozik. Gyulai kálvinista vallása megkérdőjelezhetetlen, de lírai munkáiban istenhite nem tematizálódik, és nincsen kifejezetten vallásos verse sem. Bár Isten nevét több költeményében is emlegeti, de imákat nem írt, és nem is válik hangsúlyossá hitének kimondása, csak néhány esetben, például a *Fáradt vagyok* című versben.

Gyulai egyik legjobb barátja Szász Károly, aki éppúgy református lelkész volt, mint Tompa Mihály. Szász Károly Gyulaihoz nagyon hasonlóan gondolkodott, még költészeti témáik is erősen hasonlítanak egymásra. Mindkettejük számára megkérdőjelezhetetlen az Istenbe vetett hit és a vallás. A lelkész Szász Károlynak azonban még sincsen kifejezetten vallásos tematikájú verse, sokkal inkább az előző generációhoz köthetően a szabadság gondolatában jelenik meg nála az Isten, vagy a próféták megidézésével, mint például a *Változik még...* című versben. Érdekes adalék, hogy Szász Károly – költői párbeszédként – Gyulaival szinte megegyező témájú, című műveket is írt (például *Bálban, Széchényi emlékezete*, amely pedig Arany ódájára felel).

Vajda János életművében ugyancsak kevésbé hangsúlyosak a vallással, hittel kapcsolatos művek. Költészetének korai szakaszában találunk két ilyen költeményt, mindkettő a szabadságharc alatt született, az *Adjon Isten* (1848) és a *Krisztus és korunk* (1849). Az első versen érezni lehet a háború miatti aggodalmat, míg a másodikban átkozódva szólal meg, így a két mű már önmagában rámutat Vajda egyedi költészetének sajátosságaira, és jelzi olykor megmutatkozó szélsőségeit. Ezután nagyon hosszú időn keresztül, több mint harminc évig, nem tér vissza nála a téma. A *Megnyugvás* című verse, amelyről azt írja Vajda, hogy egy költő monológja és az egész emberiség sorsáról, a lét értelmezéséről szól, 1883-ban született, és az ekkoriban már a kozmikus költészet felé közeledő műveivel összeolvasva nyit izgalmas és újszerű értelmezési lehetőséget. Az ismert, de rendszerint nem a vallásos tematika felől olvasott *De profundis* (1887) című

10 A témáról bővebben lásd KERÉNYI Ferenc, „Arany János és az 1849 utáni lírai korszak”, in ARANY János, *Balladák; „Őszikék”* (Budapest: Ikon, 1993), 12–14; valamint SZMESKÓ Gábor, „Az *Őszikék* megjelenése és korai recepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 567–588.

verse úgy szól a hazáról, és Petőfihez hasonlóan úgy emeli szinte isteni magasságba a szabadságot, hogy közben megengedi a vallási megközelítést is.

A 19. század második felének magyar költészetét továbbvizsgálva is egyedülálló költői életmű Kiss Józsefé. Munkássága az 1860-as évek közepétől egyre enyhülő politikai környezetben indult, és a hetvenes évek elején – Toldy Ferenc általi felfedezésével – tűnt fel unikális, zsidó témájú verseivel. Bár ő sem írt kiemelkedő mennyiségű vallásos témájú verset (munkásságában nagyjából ugyanazt az arányt mutatja, mint a korábban említett szerzők), mégis speciálisak ezek a költemények, hiszen Kiss József egész életében hithű zsidó vallású emberként – Arany János poétikai mintája szerint készülő verseiben – éppen a zsidó és a zsidó vallási tematikával kapott egyéni hangot és gyors elismertséget akkor, amikor Magyarországon nagyon aktuális politikai kérdéssé vált az antiszemita mozgalmak hatása. A sorsüldözöttség érzése, Kiss József zsidósága ezekben a versekben is jelentős motívum, még az olyan, kereszténységgel összeérő költeményben is, mint a *Madonna* vagy az olyan vallási témájúakban, mint *Az én imádságom*, az *Ár ellen* és a *Beköszöntő* című versben.

III. Reviczky Gyula

A 19. század utolsó harmadának vallási költészetében kiemelkedő szerepe volt Reviczky Gyulának (1855–1889), a szabadságharc után született nemzedék egyik legtehetségesebb költőjének. Kortársai között szellemi vezéregyéniség volt, csak korai halála akadályozta meg, hogy ez erőteljesebben is bebizonyosodjék. Máig kevésbé kapnak figyelmet eszmetörténeti és filozófiai, gondolati esszéi, tanulmányai, ezek egy része kiadatlan vagy alig ismert.

Pedig Reviczkynek nagy szerepe volt abban, hogy a főként Gyulai Pál miatt az akadémikus hivatalos irodalomból kiszorított fiatal generációt valamelyest összekovácsolja. A perifériára szorítottságuk miatti közös célért való, nemegyszer egzisztenciális küzdelem és a gyakorta mostoha életkörülmények ekkor még gyorsan változó és újraformálódó érdekközösséget és olykor szoros barátságokat hoztak létre. Csalódottságuk és kiábrándultságuk legfőbb oka az volt, hogy a hivatalos írókörökbe nem tudtak bekerülni, az akadémiai irodalmi folyamatok irányítója és konzervatív mércerendszerének szigorú őre, Gyulai Pál nem vett tudomást róluk, így pályadíjakat, elismeréseket soha nem kaphattak. Az új nemzedék, amely mindinkább írói ellenzékként lépett fel, hosszú évtizedekig küzdött a Gyulai által megfogalmazott, így a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásaként értelmezhető kritikák ellen. (Arany János közben akadémiai hivatali feladataival foglalkozott, később pedig valószínűleg meg sem kapta a sok nála jelentkező fiatal alkotó iránymutatást, véleményt kérő levelét, hiszen Aranyt komoly betegségek gyötörték, amelyek miatt csak szűk időhatárok között olvasható, és leginkább csak azt, amit barátja, Gyulai Pál, és fia, Arany László válogatott ki neki.) Az akadémiai és Kisfaludy társaságbéli kudarcuk miatt kiszolgáltatott írók újra felfedezték Schopenhauer korábbi tanait, miközben számos olyan poétikai és témaújítást próbáltak ki, amelyek

az évtizedekkel későbbi időszakban teljesedtek ki.¹¹ Nemzedéki írócsoportosulásuk Pe-tőfi Társaság néven 1876-ban szerveződött irodalmi társasággá, amelynek tagjait Gyulai-akadémikus köre maguk közé nem vagy csak nagyon hosszú, sokéves várakozás után válogatták be, kötetük megjelenését megnehezítették, írásaikat nem közölték a komoly lapokban. Az akadémikus irodalomtól és irodalmi elvárásaiktól, a népnemzeti eszme erőltetésétől elhatárolódó új írónemzedék egyik meghatározó alakja volt Reviczky.

A század utolsó harmadában Reviczky Gyula volt az is, aki amellet, hogy hívő katolikus volt, költészetébe is beemelte és megújította a vallási témát. Az egész életében komoly egzisztenciális gondokkal küzdő író amellet, hogy nyomorúságában erőt meríthetett a *Biblia* tanításából, a krisztusi lét elemzését verseiben is megmutatta, valamint teologikus írásaiban is többször analizálta. Egyéni, sajátos humorelméletét is erre építette, ám ezzel a kérdéssel jelen tanulmány keretein belül nincs módom behatóbban foglalkozni.

Reviczky költészete a 19. századi elődökhöz éppannyira kötődik, mint újszerű témával a modernséghez. Verseiben láthatóan a vallásos költészet fölélesztése, újra fölfedezése, az Istennel való – akár vele vitázó vagy őt számokérő – párbeszéd is ilyen új téma. Ezzel egyrészt kapcsolódik a korábbi vallási hagyományhoz, másrészt reflektál a kor európai filozófiai gondolkodóira (elsősorban Arthur Schopenhauerre és Ernest Renanra, de mindez a formálódó zsenikultusszal is összekapcsolható). Ezzel a modern irodalomhoz kapcsolódik, és a modern irodalom felé nyit utat.

A vallásos Reviczky-versek a következők: *Isten [Isten, óh mondd, a világon]* (1874?); *Karácsonkor* (1874); *Falusi dal* (1875); *Imakönyvem* (1875/83); *Karácsony* (1875); *Messiásvárók* (1875); *Ne sirj, Ne sirj...* (1875/1876); *Tedeum* (1876); *Imádságom* (1877); *Miatyánk* (1877); *Feltámadás* (1878); *Szent István napján* I., II., III. (1878); *Tartsatok bűnbánatot!* (1879/83); *I.N.R.I.* (1881); *Jézus Pilátus előtt* (1882); *Ma született a Messiás* (1883); *Ne vádoljátok...* (1883); *Isten [Kinek porszem, mi nekünk egy világ]* (1887); *Piros Pünkösöd* (1887). Ehhez a huszonegy költeményhez még hozzákapcsolhatjuk azt a további tízet, amelyek az *Ószöveg*-hez vagy az antik mitológiához kapcsolódnak: *Bábel* (1874/75); *Sátán* I., II. (1874/83); *Salamon király álma* (1884); *Eszter legendája* (1885); *Zsidók, keresztelkedjete ki!* (1885); *Rossz istenek* (1886); *Énekek éneke* (1887); *Jehova* (1887); *Jób siralma* (1887); *Pán halála* (1889). Lazábban a témához kapcsolhatók még a *Mea culpa* (1875) és különböző változatai, továbbá a *Jó lelkek* (1883), a *Halottak napján* I., II. (1884); *A kenyér* (1885), a *Magdolna* (1886) vagy *Az új nyolc boldogság* (1887); és az *Új élet* (1888) című versek.¹² Összesen tehát mintegy negyven versről beszélhetünk, azaz a Reviczky-verséletemű majdnem tíz százalékáról.

Erre az igen jelentős mennyiségű vallásos témájú versre a szakirodalomban – egy-egy vers kivételével – alig-alig találunk utalást. Valamiért elkerülte a kutatók figyelmét, vagy máshová helyezték a hangsúlyt az életműben, így ez a témabeli újdonság szinte feltáratlan, és reflexió nélkül maradt. Pedig a kortársak felfigyeltek erre, többen

11 Bővebben lásd Császtvay Tünde, „Reviczky Gyula és az új nemzedék”, in REVICZKY Gyula *Összes verse*, szerk. Császtvay Tünde, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007), 1:5–11.

12 A későbbiekben valamennyi versszöveget a fenti kritikai kiadásból idézem, az oldalszámokat a versek után zárójelben közlöm. A versek szövegét az első kötet tartalmazza.

kiemelték ugyan Reviczky vallásos költészetét,¹³ de csak a huszadik század elején jelent meg az első külön kis tanulmány a vallásos versekről: Barna János írása.¹⁴ Ebben azonban mindössze a katolikus szerző meghatott örömét láthatjuk a témával kapcsolatosan, de mégis rámutat, hogy számontartják a vallásos téma hangsúlyos megjelenését.

Pintér Jenő hatalmas, máig sok releváns adatot tartalmazó irodalomtörténetében néhány bekezdést szentelt Reviczky Gyula vallásos költészetének, szerinte „Isten akaratába belenyugvó, áhítatos költeményei a magyar vallásos líra számottevő darabjai.”¹⁵ Pintér több vallásos Reviczky-költeményét idéz, elemzi Reviczky hitét, vallásos meggyőződését. Kifejti, hogy Reviczky világnézete keresztény, a hívő lélek alázatossága és az Istenbe vetett feltétlen bizalom szólal meg műveiben. Nyomorúságában sem zúgolódik, áldást és irgalmat kér mindenkinek.¹⁶

Horváth János fogalmazza meg azt, hogy Reviczky az első az irodalmunkban, aki a filozófiát a költészet témájává teszi, világnézeti rendszerében így jelenik meg a vallásfilozófia, vallástörténet is.

A költő elmélete a különlegesen értelmezett humor filozófiája: a humor a zsenihez egyedül méltó állásfoglalás a világ dolgaival szemben. Ez a filozófia vállalja az eligazítást abban is, ami addig a vallás hatáskörébe tartozott; nem a hitre épít, hanem a szíve szerint indul s az énen keresztül nézi a világot; etikája is független a hittől, mégis megegyezik Jézus moráljával, mert Jézus e felfogás szerint nem hitet, nem dogmákat hirdetett, hanem erkölcsöt.¹⁷

Horváth szerint tehát Reviczky kedélye ellentmondásokkal teli, vallásos verseiben saját maga iránt részvétet ébreszt.

A vallásos téma tárgyalása az ezerkilencszázhatvanas évek derekán íródott akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvből – nem meglepő módon – kimaradt, noha a költői életművet áttekintő Komlós Aladár behatóan ismerte Reviczky munkásságát, több írásában foglalkozott vele. Írt Reviczky humorelméletéről, erős Schopenhauer-hatású

13 Például már egy 1889-ben kiadott antológiában szerepelnek a versei: Kőrösi László, *Katolikus költők* (Esztergom: Buzárovits Gusztáv, 1899). Prónai Antal írt 1899-ben egy Reviczkyról szóló cikket, amelyet ezzel a mondattal indít: „Ki ne szeretné Reviczky Gyulát? Érző szív és gondolkodó elme önkénytelenül rokonlelket talál benne, kit egyszerre megért és megszeret.” A piarista Prónai különösen fontosnak tartja Reviczky vallásos költeményeit. „Ujabb költőink, sajnos, csak elvétve szólaltatják meg a vallásos érzelmet... [...] Vallásos gondolat, benső hit sokszor megszólal költeményeiben, azonban szorosan vett vallásos tárgyú költeménye is több van s ezek mind kiváló alkotások, költészetének színe-java.” PRÓNAI Antal, „Reviczky Gyula”, *Magyar Szemle* 11, 15. sz. (1899): 170–171. Vagy például a szintén piarista Varjas Endre az egy évvel későbbi összefoglalásában szintén kiemeli vallásos verseinek fontosságát: VARJAS Endre, *Az újabb katolikus vallásos lyra* (Kolozsvár: Kolozsvári kath. főgymnasium Értesítője, 1900), 35–37.

14 BARNÁ JÁNOS, *Reviczky Gyula vallásos költészete* (Szatmárnémeti: Szatmár-németi kir. kat. gimnázium értesítője, 1912), 3–17.

15 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés, VII: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934), 503–516, 506.

16 Uo.

17 Idézi Pintér Jenő: uo., 510.

pesszimista világértelmezéséről. Számos ma is helytálló megállapítása van, költőként maga is érzékenyen elemezte a verseket, azonban a más ideológiai elköteleződés a vallásos témák vizsgálatát nem engedte előtérbe kerülni, illetve értelmezéseit szükségszerűen leegyszerűsítette, vagy az elvárásokhoz igazította. Például a *Pán halála* kapcsán írja: „A *Pán halála* filozófiája tehát annyi, hogy akit még nem ért csalódás, azaz akinek sosem voltak még ideáljai: az pogány; az eszményekben való csalódás, majd e fájdalom enyhülése megnevesíti, sőt boldoggá teszi az embert. S hogy mi köze mindennek Jézushoz? Az, hogy Reviczky szerint – ő volt az első nagy »humorista«.”¹⁸

Bár a kritikai kiadás a vallási témájú versekről is nagyon sok információt közöl, de – műfaját tekintve, természetesen – nem vállalkozhatott Reviczky Gyula monografikus poétikai értelmezésére. Reviczky költői munkásságát több biográfiai munka és szak tanulmány is érinti röviden, de Reviczky költészetét elsődlegesen poétikai szempontból Széles Klára monográfiája tekinti át.¹⁹ A kötetben érződik ugyan a történeti korszak elvárásainak való megfelelés (1976-ban jelent meg), ám a szerző ezzel együtt is szentel egy fejezetet a vallásos műveknek, amelyeket Jézus-verseknek nevez. Érzékeny elemzésekben kifejti, Reviczky-nél hogyan alakul át a vallásos költemény, és hogyan egyéníti, profanizálja a témát. „A kereszténység Reviczky számára Jézus vallása. Azok közé tartozik, akik, mint például E. J. Renan, a krisztusi tanok szociális elemeit hangsúlyozzák, Jézust egyéni lélektani alapon tisztelik.”²⁰ Széles Klára szerint Reviczky-nél Jézus alakja egyszerre eszményített és profanizált, saját költői képéhez is igazítja mint az önkifejezés egyik módjához. „Az alázattal jól megfér a zseni-gőg. Különös önellentmondásaiban lehetséges az, hogy egyszerre azonosuljon és szembesüljön is Krisztussal, eszméivel; istenítse (magát alázva), illetve emberiesítse (magát magasztalva, őt kétségbevonva).”²¹ Az istenes vagy vallásos Reviczky-versekről azóta is csak egy-két említés történt, mint például Nemeskürty István rövid esszéje az 1999-es *Új Ember* karácsonyi számában.²²

Ha a szorosan a vallási témához kapcsolódó Reviczky-verseket nézzük, megállapíthatjuk, hogy műfajilag és tartalmilag is nagyon különbözők. Az ebbe a kategóriába sorolható huszonegy vers nem osztható be periodizáció szerint, hiszen az egész életművön végigfut a vallásos téma. A költő élete első vallásos versét tizenkilenc évesen írta, az utolsót pedig halála előtt két évvel. Amennyiben pedig a lazábban idekapcsolódó verseket is bevonjuk a vizsgálódásba, akkor megállapítható, hogy egész életében jelen lévő témája a vallás, a hit, az Istennel való viszony megfogalmazása.

A versek tárgyalása során minden esetben jelzem a formai meghatározásokat is, mivel úgy gondolom, eminensen fontos a költők versformaválasztása. Ez Reviczky esetében sincs másképp, nagyon sok esetben a versforma segít felderíteni vagy hangsúlyosabbá tenni az elődökkel való kapcsolódást, de akár az utódok esetében is megkönnyíti az allúziók feltárását. Csak egyetlen példa: Ady Endre első istenes verseket tartalma-

18 SÓTÉR István szerk., *A magyar irodalom története*, 4. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 635.

19 SZÉLES Klára, *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

20 Uo., 143.

21 Uo., 148.

22 NEMESKÜRTY István, „Reviczky Gyula Szent István-himnusz”, *Új Ember*, 1999. dec. 26., 11.

zó ciklusa az *Illés szekerén* című kötetben jelent meg 1908-ban. *Sion-hegy alatt* ciklus-címmel tizenöt istenes verset adott ki. Ebből tizenkettőnek jambikus formát választott, méghozzá az esetek döntő többségében a Reviczky által is legtöbbször használt 9 szótagos, ötödféles, félrímes sorfajtat és ennek variációit, és mindössze három vers értelmezhető ütemhangsúlyosként. Nem állítom természetesen, hogy ez automatikusan összekapcsolná a két költőt – az allúziók feltárása alaposabb elemzést igényel –, mindenesetre érdekes egybeesés az azonos vagy hasonló forma választása.²³

Tematikusan talán a legegyszerűbben az az osztályozás adja magát, amely szerint a különböző *egyházi ünnepekre* írott verseket egy csoportba rendezzük. Eszerint három karácsonyhoz kapcsolódó költeményét ismerjük: *Karácsonkor*, *Karácsony*, *Ma született a Messiás*, de a karácsonyi időszak – amolyan évertékelő versek megírásával – később is megihlette (például *Agglegény karácsonya*, 1887; *Szomorú karácsony*, 1888). Az utóbbiak azonban nem vallási témájúak, sokkal inkább az ember magányosságáról szólnak. Petőfi szilveszteri tematikájú versei (*Szilveszter éje 1847-ben*; *Újév napján*, 1849)²⁴ óta különösképp elterjedt, hogy a karácsonyi időszakban az év végén rendszerint összegzést, számadást szokás készíteni.

Reviczky tizenkilenc éves korában írott *Karácsonkor* című verse először az *Új Idők* című, rövid életű lap karácsonyi (december 25.) számában jelent meg. A Petőfi versével való hasonlóságra a cím archaizáló, nyelvjárási alakja is utal. Petőfi 1846 decemberében írt költeményt ezzel a címmel, amely az egyetlen karácsonyi verse. S bár egészen más a két alkotás vershelyzete, mégis hasonló a nosztalgikus, némiképpen önsajnálatot sugalló hangvétel. Reviczky ifjúkori költeményében a költő már kiforrott költői hangját halljuk, azt a lemondó beletörődést, amely a legnyomorúságosabb időkben is jellemzi költészetét, bár ebből a versből még kihallani a reményteli megnyugvás hangjait:

A zúgolódás, gúny, harag
Rég halva már szivemben.
Egy szóval sem panaszkodám
A kis Jézuska ellen.

Nem vádolám balgán azért,
Hogy engem kifelejtett.
Hogy nem hozott ajándékot,
Szemem könnyet nem ejtett.

Lelkem nyugodtan, csöndesen
Átszáll a nagy világon.
Imádkozom, hogy Jézusom
Minden szegényt megáldjon.

23 Reviczky hatását Ady költészetére mások is felfedezték, lásd pl. Vajthó László, „Reviczky és a fiatal Ady”, *Protestáns Szemle* 45, 11. sz. (1936): 451–456.

24 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 271, 424–425.

Ágyamra dőlök s álmodom
Egy régi, édes álmot:
Boldog, ki tűr és megbocsát,
S ki szenved, százszor áldott! (107–108)

A versforma is Reviczky későbbi kedvelt formája lesz: félrímes, ebben a formában éppen négyes és negyedfeles (vagyis 8, 7, 8, 7 szótagszámú) jambikus sorok rendeződnek versszakonként két-két periódusba. Később is a legkedveltebb versformája a páros sorokban egyel kevesebb szótagszámú jambusvers, leggyakrabban talán az ötödfeles és négyes (9 és 8 szótagszámú) sorokat használta.

Ehhez képest egyfajta variáció az egy évvel későbbi *Karácsony* című vers formája, ugyanis ebben a páratlan sorok lesznek a rövidebbek, és keresztímet alkalmaz: 8a, 9b, 8a, 9b. Ugyanúgy négy négysoros strófa van benne, és jambikus lejtésű. Viszont a témája már más, profanizáltabb, ebben már láthatjuk a későbbi költészetében többször föl-bukkanó, az akadémikus körben felháborítónak és elítélendőnek tartott, a magas költészetbe nem illő perdita-alakot, Magdolnát:²⁵

Szeretni nem bűn e hideg,
Ez érdekhajszoló világba',
Mert szeretett s nagy volt szive,
Magdolnának meg lőn bocsátva.

[...]

Óh, Betlehem szelid fia,
Szived is megdobbant szeretve!
S Magdolna benned annyira,
E dobbanó szivet szerette. (495–496)

Ebben a versben nem a gyermeki ajándékvárás, nem is a karácsonyi magány, hanem a szeretet fogalma áll a középpontban, illetve ezen keresztül ismét maga Jézus Krisztus, s egyszersmind az ő emberi és isteni mivolta. A Názáreti Jézusnak, a Fiúnak mint isteni személynek legfőbb tanítása a szeretet. A maga korában az emberek egymás iránti szeretetének parancsa tette egyedivé és mássá Jézus tanítását. Reviczky ezt a legfőbb isteni parancsot emeli verse fókuszpontjába úgy, hogy a szeretet fogalmával Jézus emberi természetére is rávilágít. Egyrészt azzal, hogy felhívja a figyelmet Jézus szerető szívére, másrészt pedig hozzákapcsol egy embertársat, aki őt szereti, Magdolnát. Az egész

25 Meg kell jegyezni, hogy a Reviczky által is használt, bűnös emberből megtérő, valaha céda Mária Magdolna-alak a *Biblia* félreértelmezése. A Jézus lábát könnyeivel áztató, mosó és hajával törölgető bűnös nőalak nincsen megnevezve (Lk 7,36–50), a Jézus közelében élő, őt szolgáló, a sírhoz siető Mária Magdolna vele való azonosítása tévedés. Érdemes lenne a bűnbánó Magdolna-téma ábrázolásának több évszázados hagyományát végigtekinteni a különböző művészeti ágakban, erre jelen dolgozat keretei között nincs lehetőség.

vers Magdolna alakjával kezdődik, akinek nem bűnei vannak, hanem szerető szíve. Ez a perdita-alak nem árulja magát, hanem mindenkit szeret, emiatt nyertek megbocsátást bűnei.

A harmadik karácsonyi témakörbe tartozó verset, a *Ma született a Messiás* címűt 1883 karácsonyán írta Reviczky, érezhetően keserűbb, kiábrándult a hangvétele:

Én künn bolyongok, nincs családom,
Fásultan, únva életem',
A templomból ma is kivágyom;
Az álorczást nem nézhetem.
Sötét az ég; nincs rajta csillag;
Sem égi jel, se lángírás,
A mely vezesse útainkat...
Ma született a Messiás!

Az élet össze-visszasága
Ma se békít ki semmivel.
A szenvedő ma sincs megáldva
S rongyokba' jár, ki jót mivel.
Egyiknek tétlenség az élet,
S izzadva szidja annyi más.
Születni gyakran ősi vétek...
Ma született a Messiás!

A tékozló fiú kaczagja
A szent estét. Ölében ül
Egy nő, ki testét bérbe adja,
S fizetett csókokért hevül.
Körüle táncz, csók, czéda ének,
Trágár beszéd, pezsgő-ivás.
Magdolna csak nagynéha tér meg...
Ma született a Messiás!

[...]

Jójj, csendes ágy! Borítsad, álom,
Vonaglásimra szemfedőd'.
Te nyugtatod meg a halálon
Kivül a földi szenvedőt.
Jójj, csendes ágy! Majd holnap ébren,
Ha nyugtomból a zaj kiráz,
Tovább vergődöm, újra kérdem:
Mire való a Messiás? (173–174)

Ez nem az idilli Kisjézus-váró karácsonyjé, itt a magányos, embertársaiban csalódott költő szólal meg. A vers az *Aradi Hírlap* karácsonyi (december 25.) számában jelent meg, létrejöttének körülményeiről Márki Sándor számolt be később:

Mikor először jött Aradra Reviczky, hogy átvegye a kormánypárti lap szerkesztését, mint talán egyetlen ismerőséhez, hozzám tért be legelőször. Épen karácsonyestéje volt nálunk töltötte az estét. Fanyar mosollyal nézte azt az örömet, mellyel a karácsonyfa apró kedveskedéseit kis leányom fogadta. Ez a fanyar mosoly most is előttem áll minden karácsonyeste s emlékezetemben föl-fölmerül a szegény költő bágyadt alakja.²⁶

Verselésében Reviczky itt némiképp eltér az előzőektől. Ebben hat nyolcsoros strófa van, rímelésében két periódusra osztható, keresztímes ötödfelés és négyes jambikus sorokból áll (9a, 8b, 9a, 8b, 9c, 8d, 9c, 8d), amely Reviczky talán leggyakrabban használt versformája.

A hat versszak különböző életképeket mutat be. A nyitókép szinte idillinek mondható, noha a refrén előtti utolsó sor „ez egyszer” formulája már előrevetíti a kiábrándult keserűség hangvételét, hiszen, ha csak egyszer egy évben ilyen idilli a világ, akkor óhatatlanul hamis és képmutató. A második strófában már önmagáról beszél, amelyben a vers körülményeit feltáró Márki családi szituációjára való utalás fedezhető fel, illetve az a magány, amelyet a család nélküli lét miatt érez az utcán bolyongó költő. Az olvasónak olyan érzése van, mintha első karácsonyi versének alapgondolatait írná újra Reviczky. Hiszen ismételten a szenvedőkről szól, bár míg az első költeményben a szenvedők „százszor áldott”-ak, addig a kilenc évvel későbbi költemény szavai szerint a „szenedő ma sincs megáldva”, ami újfent a kiábrándultság érzetét erősíti.

A *Ma született a Messiás!* című vers utolsó versszakában mintha az első költemény zárlatát írná újra Reviczky. Olyannyira hasonló képpel indítja a strófát, hogy óhatatlanul szándékos rájátszásnak tűnik. Itt is megjelenik a konkrét ágy, az álmodás mint a hétköznapi nyomorúságból való kimenekülés lehetősége. Ám míg az első versben áldást mond a szenvedőre, itt a kiábrándult, a szenvedést alapállapotnak tekintő embert halljuk: „Majd holnap ébren, / Ha nyugtomból a zaj kiráz, / Tovább vergődöm, újra kérdem: / Mire való a Messiás?”

A három karácsonyi költemény hasonló tárgyú verseinek szinte valamennyi fontos motívumát tartalmazza. Bár három különböző évben írott versről van szó, az azonos motívumok, alakok és alakzatok, trópusok miatt érzékelhetően összefüggenek egymással.

Ebbe a csoportba sorolható még a *Feltámadás*, a *Piros Pünkösöd* és a *Szent István napján* I., II., III.

Az 1878-as *Feltámadás* című költemény az egyházi ünnepek körébe tartozik, húsvét ünnepére íródott. Ennek az az érdekessége, hogy a költő itt az ütemhangsúlyos formát választotta (bár helyenként szimultán időmértékes lejtéssel). Ez költészetében feltűnően ritkán fordul elő. Talán azért írta ebben a formában ezt a verset, mivel szövegében és

26 Idézi Császtray Tünde a kritikai kiadás jegyzeteiben: REVICZKY, *Összes verse*, 2:756.

ritmusában a népénekekre hasonlít.²⁷ A *Feltámadás*nak 5 strófája van, nyolcsoros, félrímes, a páratlan sorok felező nyolcasok, a párosak pedig 5 szótagosak (8x, 5a, 8x, 5a, 8x, 5b, 8x, 5b).

Már fakadnak a virágok,
Kiderül az ég,
És a föld most készül ülni
Drága ünnepét.
Sziveinkben, mint a földön,
Ma öröm legyen,
Feltámadt az istenember
Győzedelmesen! (397)

Ezt a formát Petőfi is gyakran használta, ebben íródott például a *Honfidal*. Az egyházi népénekek közül pedig hasonló az adventi *Serkenj lelkem mély álmodból, vigyázz magadra*. De talán az „istenember” kifejezéshez jobban passzol a népszerű karácsonyi ének, az *Istengyermek, kit irgalmad közénk lehozott* kezdetű, amely hasonló formában íródott, bár ez későbbi, és feltételezhető, hogy inkább Reviczky hathatott a szöveget író Pakocs Károlyra.²⁸

A pünkösdi alkalmából írott *Piros Pünkösöd* című verse (1887) is a népénekeket idézi (ritmusában hasonló például az egyik legközismertebb, 18. századi katolikus ének, az *Előtted, Jézusom, leborulok* kezdetű, de jó néhány ilyen formájú népéneket találhatunk a későbbi időkben is). Reviczky versének 5 versszaka van, négysoros, párosrímű, hangsúlyos tízesekből áll (10a, 10a, 10b, 10b).

Piros pünkösöd, szállj le a világra,
Taníts meg új nyelvre, új imára.
Oszladd széjjel mindenütt az éjet,
Szeretnek sugara, Szentlélek! (473)

Szintén ebbe a csoportba soroltam a Szent István napjára írott három költeményt. Az 1878-ban írott három versnek a műfaja himnusz. Az első kettőben magát a szent királyt szólítja meg Reviczky, míg a harmadikban a Szent Jobb ereklyét. Verselésükben viszont különböznek, az első kettő a fentebb már említett ötödféles és négyes (9 és 8 szótagú) jambikus sorok variációja, a harmadik pedig ütemhangsúlyos. Az első „Hatalmas,

27 A műfajról bővebben lásd például *Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015); *Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017).

28 Pakocs Károly (1892–1966) római katolikus pap, költő, elbeszélő. A mai legnépszerűbb katolikus imakönyvben, a *Hozsannában* jó néhány éneknek ő a szövegírója. Itt is megköszönöm Szádoczki Vera szíves segítségét.

bölcs, előrelátó” kezdetű vers nyolcsoros, keresztrímes verselésű (9a, 8b, 9a, 8b, 9c, 8d, 9c, 8d). A versforma is eszünkbe juttathatja Petőfi szinte vallásos áhítattal megírt látomáskölteményét, *A XIX. század költőit*. Ugyanebben a formában íródott, csak félrímes megoldással. Reviczky versének utolsó versszaka ráerősít az intertextuális allúzióra:

S lesz még idő, jön még olyan nap,
Midőn, dicsőséges király,
Hatalmát a rég' vert magyarnak
Majd nem gyöngíti belviszály,
Ha majd a népek viharába'
Csak a te koronád nem ing,
S a magyarok fölkent királya
Magyar király leszen megint! (502)

Külön csoportba sorolhatók az *imák*. Ilyen például mindkét *Isten* című verse, a *Tedeum*, az *Imádságom*, a *Miatyánk* és az *I.N.R.I.* című költemények. Ez a hat imádság az életmű különböző szakaszaiban íródott, van egészen korai (1874-es) és kései (1887-es) is. Ezek közül az *Imádságom* és a *Miatyánk* (mindkettő 1877-ben íródott) a címében is megjelölt imádságok, amelyeket ámennel zár le. Az első személyesebb, ezt az egyes szám első személyű megszólaló is hangsúlyozza:

Legyenek áldva mind, a kik
Szívemet összetépték.
Ne ingereljen bosszura
Engem soha kevélység.

[...]

Jöjjön a békekor, melyet
Sok ember sírva vár lenn.
S én is legyek jobb s igazabb,
Mint voltam eddig. Ámen! (124–125)

Műfaja könyörgés, a négy négysoros strófa félrímes, négyes és negyedfeles jambikus sorokból áll (8x, 7a, 8x, 7a). A *Miatyánk* érdekes kísérlet, a Krisztus által tanított legalapvetőbb imádság parafrázisa úgy, hogy minden fontos tanítást megőriz a versszakok utolsó soraiban. A *Miatyánk* a keresztény világ legismertebb imája, *Máté evangéliuma* szerint Jézus tanította a tanítványoknak a hegyi beszéd részeként.²⁹ Reviczky követi a *Miatyánk* szerkezeti felépítését, tehát megtartja a hét kérést, amellyel az imádkozó hívő fordul Istenhez. Ebből az első három Istenre vonatkozik, a maradék négy pedig az emberre. Reviczky verse azért 8 versszakos, mert az emberre vonatkozó második ké-

29 Mt 6,9–13.

rést (bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek) kettébontja, két külön strófába:

Urunk, atyánk, az ég lakója;
A csillagoknak alkotója,
Ki fentartod mindenütt a rendet;
Dicsőség a te nagy nevednek!

Az igazak, jók, a kik élnek,
Mindenha csak benned remélnek.
Te vagy az ő buzgó imájok:
Óh, jöjjön el a te országod!

Erős vagy, jó vagy, bölcs, igaz vagy;
Belátásod mindent igazgat.
Adsz örömet, csapást, kegyelmet:
A te akaratod legyen meg!

Panasz sosem jön ajakunkra;
Csak te ne hagyj soha magunkra.
S ki élni engedsz, add nekünk meg
Ma s mindennap a kenyérünket.

S ha büntől (hisz' gyöngék vagyunk mi!)
Nem bírunk néha szabadulni;
Bár a fenyítés téged illet:
Bocsásd meg a mi vétkeinket!

S mivel gyöngék vagyunk a jóra:
Legyen hát vétkeink adója,
Hogy a midőn felebarátunk
Bánt, neki szívből megbocsátunk.

Száz fájdalomnak, száz veszélynek
Vakon megy itt a test s a lélek.
De mi fogjuk kerülni mindet,
Csak meg ne kísérts soha minket.

Miatyánk! büntess, hogyha kell, de
Taníts imára, türelemre.
S ki örök, égi dicsben állsz fenn:
Óh, ments meg a gonosztul. Ámen! (130–131)

Ebben a versben is a kedvelt jambikus versformáját alkalmazza, ötödfeles párosímú sorokban (9a, 9a, 9b, 9b).

Miatyánk-parafrázist nem Reviczky Gyula írt először a magyar költészetben. 1821-ben a *Szép-Literatúrai Ajándék* nyitó verse Teleki Ferenc *A' Mi-Atyánk* című költeménye volt. Hasonló ima, kissé nehezkesebb formában, de ugyanúgy Jézus imájának szerkezetét követi, a hét kérés abban is a versszakok végén található.³⁰

Isten címmel két verset is találhatunk a Reviczky-életműben, az első bizonytalan datálású, de valószínűleg a pálya elején keletkezett, a kritikai kiadás feltételeesen 1874-re teszi, Reviczky tizenkilenc éves korára. Rövid, mindössze kétstrófás költemény, poétikailag meglehetősen kezdetleges, Isten mindenhatóságáról szól. Ellenben a második már jóval kiérleltebb, 1887-ben íródott. A négy nyolcsoros, ötös és hatötfelés jambikus sorból álló vers strófaként egy kereszttrimes és egy párrimes periódust tartalmaz (10a, 11b, 10a, 11b, 10c, 10c, 11d, 11d). Az imádságok fajtái szerint ez az elmélkedő és dicsőítő típusúak közé sorolható. A vers első része mintha Madách főművének³¹ mondanivalójára rezonálna, a *Tragédia* Isten-képét foglalja össze:

Kinek porszem, mi nekünk egy világ,
S egy rebbenés határa az időnek:
Ki, a mi ember-agyban miriád,
Nem olvasod, mert semmiség előtted:
Ki búborék gyanánt elfújhatod,
Mit összehordtak népek, századok:
Minden fűszálban érezlek; de elmém
Nem bír felfogni, megnevezni nyelvén.

Kit megtagad a léha kétkedő,
Te adtál, ismeretlen ismerős Te,
Te földi szóval nem nevezhető,
Szívünkbe álmot, eszmét agyvelőnkbe.
Magát tagadja meg, ki megtagad,
Mint a napot, a fényt, a szint a vak.
A por fiához más nem illik itten,
Mint hogy Tebenned megnyugodva higgyen. (280)

30 Örökös Oszlopra emeltek
Szentséges templomod oltárát!
Buzgó hitem nagy Felség Téged'
Mindenben lelki szemekkel lát.
A' hajnalnak első szép rósája
'S Éjféli tsillagok, karikája
Téged mutatnak mindenekben –

„Mi-atyánk ki vagy a' menyekben,” stb. TELEKI Ferenc, „A' Mi-Atyánk”, *Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* 1 (1821): 3–5.

31 *Az Ember tragédiájának hatása több Reviczky-vers szövegén megfigyelhető. Pl. Sátán [II], A bolondok házából, A küzdelemben, Ifju pesszimistának, Az utolsó költő [II.] stb.*

A vers zárata már egyértelműen dicsőítés, a megszólított Istenhez személyesen kötődő ember hangja szólal meg: „Engem, tünődöt, volt-e kezdeted, / Időnek vége hogy mikor lehet: / Érzése elfog a parányiságnak, / És leborulva, térdemen imádlak.”

Hasonló dicsőítő költemény az 1876-os *Tedeum* című vers is. A címében megjelölt imádság a katolikus egyház legrégebbi hálaadó himnusza. A 4. században keletkezett, szerzője ismeretlen, bár a hagyomány Szent Ágostonhoz és Szent Ambrushoz köti. Reviczky verse hatvannégy soros, nyolc nyolcsoros strófából áll, félrímes, ötödféles és négyes jambikus sorok váltakoznak benne (9x, 8a, 9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). Az első három versszakban a lírai beszélő a saját életének – valamint általános értelemben is az élet – értelmetlenségéről szól. A negyedik versszakból válik imává a költemény, ekkor szólítja meg Istent:

Uram! nem átkozódok én, bár
Sokszor sohajtok csöndesen.
Az én beteg szívem fohászát
Ki hallja meg, ha még te sem!...
Tátongó sebemet te látod;
De nem adsz rája balzsamot.
Pedig, hogy nem gyógyul magátul,
Én Istenem, te tudhatod!

Egy átok űz! hiába vágyom
Az emberekkel tenni jót.
S ár sujtasz mind a két kezeddél,
Én tűrök, mint a bárgyu Jób.
A porba hullok. Óh, ki merne
Panaszt emelni ellened?
Himnuszt zengek keserveim közt;
Dicsértessék a te neved! (119–120)

Reviczky a modern kor embereinek a kétségeit fogalmazza meg, ám mint oly sok versében, ebben is a belenyugváshoz érkeznek el. Kétszer hangzik el a költeményben a címadó Istent dicsőítő formula, az utolsó versszakban még a 90. zsolttár kezdősora is felrémlik („Tebenned bíztunk eleitől fogva”):

Megnyugszom. A nehéz lemondás
Késő korában élek én.
Örültem én is az örömnök
És a mi fáj, megkönnyezém.
S közelg bár nagy idők viharja;
Én csillagomhoz hú leszek.
Tebenned bízom, örök Isten;
Dicsértessék a te neved! (120)

Az utolsó, imák közé sorolt vers, az *I.N.R.I.* 1881-ben íródott. A címadó rövidítés közismerten Jézus keresztfájának latin nyelvű (a görög és héber mellett) felirata volt (*Iesus Nasarenus Rex Iudaeorum* = Názáreti Jézus, a zsidók királya).³² A költemény negyvennyolc soros, különböző hosszúságú strófákból áll. Többnyire páros rímű, csak az első versszak kezdete keresztrimes, hatodfeles (11 szótagú) jambikus sorok alkotják. A vers nyitánya szinte helyzetdalszerű („Templomba tévedtem s a félhomályban / Megálltam, búban elmerülve mélyen,”), ám a második versszaktól kezdődően a világ kegyetlenségéről, a békétlenségről szól, és legfőképpen az emberi gonoszságról, hiszen az emberek küldték a halálba Jézust. A költeményben végig mintha egy misére érkezne az olvasó, felsejlenek az ismert részek egy-egy félmondatban (például „Béke veletek!” „Dicsőség...” stb.), sőt azt is megtudhatjuk, hogy éppen karácsony (december 25.) napja van: „A messiás, ki megvált tégedet, / Ma jött világra. Békesség veled!” (168)

Érdekes, hogy Reviczky azt írja, „piros ruhában mond misét a pap”, holott karácsonykor a papi öltözet fehér vagy arany színű, a trienti zsinaton bevezetett színrendelkezés szerint. A piros színű miseruha a liturgiában főként a Szentlelket jelképezi, vagyis pünkösdkor viselik, de a vértanúságnak is a jelképe, tehát Jézus szenvedésének (virágvasárnap), valamint halálának (nagy-péntek) a napján is használatos lehet, ezen kívül a vértanú szentek ünnepein. A karácsonyi időszakban december 26-án, Szent István vértanúszent ünnepén és 28-án, Aprószentekkor viselnek pirosat. Az utolsó versszakban válik imává a költemény, a személyes hang itt tér vissza, majd a mise záróformulájával ér véget:

Te csak túrtél, isten báránya, némán.
Óh, nézz alá vigasztalólag énrám!
Taníts meg, hogy harag nélkül lemondjak,
Szeressem a gyöngét, az elnyomottat.
Bú, gond között taníts meg hő imára,
Bocsánat-osztó, szenvedők királya.
Óh, mert a földet megvevé az átok!
S a ki még megválthatná a világot,
Kinél az istenszeme megfogamzott:
Erőtlen ördögökkel vívni harczot!
Magát emészti, míg nem hallja ezt:
„Mehetsz pihenni: Ite missa est!”³³ (169)

Az első csoportban felsorolt, szorosan a vallási témához sorolható versek közül a legkorábbiak közé tartozik egy *idill*, a címe *Falusi dal* (1875). A vers 5 ötsoros strófából áll, jambikus verselésű, nyolc és hat szótagú sorok váltják egymást. Reviczky kissé vari-

32 Jn 19,19–21.

33 Ite missa est! (= Menjetek, küldetésetek van!) – a latin nyelvű mise zárómondata, nem teljesen pontos mai szövege: „A szentmise véget ért, menjetek békével!” Reviczky éppen az eredeti, buzdító jelentéssel ellentétesen zárja a versét.

álja a rímelést (8a, 6b, 8a, 8a, 6b), egyedül az utolsó strófa utolsó soránál lép ki ebből a ritmusból azzal, hogy nyolcszótagos sor zárja a verset. Az első három versszak falusi idillként kezdődik, többes szám első személyű megszólalóval, az utolsó két strófa pedig szinte gyermeki áhítatot és idillt rajzol az istenképben is:

Dolog nélkül nincs is napunk,
Nem veszteglünk mi honn.
Szántunk, vetünk vagy aratunk
S nem látogatja meg lakunk'
Soha az únalom.

[...]

Mert kinek hite ép, csodás
S kunyhója, földje van;
Kinél a munka már szokás:
Érheti őt is nagy csapás,
De nem lehet boldogtalan. (358–359)

Reviczky vallásos költeményei között találunk még három *moralizáló*, bölcséleti verset is, ezek a *Ne sirj, ne sirj...*, a *Ne vádoljátok...* és a *Tartsatok bűnbánatot!* címűek. Az első a hetvenes évek közepén, a másik kettő a nyolcvanas évek fordulóján íródott, ugyanabban a Reviczky által oly sokat használt és kedvelt formában, nyolcsoros, félrímes, ötödfeles és négyes jambikus sorok váltakozásával (9x, 8a, 9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). A *Tartsatok bűnbánatot!* címűnek két változata is van. A mondanivalója mindhárom, illetve mind a négy versnek hasonló, a költő többes szám második személyben szólítja meg az embereket, és ad az élethez erkölcsi útmutatást. A *Ne sirj, ne sirj...* című versben a vigasztaló szerepében szólal meg a beszélő, szinte Ady messiásváró karácsonyi sorait idézi („Hatalmas Ég, új Messiást küldj...”):

Emeld büszkén, magasra fődet
S mutasd víg arcodat nekik.
Kik belegázoltak szívedbe,
A büntetést el is veszi!
Lejön az istenember újra
És megvált minket vérivel.
A csillagok mind az beszélnek,
Hogy az új Messiás közel.

[...]

Vihar lesz! A pokol megindúl!
'S az ördög sír: az ó! ez ó!
De himnuszt zeng a zivatarral
Sok bánatos, sok szenvedő.
E bűzhödtt lég megtisztul és ránk
Uj nap süt... annyi már a jel,
Hogy a világot megjavító
Új Messiás, az Úr közel! (363–364)

A *Ne vádoljátok...* című versben az erkölcsi útmutatás az egész világnak való megbocsátás, a *Tartsatok bűnbánatot!* címűekben pedig az önvizsgálat. Erre erősít rá a minden versszak végén refrénként ismétlődő „Óh, tartsatok bűnbánatot!” mondat is:

Jöjjetek sírni templomomba;
Verjétek bűnös melletek',
S a szeretet nagy istenétől
Jó, tiszta szívet kérjétek.
A könnyezőhez, búsulóhoz
Vigasztaló szót szóljatok.
Egymást öelve, megbocsátva:
Igy tartsatok bűnbánatot! (148)

Pontosabb fogalmi megnevezés híján a *tárgyias líra* körébe sorolom azokat a vallásos verseket, amelyekben a költő nem közvetlenül fejezi ki az érzéseit, hanem valamilyen tárgyon vagy jelenségen keresztül közvetíti. Ilyen például az *Imakönyvem* című vers és a *Jézus Pilátus előtt* című költemény.

Az *Imakönyvem* című versnek két változata is van, 1875-ből és 1883-ból. Mindkettő a Reviczky által olyannyira kedvelt félrímes, nyolcsoros, ötödféles és négyes jambikus sorok váltakozásából áll (9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). Ennél a versnél valóban a konkrét tárgy, az édesanya imakönyve adta a gondolatmenet kiindulópontját, éppúgy, ahogy például Vörösmarty *Szegény asszony könyve* című verse esetében. Reviczkyknél ez a konkrét tárgy alapján elinduló érzelmes emlékezéssé kibomló költemény is személyes lírává válik, a tárgyi emlékek (az imakönyvben a saját kisgyermekkori és az édesanya hajtincse, szentképek stb.) felidéznek a régmúlt idilli és a jelen ellentétes képét: borús magányát, szenvedéseit. Majd azt az egyetlen imát lapozza fel, amelyet Jézus tanított, a *Miatyánk* Reviczky számára – ebben a versben – legfőbb gondolata zárja a strófát:

Az Úr imádságát ütöm fel,
(Kisérőm a nehéz uton.)
S vigasztalást vegyít a kínhoz
A te imád, óh Jézusom!

Imádság kell a szenvedőnek,
Akit a sors árván hagyott.
Úristen, én nem zúgolódom:
Legyen a te akaratod. (113)

A *Jézus Pilátus előtt* című költeményt – talán meglepő módon – azért vontam a tárgyias líra körébe, mivel a versben egy tárgy hordozza, váltja ki a költő érzelmeit, méghozzá Munkácsy Mihály festménye, amelyet ekkor láthatott a magyar közönség kiállítva először. Reviczkyre – mint oly sok kortársára – nagy hatással volt a festmény, igazi szenzáció volt az 1882 februárjában létrejött bemutató.³⁴ Jézusnak ugyanis az egyszerű emberként való ábrázolása botránnyosan, illetve szenzációsan modernnek számított a korban, felkavarta és ámulatba ejtette a nézőket. Munkácsyra, Reviczkyre és az egész Új Nemzedék írókörére is nagy hatással volt az Európa-szerte már igen népszerű Ernest Renan egyik legfontosabb művének, a *Jézus életének* tanítása a Megváltó emberi mivoltáról. Az eszme továbbgondolása látszik Reviczky versének záróstrófáján is (amelynek versformája ismét jambikus, csak hatodfeles és ötös sorok váltogatják egymást keresztrímmel):

Olyan szelíd, alázatos, lemondó, -
Ő az erény, igazság mártira.
S oly büszke, hajthatatlan, égberontó:
Ez ő! a Messiás, isten fia!
Pilátus tétovázik... Nincs segítség!
Látom, hogy el fogják veszíteni.
De érzem: kikel sirjából ismét...
Meghal, mert ember; él, mert isteni. (140)

Reviczky Gyula vallásos költészete, az ilyen tárgyú versek fajsúlyossága az életműben saját korában egyedülálló jelenség. Talán óvatosan megfogalmazhatjuk azt a tényt, hogy a 19. század utolsó harmadában ő újította meg a vallásos tárgyú költészetet, és a későbbi modern költők az ő nyomdokain haladva fogalmazták meg saját szubjektív istenképüket. Reviczky vallásos témájú művészete sokszínű, ebben a dolgozatban csak a figyelmet kívántam felhívni a poétikai újításra. Vallásos tárgyú költeményeinek mélyebb elemzését, formai és verselési választásainak okát számos irányban lehetne bővíteni (például a népekekkel való alaposabb összevetéssel stb.), és a tágabban ide tartozó versek szerteágazó problémáit és értelmezési lehetőségeit nem is érintettem. Bizonyítottnak látszik, hogy Reviczky minden téren megújította a modern vallásos költészetet: témáiban, műfaji sokszínűségében és filozófiájában egyaránt.

34 Az eseményről és a jelenségről bővebben lásd CsászTVAY Tünde, „Magyarország Munkácsy előtt – Munkácsy Magyarország előtt: A *Krisztus Pilátus előtt* fogadása és fogadtatása”, *Enigma* 12, 43–44. sz. (2005. tavasz–nyár): 114–128.

A Reviczky körül kialakult baráti kör egyik legmeghatározóbb része a felvidéki újromantikus költőnemzedék tagjaiból tevődött össze: közéjük tartozott például Gáspár Imre (1854–1910), Komjáthy Jenő (1858–1895), Koroda Pál (1858–1933) és Rudnyánszky Gyula (1858–1913). A fiatal korukban szoros kapcsolatot tartó költőcsoporton kívül az akadémiai körtől egyre távolodó, a modernitás felé tájékozódó, kifinomult esztétikai érzékű Kiss József vagy éppen Vajda János is melléjük sorolható, az egzisztenciális bizonytalanság mellett közös bennük az a hit, hogy a költészet megújítása sikerülhet. A kortársak, mint Endrődi Sándor (1850–1920), az Ábrányi-testvérek, ifj. Emil (1851–1920) és Kornél (1849–1913) vagy Pósa Lajos (1850–1914), továbbá az egészen más úton járó Czöbel Minka (1855–1947) – egy-egy orgániumuk (*Figyelő, Magyar Salon, A Hét* stb.) vonzaskörében – ismerik egymás verseit, és akár baráti körben, személyes találkozói-kon reflektálnak és hatnak is egymásra. Illetve elsősorban a felvidéki írókör tagjai pályájuk kezdetén hosszú éveken át levelekben küldik meg egymásnak verseiket, és írásban kritizálják, elemzik egymás alkotásait.

Komjáthy Jenő líráján egyértelműen látszik Reviczky hatása (például a versformák és témák azonossága terén). Komjáthy budapesti évei alatt nagyon közeli barátok voltak. Ám éppen a vallásos téma esetében nem érződik annyira Reviczky Komjáthyra gyakorolt hatása, mivel nála markánsan nem mutatható ki, ráadásul a későbbiekben inkább a misztikus tanok felé tájékozódott, a valláshoz is sokkal összetettebb viszony fűzte. Bár a vallásos témák teljesen nem kerülték el – mint például a *Ne kérd az Istent!; A Getszemáni kertben; a Nazarénus dal; a Nem egy az Isten!; a Mégis egy; A Bölcsész és a Teremtő; a Pogány vagyok; az Isten* stb. című versekben. A vallásos téma (talán Reviczky általi) hatása nála is megmutatkozik, de ő oly mértékben lázadva szól az egyházhoz, hogy szinte minden ilyen témájú versében a feje tetejére állítja a Reviczkynél még olyan egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen isteni hatalmat és a szent szövegek hagyományát.³⁵

Barátjuk, a kalandos sorsú Rudnyánszky Gyula azonban már egy egész kötetet szentelt a vallásos költészetnek. 1888-ban jelent meg a *Mária-dalok és legendák* című könyvecskéje saját kiadásában, amelyben több mint ötven költemény található. Ezek a Mária-versek hasonlóak Reviczky költeményeihez. Annyiban mindenképpen, hogy vannak közöttük szabályos imák és könyörgések, vannak népelemszerűek és történetet elmesélők is. Ebben a tanulmányban az alaposabb összevetésre nincsen lehetőség, csupán jelezném, hogy a témaválasztás kisugárzott az egymással kapcsolatot tartó költők körébe. Talán ennek is betudható, legalábbis a téma népszerűségét mutatja, hogy a távolabbi ismeretségi körben is feltűnt olykor-olykor a vallásos tematika, igaz, nem erőteljesen, csak néhány versben, például ifj. Ábrányi Emilnél (*Jézus karácsonyfája; Kálvária-dalok; Cor cordium*) vagy Czöbel Minkánál (*Karácsonyjéj*).

A pár évvel fiatalabb – még *Nyugat* előtti – versírók, például Gárdonyi Géza (1863–1922), Palágyi Lajos (1866–1933) vagy Szabolcska Mihály (1861–1930) között van olyan

35 Erre Horváth János is felhívja a figyelmet: HORVÁTH János, „Újabb költészetünk világnézeti válsága”, *Irodalomtörténet* 23, 1–2. sz. (1933): 1–9, 3.

költő, aki folytatja a vallási költészeti tematikát. Palágyi kevésbé érdeklődik a vallásos témák iránt, de a másik két költőnél kifejezetten jelentős a vallásos téma jelenléte. Szabolcska református lelkész, a népnemzeti költészet kései képviselője, egyszerű, ritmikus formákat használ, leginkább műdalíró. Számottevő mennyiségű vallásos verse van, s ez megkülönbözteti a korábbi generáció szintén református pap költőitől (Tompa Mihálytól és Szász Károlytól), noha a költői művek esztétikai színvonala rendszerint elmarad elődeiétől, még ha a korban a népszerűsége jelentős is volt. Hullámzó színvonalú versei között igen szép számmal akadnak vallásos témájúak: *Dal az imádságról; Egy kék szalagos új ruháról; Betlehemi angyalok; Karácsony este; Húsvét; Uram, maradj velünk!; Az én kis lányom; Imádság; Megváltás; Adventi ének; Betlehemben; Egy hazátlan Apostolnak; Új Megváltók* stb.

Gárdonyi Géza baráti viszonyban volt és élénk levelezést folytatott Szabolcskával, amely alapján végigkövethetjük eklektikus/katolikus hitének alakulását, tulajdonképpeni létrejöttét a nyolcvanas évek közepétől.³⁶ Ez a mélyen átélt hit, a *Biblia* újrafelfedezése számos verset eredményezett Gárdonyi életművében. Nála a vallásos költészet teljes egészében természetes és átélt következménynek tűnik, nem egyedülálló, kirívó jelenség. Jelentős számú vallásos verse közül talán a legismertebbek: *Történetem; Hóvirág; Útra készülődés; Es-ti harangszó; Harangszó az éjben; Ne félj!; Írás a Bibliába; Fel nagy öröme!; Krisztus álma* stb. Legnépszerűbb vallásos verse a *Fel nagy öröme!* (1882) című, amelyhez zenét is írt. Ez a mai napig a karácsonyi éjféli misék közkedvelt záróéneke, tehát gyakorlatilag népénekké vált.

Ilyen 19. századi felismerések, próbálkozások és útkeresés, útmutatás után a századforduló és a huszadik század modern költői számára nemcsak könnyebb volt, hanem szinte már magától értetődően fontos téma lett az istenkeresés, a vallással való szembenézés és önmeghatározás, viszonyuk a felsőbb hatalommal (például Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, József Attila stb.), valamint ekkor tűnnek föl az úgynevezett papköltők is (például Sík Sándor, Mécs László stb.), akik már csaknem teljes életművüket ennek a témának szentelik.

*

A magyar líra modern kori történetében fontos újdonság, friss téma lett az Istennel való személyes kapcsolat és párbeszéd. Amíg a régiségben az ember egyik alapvető identitás meghatározójának a vallás számított, addig a 19. századra a téma szinte kiszorult a világi szépirodalom köréből. A század első kétharmadának a költészetében egyre kivételesebbnek számított, ha valaki megverselte a saját hitét, és ezt irodalmi alkotásban a nyilvánosság elé tárta.

A fordulópontot Reviczky vallásos témájú költészete körül kell keresni, hiszen már az európai filozófiai, vallásfilozófiai reflexiókkal megtermékenyítve ő fedezte fel (újra) ezt a témát, s lett hatással több kortársára, ő tette meg az első lépéseket ezen a téren is a modernizmus felé. Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy a modern líra istenkeresése Reviczkytól eredeztethető.

36 Idézi Sík Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* (Budapest: Pallas Rt., 1929), 33–35.

Janusz Ostrogski házassága és látogatása Magyarországon

GÖMÖRI György

Emeritus Fellow of Darwin College, Cambridge; Senior Research Associate, SSEES/UCL, London

ORCID: 0000-0002-0805-7234

Janusz OSTROGSKI's marriage and visit to Hungary

Abstract | The extraordinarily quick marriage at the end of 1582 between Janusz OSTROGSKI, Wojewoda of Volhynia, and SERÉDY Zsuzsanna, daughter of MÉREY Anna and foster-daughter of BALASSI András, remains one of the unsolved mysteries of the period. As the poet BALASSI Bálint had written a poem to Zsuzsanna ("Susannám" in the acrostyc), it is likely that her mother wished for a better suitor for her daughter than the previous fiancée DOBÓ Jakab, or the penniless soldier-poet, Bálint. OSTROGSKI married Susanna with a huge dowry which included possession of the Northern Hungarian castle Makovica, in spite of the fact that he could not legally take hold of it, not being a citizen of Hungary. The essay concludes with the publication of a letter from Janusz and Susanna OSTROGSKI to ISTVÁNFFY Miklós, acting Palatine of Hungary, in which the Polish magnate looks forward to a meeting at Eperjes (now Prešov in Slovakia) with ISTVÁNFFY, and old friend and protector of the poet BALASSI Bálint.

Keywords | Janusz OSTROGSKI, SERÉDY Zsuzsanna, BALASSI András, BALASSI Bálint, marriage

1582 fontos év a katolikus Európa és Magyarország történetében. Ekkor vezette be XII. Gergely pápa az új naptárat, amelyet Alberto Bolognetti pápai követ fogadtatott el Báthory István lengyel királlyal. Ugyanezen év elején tartották meg Pozsonyban azt az országgyűlést, amelyen koronázása óta először Rudolf császár és magyar király is részt vett.¹

Ugyancsak 1582-ben, májusban került sor Vágbesztercén Balassi Bálint lánytestvéreinek esküvőire, ami óriási költségekkel járt – emiatt a katonaköltőnek tetemes kölcsönöket kellett felvennie, többek között régi szerelmétől, Losonczy Annától. Miután kiházasította a lányokat, Balassi szerelmes verseket kezdett írni, a többi közt egyet az akrosztichonban „Súsanám”-ként szólított lányhoz, aki minden valószínűség szerint azonos Serédy Zsuzsannával, Bálint nem vér szerinti unokahúgával.² Ugyanebben az évben bomlott fel Dobó Jakab és Serédy Zsuzsanna jegyessége, és adta férjhez gyámleányát Balassi András csaknem azonnal – még hozzá egy addig Magyarországon ismeretlen lengyel–litván herceghez, Janusz Ostrogskihoz. A „Súsanám”-hoz szólót követő vers, úgy tetszik, éppen erről a honvágytól szenvedő, idegenbe férjhez adott lányról, az ő panaszáról szól.³

Egyelőre semmilyen dokumentum nem került elő, amely Balassiéknak Ostrogskival való korábbi, 1582 előtti kapcsolatára utalna. Janusz herceg egyidős volt Balassi Bálinttal, kicsit hasonlított is rá, a róla fennmaradt képen csak a bajsa hosszabb. Családjá még az ortodox vallást követte, de ő már 1569 és 1574 között Bécsben nevelkedett,⁴ ezután katolizált, tudott latinul, jól megtanult németül, magyarokkal is megismerkedhetett – de nem valószínű, hogy fiatal korában járt volna a Magyar Királyságban. Levelezéséből csak újabban bukkant fel néhány Thurzó György nádornak írt levél, de ezek mind 1610 utániak.⁵ Előkerült viszont egy régen közölt, de mostanáig nem elemzett Ostrogski–Serédy-levél Istvánffy Miklóshoz 1590 májusából, ami új megvilágításba helyezi a herceget és első feleségét, Serédy Zsuzsannát.⁶ Mielőtt ezt ismertetnénk, röviden szólnunk kell az Ostrogski–Serédy-házasságnak különös körülményeiről.

Egészen 1582 májusáig Serédy Zsuzsannát mint Dobó Jakab jegyesét tartották számon, olyannyira, hogy Dobó neve szerepel Balassi András bibliájában.⁷ Miért bomlott fel ez a jegyesség, miért döntött Bálint nagybátyja, András és felesége, Mérey An-

1 FRANKÓI Vilmos, szerk., *Magyar országgyűlési emlékek*, 7. köt., 1582–1587, Monumenta Hungariae historica (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), 4.

2 BALASSI Bálint, „[Tizenkettődik] Decima secunda: Ejusdem generis”, in BALASSI Bálint, *Versei*, szerk. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar könyvtár: Források 4, 28–29 (Budapest: Balassi kiadó, 1994).

3 BALASSI Bálint, „Tizenharmadik: Kit egy szép leány nevével szerzett”, in BALASSI, *Versei*, 30–31. Elemzi GÖMÖRI György, „Két (vagy több) titokzatos Balassi-versről”, *Tiszatáj* 76, 6. sz. (2022): 50–53.

4 Krzysztof MOSKAL, *Panowie na Tarnowie, Cz. 11. Janusz Ostrogski (1554–1620)* (Tarnów: Miejska Biblioteka Publiczna, 2020), 2.

5 Janusz Ostrogski Thurzó Györgyhöz, *Archiwum Krakowskie*, 29/637/0/1.3/1075/1–15.

6 SZERÉMI, szerk., „A Draskovichok trakostyáni levéltárából”, *Történelmi Tár* 16 (1893): 342–360, 440–458, 631–647, 349–350.

7 BALASSI Bálint, *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955), 2:150.

na úgy, hogy Dobó Jakab helyett egy új kérőhöz, Janusz Ostrogskihoz adja a lányát? Nem tudjuk, de az újabban talált dokumentumok fényében ebben a villámgyors frigyből Istvánffy Miklós közvetítése látszik valószínűnek. Istvánffy, 1581 óta nádori helytartó, bár kedvelte a magyarul verselő Balassi Bálintot, feltehetőleg nem rokonszenvezett a gondolattal, hogy bizonytalan állású és jövedelmű védenca, Bálint vegye el Mérey Anna lányát. Ugyanakkor, mivel ismerte Janusz Ostrogskit Bécsből, és tudott a herceg Báthory István szolgálatában elért katonai sikereiről, több mint valószínű, hogy ő ajánlotta a már betegeskedő Balassi Andrásné Mérey Annának⁸ az új vőlegényjelöltet. Mindenesetre, mint az 1582 decemberében a következő évi országgyűlésre küldött meghívójából kitűnik, Istvánffy az elsők között értesült a Szepességben frissen, pontosan 1582. december elsején megtartott esküvőről, mert a meghívottak, öt előkelőség özvegye és három más hölgy között, szerepel Serédy Zsuzsanna is – nem név szerint, hanem mint „uxor ducis Poloni”⁹.

A litván–lengyel herceg busás hozományt kapott, Makovica várán és a budoméri kastélyon kívül még rengeteg ékszert,¹⁰ annak ellenére, hogy mivel magyar indigenátussal nem rendelkezett, a törvény eltiltotta Janusz Ostrogskit a vár tulajdonától. Az Ostrogski–Serédy-házasság rendkívüli gyorsasággal, hat-hét hónap alatt jött létre, és Zsuzsanna decemberben már el is hagyta az országot új férjével.

Lehetséges, hogy Balassi Bálint korábban már hevesen udvarolt szép unokahúgának, Mérey Anna viszont érthető módon féltette lányát Bálinttól, a szűkpénzű és már is kalandos életű költőtől? Egy másik lehetőség, hogy Serédy Zsuzsanna a házasság megkötésekor már nem volt érintetlen, s hogy első szerelmi kapcsolata éppen Bálinthoz fűzte, ezért kellett őt sürgősen férjhez adni? Különböző nem ismerjük a házasságból született első Ostrogski lány, Eleonóra születésének pontos dátumát – vajon 1583 melyik hónapjára esett? Sajnos a feldolgozás alatt álló Janusz Ostrogski-levelezésben erre nincsen semmiféle utalás.¹¹

Van viszont nyoma annak, hogy az Ostrogski–Serédy-házasság előkészületeinek híre járt a Balassi-szomszédságban. Legalábbis én így értelmezném a Balassiakkal rokonságban lévő és később hosszan pereskedő Szunyogh János beadványát I. Rudolf császárhoz és magyar királyhoz. Szunyogh 1582. augusztus 30-án Baranyai Bálint sze-

8 Uo.

9 FRAKNÓI, *Magyar országgyűlési emlékek*, 7:138. Ugyanítt van szó arról, hogy Balassi Andrászt hűtlenségi perben az országgyűlésbe idézik. Ha Balassi megtagadta megjelenését, a király, illetve a nádori helytartó képtelen volt akaratát erővel érvényesíteni. Istvánffy talán arra számított, hogy idővel az ügy elévül, vagy (amint az Girolamo Lippomani pápai követ beavatkozásának köszönhetően történt) a Balassiak számára kedvező fordulatot vesz.

10 A hozományban Ostrogskinak adott ékszerek leírása két teljes oldalra rúg (az azóta újra katalogizált szöveghez lásd az 5. lábjegyzetet): Sanguuszko-iratok, ANK, Fasc. 5, 33. tétel. Majdnem biztos, hogy Janusz herceg a tetemes hozomány miatt ment bele a gyors házasságkötésbe.

11 A *Geni.com* családfakutató platform szerint Ostrogskiék idősebb lánya, Eleonóra 1582-ben született, ami egészen biztosan tévedés, hiszen az esküvőre csak 1582 novemberében került sor. Janusz Ostrogski levelezését jelenleg egy Cambridge-ben élő ukrán tudós, Igor Teslenko dolgozza fel, a levelekben és egyéb dokumentumokban Janusz Ostrogski 1593-as, a varsói Országos Levéltárban őrzött végrendeletén kívül (*Metrika Koronna*, 138. plik, 185–186) sehol sem esik szó a lánygyermekéről.

mélynöki ítélőmester előtt tiltakozott, pontosabban eltiltást követelt a makovicai vár használatától a következő személyek ellen: „Balassa András, Mérey Anna és Serédy Zsuzsanna”.¹² Bár ez a beadvány, úgy tetszik, nem talált meghallgatásra, a már 1593-ra krakkói vajdává kinevezett Janusz Ostrogski jogát a makovicai várhoz véglegesen csak 1594-ben ismerte el, illetve erősítette meg a török veszedelem miatt I. Rudolf császár.¹³

Az 1582 végén átadott rendkívül gazdag hozomány ellenére a kor lengyel–magyar irataiban gyakran találunk feljegyzéseket arról, hogy Ostrogskiné Serédy Zsuzsannának pénzre van szüksége, kölcsönöket vesz föl, illetve birtokrészeket ad el Kellemes Mihálynak (keresztfiának?), akihez egyetlen fennmaradt magyar nyelvű levele szól.¹⁴ Mivel Janusz Ostrogski még Báthory István király halála után is sokat katonászkodott, ilyenkor ki kellett fizetnie katonáit, így valószínű, hogy a magyarországi pénz nem annyira Zsuzsannának, mint társadalmi rangban egyre emelkedő férjének kellett.

Egy korábbi dolgozatomban Balassi Bálint románcát „Céliával” 1590 tavaszára datáltam, azzal a megjegyzéssel, hogy ennek a kapcsolatnak biztosan vége lett 1590 májusára, mikor Bálint Dembnóban megkapta Wesselényi Ferenctől a sejmen megszavazott jelentős pénzüsszeget, amelyből nemcsak zsoldot tudott fizetni a „török háborúra” összeverbuvált katonáinak, de közben összegyűlt adósságait is ki tudta fizetni.¹⁵

Balassi alighanem a régi naptárat használta Dembnóból Jan Zamojskihoz írt két levélben, amelyeket 1590. május 9-ről keltez (az új naptár szerint május 20-án).¹⁶ Ugyanezen a napon intézett Janusz Ostrogski levelet Istvánffy Miklóshoz, akit talán már korábban Bécsben, de a Miksa herceg fogságával kapcsolatos bytomi tárgyalásokon biztosan megismert. Ez a *Történelmi Tár* hatalmas anyagából csak nemrégén újra felbukkant levél,¹⁷ úgy gondolom, perdöntő abban a korábban csak feltételezett kapcsolatban, amely Janusz Ostrogski és Balassi Bálint között fennállt. Korábban is tudtuk, hogy Ostrogskiné Serédy Zsuzsanna 1590 májusában hazalátogatott Észak-Magyarországra, hogy helyreállítsa apja, Serédy Gáspár Zboró közelében lévő emlékművét,¹⁸ csak abban nem voltunk biztosak, hogy ezt egyedül vagy férje társaságában intézte. A korabeli utazási viszonyok miatt az utóbbi tűnt valószínűbbnek, ugyanakkor továbbra is

12 *Magyar Nemzeti Levéltár* (MNL), OL-E 148-a-Fasc. 739, No. 23-6, 44-45. Szunyogh pert is indított, amelyben Istvánffy védte Serédy Zsuzsanna, So(ó)s István és Kellemes Mihály jogait: MNL, OL-E 148-a-Fasc. 738, No. 24.

13 Balassi András „megnótáztatásáról”: FRANKÓI, *Magyar országgyűlési emlékek*, 7:138. Ugyanerről lengyelül Tomasz KEMPA, *Dzieje rodu Ostrogskich* (Toruń: Adam Marszałek, 2002), 136. Rudolf végül is a készülő tizenöt éves háború miatt egyezett bele, hogy Ostrogskiek birtokolhassák Makovicát.

14 Fasc. 6. No. 7 (1585), Fasc. 15. No. 39 (1592). A Kellemes Mihálynak, Sáros megye alispánjának írt levelet közölte DEÁK Farkas, *Magyar hölgyek levelei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879), 71.

15 GÖMÖRI György, „Balassi Krakkóban: Kísérlet a Célia-rejtély megoldására”, *Kortárs* 63, 10. sz. (2019): 71–75, 72.

16 BALASSI Bálint, *Összes versei, „Szép magyar comoediá”-ja és levelezése*, szerk. ECKHARDT Sándor és STOLL Béla, ford., tan. ECKHARDT Sándor (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 408.

17 Ostroggi Janusius levele Istvánffy Miklóshoz, 1590. máj. 20. A *Történelmi Tár* 1893. folyama közli a Draskovich család trakostyáni (horvátországi) levéltárából: SZERÉMI, „A Draskovichok...”, 349–350.

18 GÖMÖRI, „Balassi Krakkóban...”, 74.

feltételezem, hogy az emlékmű rossz állapotára Balassi Bálint hívta fel Zsuzsanna, illetve férje figyelmét.

Alább adjuk közre az Ostrogski-levelet Tóth Tünde fordításában, de előtte néhány megjegyzést fűznénk hozzá. Először is: honnan tudta Ostrogski, hogy Istvánffy Eperjesre látogat? Mivel nem hivatkozik egy Istvánffy által hozzá intézett levélre sem, feltehetjük, hogy Balassi Bálinttól, aki közeli kapcsolatban volt és élénken levelezett Istvánffyval, haláláig megbízott benne.¹⁹ Másodsorban Balassi saját levelein és Wesselényinek Balassi katonái részére történt sikeres pénzszerzésén kívül itt, ebben az Ostrogski-levélen találjuk az egyetlen 1590-es célzást arra a „török háborúra”, amely miatt a hajdani egri hadnagy hosszabb időt töltött ebben az évben katonák toborzásával Lengyelországban. Az itt közölt levél alapján nagyon valószínű, hogy a találkozás Istvánffy és az Ostrogskiak között létre is jött Eperjesen, ahol a Magyar Királyság egyik legfontosabb tisztviselője beszámolhatott Makovica várának jelentőségéről a magyar viszonyokat kevésbé ismerő lengyel–litván hercegnek és volhíniai vajdának, aki ekkor helyreállította apósa elhanyagolt síremlékét. Meglehet, ez az 1590-es magyarországi Ostrogski–Istvánffy-találkozó már egyengette az utat Rudolf későbbi engedékenységéhez Makovica ügyében.

Janusz Ostrogski (Ostroggi Janusius) levele Istvánffy Miklóshoz, 1590. május 20.

Generoso ac magn. domino Nicolao Istwanffy officii palat. regni Hung. locumtenenti etc. domino et amico observandissimo.

Illustris ac magnifice domine, amice at vicine charissime et observande.

Posteaquem cognovimus de felici adventu m. D. V.[magnifica Dominatio Vestra] Eperiesum ad iudicium octavale supremi magistratus vices supplendas, in primis magnopere nobis laetandum de incolunitate m. D. V. existimavimus, atque ut felix, faustum fortunatumque hoc m. D. n^{is} V^{rae} studium caedat universae huic inclitae coronae, ex animo precamur.

Nemes és nemzetes Istvánffy Miklós úrnak, a magyar királyság nádori hivatala helytartójának [alnádorának] stb., tiszteletreméltó uramnak és barátomnak.

Méltóságos és nagyságos uram, barátom, kedves és nagyrabecsült szomszédom!

Miután, hogy értesültünk nagyságos uraságtok Eperjesre való szerencsés érkezéséről, hogy a nyolcados törvényszékben a legfelsőbb bírói állás betöltésére neveztek ki, mindenekelőtt felettébb örömről szolgál, hogy nagyságos uraságtok biztonságban megérkezett, és szívünk mélyéből imádkozunk, hogy boldogságára, üdvére és szerencséjére váljék [itteni munkálkodása] az egész és fényes koronának.

19 Az Istvánffy–Balassi-levelezésre nincs közvetlen bizonyítékunk, csak közvetett. Ami Balassi lengyelországi híreinek forrására vonatkozik, az az 1588-ban Kapuy Sándorhoz írt levélben található: BALASSI, *Összes versei...*, 393. Istvánffy, akit bizalmas kapcsolata a botrányhős és a pataki várfoglalás miatt rossz hírbe került Balassi Bálinttal bajba hozhatott volna, feltehetőleg azt kérte Bálinttól, hogy leveleit azonnal semmisítse meg, égesse el. Balassinak Istvánffyba vetett bizalmát jól jelzi az a Mátyás főherceghez írt levél, amelyben kéri, hogy a nádori helytartó hozzon új ítéletet a véglesi ügyben: *uo.*, 424–427 (100–101. sz. levél).

Itaque plurimum optamus, ut m. D. V. dum in hos regni fines advenerit, charissimae coniugis nostrae humilem domum pro sua summa humanitate velit videre, ac nos ut par est omni hospitalitatis officio m. D. V. excipere possimus. Qua re cum nihil beatus domi nostrae nobis accidere posse credamus, hoc ipso nomine m. D. Vram rogatum esse valde volumus.

Porro cum ingruentia pericula, rumoresque bellicos ab imperatore Turcarum nobis iam instare sentiamus, quae nos expeditionem apparatus cito maturare cogant: etiam atque etiam hunc gratissimum adventum m. D. V. iam a nobis intra hos dies expectari est in animo.

Quam quidem singularem benevolentiam m. D. V. etiam apud nostros affines et amicos in regno Poloniae diserte commendare ac demereri sedulo curabimus, ita ut nunquam studium nostrum in nobis desiderari m. D. V. cognoscat. Caeterum nos atque omnia nostra m. D. V. quam diligentissime commendamus. Eandem diu ad vota valere precamur.

Datum Makowicia 20. Maji anno 1590.

Amicus et servitor
Janussius dei gratia dux
Ostrogiae, comes de Tarnow,
palatinus Woliniae, m. p.

Ezért kiváltképp reméljük, hogy nagyságos uraságtok, midőn megérkezik a királyság ezen részeire, legnagyobb jóságából látni kívánja legkedvesebb feleségünk szerény otthonát, és hogy mi, ahogy illik, eleget tehetünk minden vendéglátói kötelességünknek nagyságos uraságtok fogadásával. Emiatt, mivel úgy gondoljuk, hogy ennél otthonunkban semmi áldottabb nem történhet velünk, nagyon szeretnénk nagyságos uraságtokat ezúton meghívni.

Továbbá, mivel már egyre fenyegetőbbnek érezzük a veszélyt és a török császár felől hozzánk érkező háborús szóbeszédet, arra kényszerülünk, hogy az úti készületeket siettessük: folyton-folyvást azon vagyunk, hogy nagyságos uraságtok legkegyesebb érkezését már ezekben a napokban várjuk.

Arra is nagy gondot fordítunk majd, hogy nagyságos uraságtok páratlan jóindulatát ékesszólóan ajánljuk szomszédainknak és barátainknak a Lengyel Királyságban, és kiérdemelni igyekezzünk úgy, hogy nagyságos uraságtok igyekezetünkben soha ne szenvedjen hiányt. A legnagyobb buzgósággal ajánljuk magunkat és mindnyájunkat nagyságos uraságtoknak. Hasonlóképpen imádkozunk, hogy még sokáig be tudja tölteni hivatását.

Kelt: Makowicia, 1590. május 20.

Barátja és szolgája,
Janussius, Isten kegyelméből
ostrogi vajda, tarnóvi gróf,
Volhínia palatinusa, s. k.

(Tóth Tünde fordítása)

„Nyelvében él a nemzet”

Adalékok a nemzeti nyelv identitásformáló hatásához a magyar régiségben

BARTÓK István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó, az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja

ORCID: 0000-0001-6206-8068

“A nation lives through its language.” Contributions to the identity-forming role of the national language in early Hungarian literature

Abstract | This study explores the relationship between language and national identity in early Hungarian literary thought, with a focus on the 16th and 17th centuries. It demonstrates that the idea encapsulated in the phrase “A nation lives through its language.” has deep historical roots, even if not always expressed in this exact form. Drawing on a wide range of sources – including grammarians, translators, and religious authors – the paper highlights how the cultivation of the vernacular became a central element of cultural and intellectual development. Hungarian authors frequently emphasized both the perceived shortcomings and the potential richness of their language, advocating its refinement in line with other European vernaculars. The study also shows that the promotion of Hungarian was closely tied to broader goals: expanding access to knowledge, strengthening national consciousness, and fostering unity across a politically fragmented country. Ultimately, the development of the national language is presented as a key factor in the emergence of early modern Hungarian identity.

Keywords | Hungarian literary thought, 16th and 17th centuries, Hungarian language, early modern Hungarian identity, cultivation of the vernacular

„Nyelvében él a nemzet” – fejezi ki tömören e néhány szó a nemzeti lét és a nyelvhasználat összefüggését. Peter Sherwood a bizonytalan eredetű szállóige történetét kutatva 19. századi változatait 36 szövegösszefüggésben vizsgálja, bőséges adalékokkal szolgálva a fordulat újabb kori alkalmazásaihoz.¹ Messzebbre visszatekintve az időben láthatjuk, hogy nemzet és nyelv összetartozását – ha nem is az idézett formában – sokszor megfogalmazták. Ez alkalommal a kérdéskör régebbi vonatkozásaira hozok néhány példát.

Van miből válogatni, hiszen a 16. század folyamán Európa-szerte erősödik az a folyamat, amelynek során az anyanyelv a nemzeti önazonosság fontos kifejezőjévé válik: minden népet, népcsoportot többek között az különböztet meg másoktól, hogy megvan a maga saját nyelve. A nemzeti nyelvek kiművelése hosszú, komplex folyamat, grammatikusok, írók, nyomdászok munkájának eredménye. E folyamat fontos állomásai a nemzeti nyelvű glosszák, szójegyzékek, szótárak, helyesírási szabályzatok, nyelvtani rendszerezések, fordítások. Ha irodalmi gondolkodásunk 16–17. századi dokumentumait vizsgáljuk, meggyőződhetünk róla, hogy a hazai törekvések összhangban vannak az európai tendenciákkal.

A nyelv fejlettsége tükrözi a nemzet kulturális színvonalát. Ennek felismerése vezetett a vernakuláris nyelvek grammatikai irodalmának fellendüléséhez. A nemzeti öntudatot erősítette, ha bebizonyosodott, hogy szabályokba lehet foglalni egy-egy élő nyelv rendszerét, azaz helyesírását, hangtanát, alaktanát és mondattanát, ahogyan ezt első nyelvtaníróink is tették.

A magyar nemzet szellemi gazdagságának, ezen belül az anyanyelv értékeinek elismertetése különösen fontos volt akkor, amikor az európai humanista értelmiség tudatában elevenen élt a magyarság műveltségét lebecsülő – sajnos évszázadokon keresztül fel-felbukkanó – nemzetkarakterológiai közhely. Ennek nyelvi vonatkozása 16. századi megfogalmazások szerint: a magyar nyelv annyira primitív, hogy le sem lehet írni, vagy éppen csak elkezdődtek a próbálkozások írásbeli rögzítésére.²

Régi szerzőinknél gyakori az összehasonlítás más nemzetekkel. Többen megfogalmazzák a felzárkózás igényét: mivel mi sem vagyunk alávalóbbak másoknál, nekünk is művelnünk kell anyanyelvünket, gyarapítanunk kell nemzeti nyelvű irodalmunkat, fordításokat és eredeti munkákat. Hosszasan lehetne idézni a kapcsolódó jól ismert megállapításokat Sylvester Jánostól, Bornemisza Pétertől, Balassi Bálinttól vagy akár Szeneci Molnár Alberttől, Medgyesi Páltól, Apácai Csere Jánostól. Az összehasonlítások során vagy csak általánosságban említik „a földkerekség majdnem minden nemzetét”, „a mi időnk többi népét”, „valamennyi európai nemzetet”, „minden műveltebb nemzetet”, vagy meg is nevezik a „franciai, angliai, belgiai”, spanyol, olasz, német, cseh nyelveket.

1 Peter SHERWOOD, „Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához”, *Magyar Nyelv* 115 (2019): 78–87, doi:10.18349/MagyarNyelv.2019.1.78.

2 Erről részletesebben: BARTÓK István, „*Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 254–267.

A saját szakterületén valamennyi szerző és fordító ugyanarra az eredményre jut: munkájukkal hazájukat, egész népüket kívánják szolgálni. Az anyanyelven megszerezhető ismeretek ugyanis eljutnak az olvasók-hallgatók szélesebb köréhez: az „együgyű keresztényen atyánkfiaihoz”, az „alaton elmékhez”, a „deáktalan kösséghez”, így hozzájárulnak a nemzet művelődéséhez, szellemi fejlődéséhez, ezáltal a nemzeti öntudat erősítéséhez.

A kritikátörténeti vizsgálódások igazolják, hogy az irodalmunk első vonalába tartozó munkák mellett érdemes más szerzők megnyilvánulásait is figyelembe venni. Egy-egy feledésbe merült megjegyzés felidézése elősegíti a korszak szellemi közegének teljesebb megismerését, jelen esetben a nemzeti nyelvről megfogalmazott vélekedések tükrében. Így a kiemelkedő személyiségek jól ismert megnyilatkozásai is elhelyezhetők tágabb összefüggésekben: nem elszigetelt, egyedi jelenségek, hanem a szerzők szélesebb körében ismert és hangoztatott elképzelések. Minél több apró adalékot illesztünk egymás mellé, annál pontosabb összkép rajzolódik ki, és kitűnnek az általános tendenciák éppúgy, mint a kivételek. Ez alkalommal a témához kapcsolódva csak néhány forrást idézek.

Többen megfogalmazzák anyanyelvünk dicséretét: az is van olyan szép, mint másoké, sőt még kifejezőbb is. Így ezen a területen is van okunk a nemzeti büszkeségre. A magyar nyelv méltatását illetően hivatkozhatunk ismét Sylvester János sokszor idézett megállapításaira.

Kevésbé ismertek Baranyai Decsi János kapcsolódó fejtegetései. A Telegdi János *Rudimentájához* írt ajánlólevelében a magyar nemzet dicső eredetét és kiválóságát nyelvi bizonyítékokkal támasztja alá. Meggyőződése szerint a hun–szkíta rovásírás igazolja, hogy azoktól a szkítáktól származunk, akik legyőzték Küroszt, Dareioszt és más hatalmas uralkodókat. A rovásábécé néhány sajátosságát sorra véve arra a következtetésre jut, hogy a magyar nyelv és írás felette áll más élő és holt nyelveknek.³

A dicséretnél jellemzőbb az elmaradás hangoztatása és az ennek megszüntetését célzó feladatok meghatározása. Kecskeméti C. János egyenesen barbárnak nevezi anyanyelvét. William Perkins angolul írott művének fordítását Iktári Bethlen Istvánnak ajánlja. Említi a spanyol és latin fordítást, majd így folytatja:

Minthogy penigh ez, noha kicsiny, de oly könyv, melly méltó, hogy nem csak ez három nyelven, de minden nyelveken, sokkal inkább penigh ezen az magyar nyelven, holot igen barbara lingua, és az kik közöt efféle drága szép könyveknek nyelvünkre való fordítása szükséges és hasznos volna, legyen, és mindeneknek, kik írást olvasni tudnak, kezekben forogjon [...]⁴

3 Baranyai Decsi János levele Telegdi Jánosnak, 1598. márc. 5., ford. CSONKA Ferenc, in *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Magyar remekírók, 807–810 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 807–809.

4 KECSKEMÉTI C. János, ford., *Catholicus reformatus* (Kassa: Johannes Festus, 1620), RMNy 1214A, (:)4v–(:)5r.

A fordítások „szükséges és hasznos” voltát különösen a vallásos szövegekben látták, hiszen az isteni törvény megismerése és követése vezethet el a nemzet boldogulásához. Egy nyelv – és általa az azt beszélő nemzet – megítélésében annál nagyobb érdem aligha képzelhető el, mint az, hogy az isteni kinyilatkoztatást is meg tudja szólaltatni. Pesti Gábor a négy evangélium fordításának előszavában így ír:

Nincs tehát okod csodálkozni, keresztény pannóniai olvasó, hogy Jézus Krisztus, a te szabadítód, ezekben a végső napokban a te született nyelveden és beszédeddel szól, amelyen ezelőtt sok századon át egyáltalán nem szólt, hogy mindenkinek vagy a kevésbé művelteknek is megismerésre ajánlja magát.⁵

Sóvári Soós Kristóf prédikációfordításában nemcsak az anyanyelvű irodalom erkölcsi és gyakorlati hasznára törekszik, hanem egyenesen a magyar nyelv megszentelését hangoztatja. Ajánlásában a „híres neves (de most meg nyomorodott) vitézlő magyar nemzethez” fordul:

Nem kel azért senkinek meg utálni ezt az könyvet, azért, hogy Magyar nyelven vagyon, sőt inkább nagy hálaadással tartozunk az mi kegyelmes Istenünknek, hogy ez mi nyelvünket is úgy meg szentelte, hogy az ő szent ígését, az ő igaz ismeretit ez mi nyelvünk által is, kiáltatja, hirdetteti, prédikáltatja.⁶

Jellemző a nyelv fejlesztésének igénye. A minta sokáig a csodált latin volt: a cél a kifejezőmód ahhoz fogható gazdagságának megvalósítása az anyanyelven is. Egyre többen javasolják, hogy ennek érdekében anyanyelvünket „tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani” kellene, így alakítva az igényes nyelvhasználatot. A magyar nyelv sajátosságait figyelembe véve „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”.

16–17. századi szerzőink gondolkodásában felfedezhető az ideális nyelvi eszmény. Többféle megnevezésével is találkozhatunk. Az úgynevezett *Szamosközi-szótártöredék*-ben szerepel az „értelmes beszédűség”. Jelentését a megfelelő latin kifejezések és a kapcsolódó klasszikus értelmezések világítják meg:

5 „Non est idcirco quod mireris, o lector Pannonie Christiane, tuum tibi Christum Iesum servatorem loqui iam illis novissimis diebus lingua & sermone tuo nativo, quo forsitan multis ante hac seculis haud sane ita locutus est, ut omnibus vel parum litteratis sese offerret noscendum.” PESTI Gábor, ford., *Novum testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata* (Wien: Singrenius János, 1536), RMNy 16, Aiiiv–Aiiir. Hasonmás kiadása: PESTI MIZSÉR Gábor, *Új testamentum magyar nyelven: Bécs, 1536*, szerk. KŐSZEGHY Péter, tan. HUBERT Ildikó, *Bibliotheca Hungarica antiqua* 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), A fordítás: HUBERT Ildikó, „Pesti Mizsér Gábor: Új Testamentum magyar nyelven”, in *uo.*, melléklet, 27.

6 SÓVÁRI SOÓS Kristóf, *Az szent prophetáknak [...] irásoknak predicatiók szerint való magyarázatiának első része* (Bártfa: Klósz Jakab, 1601), RMNy 873, (i) 2v.

Értelmes bezedewseg: charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas. [...] Értelmes: Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. l6. – Literae magna in verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. – Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. – Prudentes et multi officii et consilii literae. – Literae amantissime et honorificentissime scriptae. – Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.⁷

Az „urbanitas” fogalma máshol is megjelenik. Bornemisza Péter és Telegdi Miklós vitájában az utóbbi saját felfogásának alátámasztására vitathatatlan tekintélyekre hivatkozik:

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore, gestu possit deprehendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Fornicatio et omnis immundicia, aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.⁸

Az anyanyelv követendő stíluseszmenyére legtöbbször használt „magyarság” kifejezés közvetlen mintája a „latinitas” lehetett. A fogalom a klasszikus grammatikában és retorikában a latin nyelv szabályait követő szabatos megfogalmazás követelménye. A német régiségben a nemzeti nyelv vonatkozásában ugyanezt jelentette a „Deutschheit”. Ennek megfelelője nálunk az az igényes „magyarság”, ami csakis a mi nyelvünk sajátja, így nemzeti önazonosságunk fontos eleme.

Némelyek az ehhez való viszonyítást szerénykedő fordulatokban fogalmazták meg. Mantskovit Bálint bibliai indexének fordítását Rákóczi Zsigmondnak ajánlja. Saját gyengeségeit így sorolja fel: „leg először tudván az én vékony elmémnek erőtlenségét, másodsor az Magyar nyelvnek való magyarságában nagy és sok féle fogyatkozásomat.”⁹

Hasonlóan nyilatkozik a magyar stíluseszmenyről Mihálykó János. Lukás Polio hét prédikációjának fordítását Czobor Erzsébetnek ajánlva saját „együgyü” munkájáról így ír:

Várom vala, hogy más bizott Uram és atyámfia vötte volna magára ez munkácskát, az ki sokkal jobb módgyával, ékossebb phrasisokkal és magyarab igékkel tolmácsolta volna meg ez Könyvecskét. De mivel hogy ez munkácskát senki nem akará fel venni magára, Én az mennyire az vékony elmémtől lehetet, igen együgyü, de az mint reménlem értelmes szókkal magyaráztam meg.¹⁰

7 NAGY Gyula, szerk., „Egy kéziratban maradt magyar–latin szótártöredék 1580 tájáról”, *Magyar Könyvszemle* 5 (1887): 100–110, 107–108.

8 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] második része [...]* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578), RMNy 418,)(5r–v.

9 MANTSKOVIT Bálint, *Index Biblicus [...]* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1593), RMNy 738,)(2r.

10 MIHÁLYKÓ János, *Hét prédikáció [...]* (Bártfa: Klöss Jakab, 1612), RMNy 1030, 3v.

Egy evangélikus perikopáskönyv németből fordított szentírási szakaszokat és magyarázatokat tartalmaz. A keresztyén olvasónak címzett előljáró beszédben a fordító és kiadó bártfai nyomdász, Klösz Jakab így mentegeti fogyatékoságait: „kérlek, ez kis munkámat jó néven vedd, és ha fordításom és magyarságom meg nem felel a te bölcs szóllásodnak és írásodnak, mégis jó ügyeközetemért meg ne utálljad, úgy adjon neked is jót az Isten.”¹¹

Figyelemre méltó a kívánatos nyelvi megformálást, a „magyarságot” illetően a „szó-lás és írás”, azaz a szóbeliség és az írásbeliség együttes említése. Ez nem ritkaság a régiségben. A szövegalkotásra vonatkozó követelmények rendkívül jelentősek az irodalmi gondolkodás történetében. Aligha lehet véletlen, hogy egy-egy jellemző idézet két kritikátörténeti monográfia címében is szerepel.¹²

Az általános megfogalmazásokhoz képest különösen érdekes egy meghatározott magyar szöveg megnevezése követett példaként. A *Lex politica Dei* című, erkölcsi törvényeket tartalmazó kötetben, a Szerdahelyi Imrefi Jánosnak címzett ajánlásban a közreadó, Lipsiai Rheda Pál debreceni nyomdász elárulja, hogy az intelmeket tartalmazó bibliai idézetek kiválogatásában egy meg nem nevezett német nyelvű kiadványból merített. A magyar változatról ezt írja:

Jóllehet pedig hogy én annak fordítását nem mindenestül fogva magamnak tulajdonítom, mivelhogy annak derék textusát avagy írását mind az Visolyi Bibliának Magyarsága szerént írtam, az kiért reménlem, hogy az Keresztyéneknél annyival inkább kedvesb és böcsülletesb léssen.¹³

Kiemelendő annak jelentősége, hogy a 17. század elején a fordító egy korábbi szöveg „magyarságát” tekintette mintának, mai kifejezéssel: nyelvi normának. Ugyancsak rendkívül fontos, hogy feltételezett egy olyan közönséget, amelyik ismeri a követett mintát, és így ahhoz viszonyítva értékelheti a fordító teljesítményét.

Ahhoz képest, hogy leggyakrabban az idegen nyelvű művek magyarra fordítását szorgalmazzák, figyelemre méltó Derecskei Ambrus váradi prédikátor elképzelése. Eszerint a magyar nyomtatványokat más nemzetiségűek majd a maguk nyelvére fordítják, vagy azok alapján prédikálnak, ahogyan azt a Cseh András váradi főharmincadosnak szóló ajánlásban megfogalmazta:

Sőt némely urainknak és atyánkfiaiának írások nem csak az Magyar nemzetnek szolgálnak, hanem még kívül valóknak is, az kik az mit az Magyar írásból tanulának avagy

11 Klösz Jakab, ford., *Evangéliomok és epistolák* (Bártfa: Klösz Jakab, 1616), RMNy 1096, *6v.

12 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998); KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

13 LIPSIAI RHEDA PÁL, ford., *Lex politica Dei, az az mindenféle törvények, íteletek es rend-tartások [...]* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1610), RMNy 992, *3r.

az új nyelvekre fordítyák, avagy pedig az új nyelveken prédikállyák. Honnét meg tetzik, hogy ez féle írások hasznos eszközök az Evangélium tudományának elébb gyámolítására és küllyebb terjesztésére.¹⁴

Ez a felfogás is alátámasztja Péter Katalin megállapítását, aki így ír a magyar nyelv egyesítő szerepéről a 16. században:

Az ország egységének tudata nem múlt el, hiszen – amennyire a háborúk engedték – akadály nélkül mozogtak a régi határok között. [...] Továbbra is élt az ország valamennyi népéből tagokat összetartó „magyar nemzet” vagy „gens Hungarica”, „natio Hungarica” fogalom.¹⁵

Akár valamennyi itt élő nép tagjaiból, akár csak a magyarul beszélőkből határozták meg a három részre hullás kortársai a magyar nemzetet, egy ilyenről tudtak. Az ország három részében egy magyar nemzetet láttak. A közigazgatási határok ellenére is egy hazában egy magyar nemzet élt.¹⁶

A három részre szakadt, mégis egységes „patriaként” felfogott országban élő, egységének tekintett „gens Hungarica” vagy „natio Hungarica” számára összetartó erő a közös nyelv: a „lingua nativa”, a „lingua patria”, azaz a „lingua Hungarica”. A magyar anyanyelvűeknek mindenképpen, de – mint Derecskei Ambrus idézett megjegyzése is igazolja – akár a más nemzetiségűekkel is összeköthet.

A magyar nyelv 16–17. századi felértékelése teljes összhangban áll a más országokban zajló hasonló folyamatokkal: a kiművelt anyanyelv már nemcsak stílárís, nyelvi és irodalmi szempontból fontos, hanem értékeit felismerve egyre szilárdabb alapja lesz a nemzeti büszkeségnek és öntudatnak, és a politikai összefüggésekben is értelmezhető önazonosság kifejezőjévé válik. A nyelvi patriotizmus később fontos szerepet játszik a nemzetállamok kialakulásában.

14 DERECSKEI Ambrus, *Az Szent Pál apostol levele* [...] (Debrecen: Lipsiai Pál, 1603), RMNy 895, (i) 5r.

15 PÉTER Katalin, „A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotára idején”, in PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8, 211–232 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995), 219.

16 Uo., 222.

A kora újkori női diskurzus lehetőségei. Női tapasztalat a hosszú reformáció kontextusában

Szerkesztette Gesztelyi Hermina és Móré Tünde

Reciti konferenciakötetek 24

Budapest: Reciti Kiadó, 2023, 140 l.

NÉMETH S. Katalin

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-7322-1205

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2017, azaz a „reformáció éve” óta több olyan tudományos tanácskozást rendezett, amely a Centre for Reformation Studies égisze alatt az úgynevezett „hosszú reformáció” fogalma köré szerveződött kutatócsoport munkájába nyújtott betekintést. A nagyobb konferenciák mellett lehetőség nyílt a fiatal kutatók bemutatkozására, mesterkurzusok és workshopok megtartására is, amelyek a szintetizáló előadások mellett egy-egy témakör szűkebb értelmezésére is fókuszálhattak. Az elhangzott előadások nagy része nyomtatásban, illetve open access keretében ingyen letölthető formában is hozzáférhetővé vált. Ilyen tematikus műhelykonferenciára került sor 2022 júniusában, amikor a női diskurzus lehetőségeinek átfogó értelmezése volt az összejövetel témája. A Reciti Kiadó konferenciaköteteket tartalmazó sorozatában ezúttal nyomtatásban is megjelenhetett a műhelymegbeszélés hét tanulmányra átdolgozott előadása, három, szintén a témát feldolgozó dolgozat (Balogh Zsuzsanna, Steinmacher Kornélia és Lázok Klára írása) folyóiratközleményként máshol került az olvasók elé.

A „hosszú reformáció” magyarországi kutatásának elindítója, a kutatócsoport szervezője és azóta már a téma akadémiai doktora címét is elnyert kutatója, Tóth Zsombor a megnyitó tanulmányában rövid, de információgazdag elméleti bevezető után két speciális női írástudó tevékenységével illusztrálja a teoretikus megállapítások gyakorlatba ültethetőségét. Tóth Zsombor a hosszú reformáció korának női jelenlétét és a reális életforma diskurzusmetódusainak összefüggéseit vizsgálja, kiválasztva a női íráshasználat fennmaradt forrásaiból két nagyon különböző, ám egymáshoz sok tekintetben kapcsolódó család jeles asszonyainak írásos hagyatékát. A két család közös jellemzője az erdélyi származás, az ősök által fennmaradt és az irodalom-, valamint egyháztörténet által magas szinten értékelt írásbeli hagyaték, ugyanakkor legalább anynyi a különbözőség is, amely az összehasonlítást implikálja. A nagyajtai Cserei család és a bethleni Bethlen család férfitagjainak megőrzött írásbeli hagyatéka erős református szellemiséget tükröz, ugyanakkor mindkét családban van unitárius és katolikus családtag is. Eltérő a fennmaradt források mennyisége és minősége is, a kéziratok és a nyomtatványok korabeli és utóélete. Cserei Judittól nem maradt fenn manu propria levél vagy egyéb fogalmazvány, írástudására, műveltségére fogságban sýnlódó férjének, Cserei Istvánnak (?–1717) önéletírásához fűzött

marginálisai, valamint saját olvasmányaihoz mellékelt megjegyzései alapján következtetünk. A Bethlen család írástudó nőtagjaitól maradtak fenn levelek, de a mikroszintű elemzés szempontjából a legfontosabb Bethlen Kata grófnő nyomtatásban többször is megjelent önéletírása, imádságkönyve és a töredékes, de mégis gazdag kézirat- és levelezéshagyatéka.

Tóth Zsombor mindkét család társadalmi helyzetét, a magukra maradt, de rendkívül aktív életet folytató nagyszonyok tevékenységét mint az elvárható és a megvalósult női szerep megjelenítését a fellelhető szövegek összevetésével vizsgálja, az értékelés fő szempontjának azt tekintve, hogy vajon van-e érzékelhető különbség a női és a férfi diskurzus írásbeli megjelenítésében. Miután a korábbi szakirodalom erőteljesen megkülönbözteti a két nem megszólalásának módját, újfajta megközelítésével a szerző éppen azt igyekszik bizonyítani, hogy az írásbeliség elemzésében a legkevésbé a genderszempontok jelentenek eltérést. Sokkal inkább az igényel vizsgálatot, hogy a női írástudók milyen társadalmi környezetből, iskolázottságból, írástudó elődök munkáinak ismeretéből érezték inspirálva magukat az írásra. Felgöngyölítve a két család műveltségének környezetét, beleértve a társadalmi pozíciót, a külföldi kapcsolatokat, az udvari lelkész szerepét, Tóth egyértelműen igazolja, hogy a női diskurzust nagymértékben alakították ezek a körülmények, de nem a sajátos női lélekforma kifejeződése okozza az önkifejezés különbözőségeit. Az utóbbi évtizedek irodalomtörténeti elemzései fokozottabb figyelmet fordítanak arra, hogy a női szerzők fennmaradt munkáiban az eddig ismertnél nagyobb szerepe lehetett a környezetükben, családjukban, udvarukban élő irodalmi vénával rendelkező férfiaknak. Fazakas Gergely Tamás egyik Bethlen Katáról írott tanulmányából idézve: „legtöbbször úgy lehetett »szerző«-vé egy kora újkori asszony, ha az írását olyanok alakították, akik tisztában voltak a szövegformálás szabályaival.”¹ A női diskurzus sajátosságainak vizsgálata az említett körülmények beható elemzése nélkül a késői irodalomtörténeti értékelések anakronisztikus megközelítésére jellemző, és egyoldalúvá teszi mindazt, amit eddig a hosszú reformáció írásbeliségének nemi eltéréseiről tudtunk, amelyet Tóth Zsombor kutatásai egyértelműen gendersemlegesnek értékelnek.

A tanulmánykötetben tárgyalt szerzők hagyatékára túlnyomórészt jellemző, hogy a kéziratos források vagy nyomtatványok férfirokoneaik, udvari lelkészeik másolatában, sajtó alá rendezésében, nyomdászok beavatkozása után maradtak fenn, tehát a szöveg vizsgálatok szinte minden esetben számolni kell egy idegen szem vagy kéz alakító tevékenységével. Az eredeti forrás hiányának különleges esete áll fenn Nagybecsei Dóczy Zsuzsanna levelének tanulmányozásakor. Gyulai Éva *Litterulas meas obortis conspersas lacrymis... accipies* című előadásának hosszú alcíme sok információt tartalmaz: *Nagylucei Dóczy Zsuzsanna tizenkettedik gyermeke szülésekor, egyben halálos ágyán írt levele férjéhez, Thököly Sebestyénhez (1596)*, de a szöveg rejtélyes történetét az alapos tanulmányból ismerjük meg. Az eredeti levél kézírata nem maradt fenn, róla szerzett ismereteink több mint kalandosak. Dóczy Zsuzsanna csak néhány nappal élte túl tizenkettedik gyermeke születését, távol lévő férjének elkezdett egy levelet, azonban a szülési fájdalmak ezt félbeszakították, és a szülés utáni, szenvedésekkel teli két hétben sem fizikai, sem lelki állapota nem tette lehetővé, hogy a levelet befejezze. A csonka levél ugyan eljutott a felesége halála után megérkezett férjhez, Thököly Sebestyénhez, aki azt legdrágább kincsei között őrizte, egészen addig, amíg át nem adta a temetési beszédet mondó Sebastian Lam (humanista névén: Sebastianus

1 FAZAKAS Gergely Tamás, „Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 38–58.

Ambrosius) lelkésznek. A temetésen elhangzott beszédek csak négy évvel a szomorú esemény után jelentek meg nyomtatásban (*Oratio funebris*, Heidelberg, 1600), feltehetően azért, mert a temetés után a kézírásos jegyzeteket Dóczy Zsuzsanna testvére, Dóczy András udvari kamarás magához vette, és a család csak 1599-ben tudta tőle visszaszerezni. A nyomtatott beszédeket tartalmazó kötetben azonban nem az állítólagosan megőrzött eredeti szöveget, hanem a haldokló asszony magyar levelének Sebastian Lam által latin hendecasyllabusban átköltött parafrázisát adták közre. Gyulai Éva dolgozata tehát egy olyan szöveg kapcsán elemzi a szülésre és halálra készülő nemesasszony viselkedését, gondolatvilágát, feltételezett levelét, amelyet az utókor nem ismer, mégis hihetetlen pontossággal tárható fel a családtörténet, az érzélemvilág és a születésről, a halálra való készületről, a vallási kétségbeesésről (*desperatio*) szóló megnyilvánulás.

Móré Tünde tanulmánya (*A kegyes nemesasszony a temetési orációkban: Országh Ilona és Sembery Fruzsina*) ugyan egyetlen tulajdonságot, a kegyességet elemzi két nemesasszony búcsúztatása ürügyén, de dolgozata azért is különleges, mert a szerző, Szikszai Fabricius Balázs volt az első magyarországi lelkész, aki Országh Ilona személyében nőt méltatott temetési beszédében. Ez a korban annyira rendkívüli volt, hogy Szikszai Fabricius még a sírnál (?) is felteszi a kérdést, lehet-e nőt laudálni funerációs beszéddel. A pozitív női tulajdonságok csak a tényleges ismeretsegen alapulnak, és a korabeli forráshiány még a temetési beszédben is szóba került, ami a férfiak búcsúztatásánál természetesen nem fordulhatott elő. Sembery Fruzsina búcsúztatását Nicolaus Erhard végezte, az elhunyt legidősebb fiának, Horváth Márknak ajánlva, benne elsősorban a példamutatás, a tanítás szerepének szükségességét emelve ki. A két eltérő megközelítésű oráció összekapcsolását az indokolja, hogy mindkét lelkész a dicsérendő tulajdonságokat elsősorban a bibliai elvárások beteljesítésére építi, hangsúlyozva, hogy a kegyes asszonyok tulajdonságait illendő lenne a közös emlékezetben továbbvinni és megőrizni.

Papp Ingrid *A nők családban betöltött szerepe a kora újkori biblikus cseh nyelvű művekben* című tanulmánya azért érdemel figyelmet, mert olyan területre irányítja az olvasót, amelyet a régiség kutatói közül nyelvtudás hiányában nagyon kevesen ismerhettek meg. A magyar szerzőkkel vagy a temetési búcsúztatókban megidézett magyar asszonyokkal foglalkozó orációk feldolgozása a témán kívül azért is jogosan kerülhetett a konferenciára, mert az egyik szerző, Štefan Pilarik a magyarországi Ocsován született, a másikuk Adam Wolfius Benešovský Csehországból Magyarországra menekült evangélikus lelkész. Mindkét lelkész családtagját búcsúztatja, a személyes ismeretségen túl természetes, hogy a jellemzésekben a lutheranizmus által helyesnek tartott női szerepek megtestesítését emelik ki.

Hernády Judit dolgozata ugyancsak olyan szöveggel foglalkozik, amelynek kéziratosa eredetije lappang, az 1695–1696-ban keletkezett vers csak a 20. század eleji kiadásban maradt fenn. A *Panasz és vigasztalás Révay Erzsébet lírájában* című dolgozat az első magyar költőnőnek tartott Petrőczy Kata Szidónia sógornőjének líráját elemezve elsősorban a férfi–nő versformálás összevetését helyezi középpontba, hiszen Révay Erzsébet férjének, Petrőczy Istvánnak a versei is közismertek.

Wesselényi Kata munkássága ugyan viszonylag alapos feldolgozást tudhat magáénak, tanulmányok és monográfia² is foglalkozott vele, Gesztelyi Hermina azonban most egy sajátos szempontból elemzi *Wesselényi Kata imádságait*. Az imádságok eddigi mellőzésének oka abban

2 DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagymama* (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2017).

keresendő, hogy a hagyaték kéziratban maradt, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban rejtőzik a bárónő kilencskötetes kézírathagyatéka, a sorozatból két kötet verset tartalmaz, a sajátos műfajú imanaplókat a fennmaradt hét kötet őrzi. Az imanaplókról a kézirat alapos vizsgálata után megállapítható, hogy azok Wesselényi Kata fiának és későbbi megjelenés céljából készültek, de nem Wesselényi Kata kézírásában maradtak fenn. A nyomdai megjelenésre előkészített, több kéz által leírt/szerkesztett másolat kiadása Rhédey Ferenc halála után meghiúsult. Wesselényi bárónő életútjának, tevékenységének értékelését követően Gesztelyi Hermina közöl egy 31 versszakos verset is, amelyet „egyetlen egy gyermeke”, Rhédey Ferenc halála után írt Wesselényi Kata. A verses imádság a korabeli prózai imádságok, az antik toposzok és a személyes érzelmek összeolvadásával a műfaj kevéssé ismert változatát hozza létre.

A tanulmánykötet sajátos megközelítésű dolgozata Petrőczy Éva írása, a *Lobkowitz Poppel Évtől Lady Mary Wortley Montagu-ig*. A különleges megközelítés nem csupán a magyar nemesasszony és az angol költőnő összekapcsolása miatt feltűnő, hanem azért is, mert a két szerző nem is élt egy időben, viszont a szöveg tükrözi az irodalomtörténész és a költő Petrőczy Éva személyiségét, és több utalást tesz saját gyerekkori betegségére, a szöveg keletkezésekor tomboló koronavírusjárványra, „napi gondjainkra” is. Enyhén groteszk, bár nem minden valóságalap nélküli, hogy Petrőczy Éva a feketehimlő elleni védekezés kapcsán idézi „a mi járványidőnk oltások előtti, első szakaszában érvényesülő »Maradj otthon! Zárkózz be!« parancsát”. (111.) (A sietősen készített dolgozatban sajnos feltűnően sok a nyomdahiba, a legbántóbb azonban Kincses Katalin nevének elírása Kocsis Katalinra – 113.)

A tanulmánykötet utolsó dolgozata H. Kakucska Mária kedvenc szerzőjével, a spanyol Vívessel foglalkozik (*Gondolatok a „hosszú reformáció”-ról és a közoktatás, a nevelés atyjáról, Juan Luis Vivesről*). A Pázmány Péter szövegeivel való összevetés tanulságain túl sok érdekes információt tartalmaz a dolgozat Vivesről és koráról, sajnos, feltehetően a konferencián megszabott időbeli korlátok miatt, nagyon tömörítve, ez pedig arra ösztönözi az olvasót, hogy vegye kézbe H. Kakucska Mária egyéb tanulmányait is.

A műhelykonferencia hét előadását tartalmazó karcsú kötet témagazdagsága megérdemelt volna nagyobb terjedelmet, a feltehetően húszperces előadások helyett elmélyültebb tanulmányokat. A gendersemlegesség kérdéséhez pedig csupán azt fűzhetjük hozzá: itt és más hasonló tematikájú konferenciánál is érezhető, hogy a női diskurzussal többségében csak nők foglalkoznak, jelen esetben a bevezető, átfogó előadáson kívül (Tóth Zsombor tanulmánya) itt sem találunk férfi szerzőt, de a 2024 novemberében *Hitestársak, házasság a 16–18. századi Magyarországon* címmel az ELTE-n megtartott konferencia előadói között is csak egyetlen férfi előadó szerepelt. Ugyan a szerzők, legkivált Tóth Zsombor meggyőzően bizonyítják, hogy a nemesasszonyok életéről, haláláról szóló diskurzusok (a férj, lelkész, nyomdász utómunkálatai okán) – Tóth Zsombor szavaival – a férfiúi „rámenős” megfogalmazást tükrözik, ez a felfogás az irodalomtörténész nők dolgozataiban még kevésbé nyert teret magának.

Zsupán Edina: Laudatio principis. A wolfenbütteli corvinák

Humanizmus és reformáció 42

Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2024, 334 l.

BÉKÉS Enikő

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0002-9511-6585

Zsupán Edina, a HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport vezetője évtizedek óta a Corvina könyvtár egyik meghatározó kutatója. Kurátora volt *A Corvina könyvtár budai műhelye* című 2018-as kiállításnak, majd szerkesztésében jelent meg a kiállítás katalógusa is.¹ Zsupán Edina az itt ismertetett kötettel doktori disszertációjának témájához tért vissza, amit a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őrzött corvináknak a hercegi udvari reprezentációban betöltött szerepéről írt. A könyv ugyanakkor nem a hagyományos módon, művészettörténeti szempontból vagy kodikológiai keretbe ágyazva, deskriptív módon tárgyalja a wolfenbütteli corvinákat, miként azt az alcím sugallja. Az elemzés elsődleges kontextusára a főcím, a „laudatio principis”, az „uralkodó dicsérete” szókapcsolat utal, hiszen a szerző valójában a vizsgált corvinák utóéletét, még pontosabban azoknak a későbbi tulajdonos, Herzog August uralkodói reprezentációjában betöltött szerepét, ezen keresztül pedig a könyvtárlaudáció irodalmi-retorikai műfaját és mindezek eszmetörténeti hátterét mutatja be az irodalomtörténet és filológia segítségével. A kötet végén kapott helyet a nyolc vizsgált corvinát bemutató részletes katalógus, mely szintén Zsupán Edina korábbi munkásságán alapszik. A Wolfenbüttelben őrzött corvina-csoport ugyanis többek között az ő szerkesztésében megjelent kötetben már korábban bemutatásra került, az itt közölt katalógus tulajdonképpen ennek kivonataként is értelmezhető, természetesen az újabb kutatási eredményekkel gazdagítva.²

Amint azt a *Bevezetés*ből megtudhatjuk, a kilenc kódexből álló csoport különlegességét és egységességét önmagában nem annyira a jelenlegi közös őrzési hely indokolja, hanem sokkal inkább az a feltételezés, mely szerint ezek a corvinák, legalábbis nyolc közülük, már Mátyás király könyvtárában is megkülönböztetett becsben voltak tartva. A kódexek értékét már eredetileg is az adhatta ugyanis, hogy mindegyiket kortárs humanisták ajándékozták az uralkodó-

1 ZSUPÁN Edina, szerk., „Az ország dicsérete”: *A Corvina könyvtár budai műhelye*, Kiállítási katalógus (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2020).

2 ZSUPÁN Edina és Christian HEITZMANN, szerk., *Corvina Augusta: Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Supplementum Corvinianum 3 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2014).

nak: Alexander Cortesius apostoli titkár dicsőítő eposzban énekelte meg Mátyás hadi tetteit, Bartolomeo Fonzio, a firenzei Studio tanára autográf díszkódexbe gyűjtötte össze műveit, amelyek közül elsősorban a Persius-kommentár állt az érdeklődés középpontjában. Négy kódex a firenzei neoplatonizmus jeles képviselőjének, Marsilio Ficinónak a műveit: leveleit és fordításait tartalmazza. Johannes Tollhopf német csillagász *Stellarium* című csillagászati művét ajánlotta a királynak, ráadásul jelenleg nem ismert más példánya e műnek, a kódex díszítése pedig Budán készült. Hasonlóan a budai műhely és a wolfenbütteli csoport ékköve is egyben a Beatrix királyné zoltároskönyvét tartalmazó kódex. A kilencedik darab, a szintén csillagász Regiomontanus művét tartalmazó kódex Vitéz János esztergomi érsek környezetében készült, ám erről nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy később bekerült volna Mátyás király Corvina könyvtárába. A corvináknak ez a csoportja később a wolfenbütteli könyvtárban is különleges szerepet töltött be, köszönhetően Herzog August tudatos gyűjtői tevékenységének. A könyv újdonsága többek között éppen abban rejlik, hogy az utóélet, a recepció felől közelíti meg a kódexeket, ez a szempont eddig kevésbé érvényesült a Corvina könyvtár kutatásán belül, Zsupán Edina éppen ezért modellértékűnek szánja ezt a típusú vizsgálódást. A bevezető fejezet nagy haszna még, hogy felvázolja a Corvina könyvtár történetével, kialakulásával, valamint annak művészettörténeti és művelődéstörténeti jelentőségével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, a legújabb kutatási eredményekre fókuszálva. Ráadásul a szerző ezt az első betűtől kezdve közerthető, olvasmányos stílusban teszi.

A kódexek kutatástörténetének ismertetése után következik a *Corvinák Herzog August reprezentációjában* című fejezet, amely lényegében a kötet törzsét alkotja. A könyvtár az uralkodói reprezentáció központi eleme volt mind Hunyadi Mátyás, mind Herzog August esetében, a wolfenbütteli könyvtárnak pedig a corvinák voltak a legértékesebb példányai. A kötetnek ez a központi része azokat a szövegeket veszi sorra és elemzi, amelyek a corvinák reprezentációs szerepéről tanúskodnak. De hogyan kerültek Mátyás kódexei Herzog August birtokába? A szerző a provenienciakutatás felől közelített a corvinák utóéletéhez, ebből a kérdésfelvetésből bontakozik ki tulajdonképpen az egész könyv. A provenienciára vonatkozó, a kutatás által is sokáig elfogadott, 17. századi forrásról azonban Zsupán sikeresen derítette ki, hogy annak fő állítása, miszerint a corvinákat maga a herceg vásárolta volna meg Bécsben, nem szó szerint értendő. (Több kódex ettől eltérő provenienciáját azóta már a kutatás is igazolta.) A szöveget a történeti kommunikációelmélet kontextusában vizsgálta, ami a könyv egyik legfontosabb módszertani tanulása. Az elemzésbe több hasonló, a herceg környezetében keletkezett művet is bevont, aminek köszönhetően az olvasó előtt kirajzolódik a könyvtárlaudáció retorikai-irodalmi szövegtípusa.

A corvinák beszerzésének tényén túl tehát számos olyan forrás áll a rendelkezésünkre, amelyek a kódexeknek a wolfenbütteli udvarban betöltött uralkodói reprezentációs jelentőségéről árulkodnak. Az első ilyen a Fonzio-corvina 1621-es kiadása, illetve az ezzel együtt újra kiadott Bonfini-féle *Symposion*. A herceg aktívan részt vett a kiadás előkészületeiben, amint azt Zsupán a levelezései alapján bebizonyítja. Ezt követően a Fonzio-művek és a *Symposion* elé írt előszavak retorikai és morálfilozófiai elemzésével rávilágít arra, hogy miért lehet ezeket a szövegeket uralkodó-laudációként olvasni, melyekben az uralkodói erények közül leginkább a *prudentia* emelkedik ki. Nem véletlen, hogy a Corvina könyvtár bővítésével is megbízott Fonzio Mátyás könyvtáralapítását a kultúrarápártolás egyik legnemesebb és szintén a *prudentia* erényéhez köthető gesztusaként értelmezte, amivel érthető módon Herzog August is azonosulni szándékozott.

Éppen e miatt a párhuzam miatt voltak fontosak neki a corvinák, túl eszmei és anyagi értékükön. Ennek az interpretációnak a felvetése inspirálhatta Zsupán Edinát arra, hogy újraolvasson egy korábbi, hasonlóan a Corvina könyvtárt dicsőítő laudációt, a firenzei Naldi Naldi *De laudibus Augustae Bibliothecae* (A fenséges könyvtár dicsérete) című epikus költeményét. Naldi műve tipikus példája annak a tendenciának, amely a reneszánsz budai udvar vonzásában született szövegek értelmezésének az átalakulását mutatja. Míg a korai szakirodalom szó szerint a könyvtárkatalógusként olvasta, a legutóbbi évtizedek tanulmányai egyre inkább egy ideális könyvtár leírásaként tekintenek rá. Ezt a gondolatot viszi tovább Zsupán itt olvasható elemzése, amely meggyőzően érvel amellett, hogy Naldi műve valóban egy laudáció, méghozzá annak szónoklattani jelentésében, vagyis a bibliotéka létrehozását a négy kardinális erény, de legfőként a bölcsesség szimbólumaként kell értelmeznünk, amelyen keresztül ismét a metaforikus uralkodó dicsőítés műfajával állunk szemben. Hasonló módon interpretálja a szerző Johann Alexander Brassicanus 1525-ben keletkezett beszámolóját a budai könyvtárban tett látogatásáról. Minthogy ez az egyetlen olyan dokumentum a Corvina könyvtárról, amely autopszián alapuló könyvlistát közöl, ezért eddig főleg könyvtörténeti szempontból elemezték, és az állomány rekonstrukciójához használták. Zsupán Edina azonban ezt is sokkal inkább irodalmi alkotásként olvassa, bevonva ezt is az eddigiekben már körvonalazott humanista könyvtár-uralkodó laudáció típusába, összegezve immár ennek visszatérő kellékeit, toposzait.

Amint az a továbbiakból kiderül, viszonylag ritka műfajról van szó, amely éppen Herzog August udvarában talált követőkre. A könyv hátralevő nagy részében a wolfenbütteli könyvtárt dicsőítő két laudáció elemzését olvashatjuk, kezdve a sort Johann Schwartzkopf 1649-ben keletkezett *Bibliotheca Augusta...* című írásával. A szerző részletesen kitér Schwartzkopf előképeire, nevezetesen Justus Lipsius mintaadó könyvtártörténeti traktátusára (*De bibliothecis syntagma*) és annak neosztoikus ideológiájára, valamint Christoph Heidmann ezt követő beszédére. Zsupán Edina egyik legnagyobb felfedezésének a leleplezésére is itt kerül sor, bebizonyítja ugyanis, hogy a Corvinák bécsi provenienciáját állító forrás, Hermann Conring könyvtárlaudációja (1661) valójában erre, a néhány évvel korábbi Schwartzkopf-szövegre vezethető vissza, ami eddig elkerülte a kutatás figyelmét. Itt olvasható ugyanis először az az információ, amely szerint a herceg a corvinákat a császároknál tett látogatása során Magyarországon (!) vásárolta. Ezt követi Conring, a helmstedti polihisztor professzor levél formájában megírt értekezésének (*De Bibliotheca Augusta...*) kimerítő vizsgálata. A szerző részletes filológusi elemzéssel mutatja be a mű keletkezési körülményeit, valamint Conring retorikai iskolázottságát, amely Melanchthonra, Keckermannra és Melchior Iuniusra vezethető vissza. Sorra veszi a Corvina könyvtár említéseit a szövegben, s azokat a retorikaelmélet kontextusában vizsgálva az *exemplum* kategóriájába sorolja. Itt olvashatjuk a bécsi proveniencia keletkezésének a rekonstruálását is, amely szerint Conring a mintául vett, de ezen a ponton meglehetősen zavaros Schwartzkopf-szöveget szándékozott konkretizálni, azzal, hogy az abban eredetileg nem szereplő Bécs városát adta meg a kódexvásárlások helyszínéül. A császárváros beleszövése a szövegbe jól illett a kultúramentő uralkodó szimbolikájához is.

Zsupán Edina eredményeiért nemcsak a magyarországi Corvina-kutatás iránt érdeklődők lehetnek hálásak. Állításai éppen annyira revelatívak a wolfenbütteli hercegi udvari kultúra, de általában a kora újkori uralkodói reprezentáció vagy könyvtártörténet kutatói számára is. A mítoszrombolás régóta része a magyarországi humanizmuskutatásnak. A könyv olvasása során az

volt az érzésem, hogy éppen ezen, a forrásokat szkeptikusabban vagy pusztán az eddigiektől eltérő módon vizsgáló attitűd bizonyult gyümölcsözőnek a wolfenbütteli könyvtárra vonatkozó szövegek esetében is. Hasonló jelentésrétegeket és szövegalkotói praxisokat sikerült a korábbi kutatásoknak feltárnia Antonio Bonfini művei kapcsán, de említhetnénk Janus Pannonius költészetének az utóbbi időben fókuszba került retorikai eredetét is.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy csodálatra méltó az az aprólékos kutatói habitus, amivel Zsupán Edina évek óta újabb és újabb eredményekkel örvendeztet meg bennünket, legyen szó akár a Corvina könyvtár kodikológiai, paleográfiai, művészettörténeti, könyvtörténeti aspektusairól vagy éppen Janus Pannonius fordítói technikájáról. Ezúttal egy másik korszak retorikai, eszmetörténeti, politikai műveltségében sikerült elmélyednie, mindezt az irodalomtörténet szolgálatába állítva. Kíváncsian várjuk a következő fejezetet.

Kerti József: Aranka György költészete

Erdélyi tudományos füzetek 304

Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2024, 306 l.

CSÖRSZ Rumen István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XVIII. századi osztály, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0003-1648-0371

Már önmagában örvendetes tény, hogy új szakirodalom született Aranka György erdélyi polihisztor munkásságáról. E téren a kolozsvári egyetemi műhely és doktori iskola Egyed Emese vezetésével több nemzedék adósságait róttá le az utóbbi két évtizedben. Az itt kiadott monográfiák, tanulmánykötetek és forráskiadások¹ Aranka Györgyöt sok szempontból újra beemelték a szakmai diskurzusba. A 18–19. század fordulójának meghatározó tudományszervezőjeként megkerülhetetlen személyiség volt, kapcsolathálója kiterjedt az egész korabeli erdélyi és magyarországi értelmiségre.

Aranka költői művei mégsem váltottak ki különösebb kutatói érdeklődést Kerti József 2021-ben megvédett disszertációjáig, amelyen a jelen kötet alapul. A mellőzésben műkedvelő vonásai és a kései pályakezds (1777 körül) éppúgy szerepet játszott, mint az, hogy Aranka más téren elért eredményei fajsúlyosabbak voltak. Az utóbbi évtizedben azonban láthatóan felerősödött a korabeli kisebb mesterek kontextuális kutatása Verseggy Ferenctől Pálóczi Horváth Ádámg, Baróti Szabó Dávidtól Ungvárnémeti Tóth Lászlóig, Kováts Józseftől Fazekas Mihályig, Kis Jánostól a teljesen elfeledett Bodroghy Papp Istvánig és Desseffy Józsefig. Kezd újra „benépesülni” az az irodalmi panteon, amelynek gazdagsága, sokarcúsága a mostoha körülmények és kényszerpályák ellenére 1800 táján jelentős tartalékot képzett a következő nemzedék számára,

1 Például: EGYED Emese, szerk., *Aranka György gyűjteménye I.: Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, Erdélyi tudományos füzetek 249 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), doi:10.36240/etf-249; EGYED Emese, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa és KOVÁCS Eszter, szerk., „Felvilágosodás, Erdély: A 2006. október 12–14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007); DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, „...tsekély vélekedésem szerint...”: *Aranka György nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007); BIRÓ Annamária, *Aranka György Erdély-története*, Erdélyi tudományos füzetek 264 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010), doi:10.36240/etf-264; BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Erdélyi tudományos füzetek 272 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), doi:10.36240/etf-272; BIRÓ Annamária és EGYED Emese, szerk., *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018); ARANKA György, *Levelezése I: 1767–1794*, szerk. BIRÓ Annamária, *Magyar írók levelezése* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024).

s amelynek nyelvi-irodalmi vitái egyaránt hozzájárultak a reformkori „hivatásos” irodalom kibontakozásához.

Kerti József monográfiája számos új filológiai eredményt felmutat, sokéves forráskutatáson nyugszik, s nagyban segíti az eligazodást Aranka költői életművében. A korszak magyar nyelvvel kapcsolatos irodalmi vitáitól a fordítás egykori elméletein át a kiadástörténet üzleti rétegéig számos témakört érintenek a fejezetek. Voltaképp koncentrikus körökben távolodunk Aranka műveitől, illetve a kísérletképp és későn, 44 évesen elkezdett költői pálya bizalmi köreitől az országos ismertségig. A fejezetek sorrendje jó és világos, bár a költő rövid, vázlatos életrajza a kötet elején sok leendő olvasónak lett volna segítség, akik még nem mélyedtek el Aranka világában. Az író ugyanis lévita család sarja volt, felmenői református prédikátorok, így atyai örökségként az egyházpolitikában is szerepet kellett vállalnia. Ez, valamint a szabadkőműves társasághoz tartozása két olyan motivációs mező, amelyek formálták a költészetét, de még inkább összetett értelmiségi szerepvállalását és kapcsolatrendszerét. A további kutatások e téren is új eredményeket ígérnek.

Kerti József a gondos és kritikus kutatástörténeti áttekintést (9–24) követően az életmű letejténeket, kéziratokat, majd nyomtatott terjesztésének filológiai adatsorait elemzi nagy érzékenységgel. Fő tengelyben a *Magyar Parnaszus Virágjai* című kéziratcsoport rekonstrukciója és elemzése áll. Annyi bizonyos, hogy Aranka 1780 körül, jórészt külső hatásra elkezdett költői pályáját óvatos kontroll övezte, a versei zömét egyenként küldte el barátainak megvitatásra. A kéziratok két irányba is útnak indította a magyar író-társaságban: elküldte Batsányi Jánosnak és Kazinczy Ferencnek, illetve Ráday Gedeonnak. Korai folyóiratközléseit ők válogatták.

A visszatérő témák közül kiemelném a verseken végzett szerzői beavatkozások, csiszolások, címzetemlétesek és névcserék kérdéskörét, amelyeket Kerti József nagy műgonddal feltárt és elemzett. A szerzői intenció és a közkezen forgó, közköltészetes vershasználat egymástól eltérő, mégis egyaránt *nyílt szöveg* jellegű működésére kiváló példákat talált Arankánál. Más egykorú kisebb-nagyobb költők textológiájához is remekül felhasználhatók lesznek ezek a szempontok, amelyek az *affinitas* több rétegét felmutatják. Aranka 1799 augusztusában írja Fekete Jánosnak, hogy a versírás villámláshoz hasonló (vö. Csokonai: *A magánossághoz*, 1798/1801):

A' Vers szerzés nálam csak egyegy szerencsés pillanatnak munkája; melly mint a' vilámlás jó és megyen. Mesterségében pedig és Mesterségének esméretében, vén fejemhez képest, a'mint tapasztaltad, igen ifju vagyok. (25.)

A rejtett nemzedéki összefonódásokat, illetve azok feloldását példázza az Aranka–Ráday–Kazinczy-háromszög feltárása, amely a levelezésen túl a versek kéziratok terjedésén, sőt kiadási kísérletein is nyomot hagyott. Ráadásul mind protestánsok, a közhivatal-viselés még eléggé korlátozott időszakában, tehát az efféle antológiák egymás közti terjesztése többszörösen bizalmi gesztus. Bár a kötet nem tér ki rá, de egyúttal (Batsányi Jánost is ideértve) szabadkőműves testvérek kapcsolatáról van szó, akik a ritka találkozási lehetőségek helyett a közösen érlelt irodalmi-művelődéspolitikai célok csiszolásával segítették egymást. Mindez összefügghet Aranka 1794-es magyarországi útjával. Apróság, de mivel Aranka kézírata megelőzi Kazinczy lapkísérletét, a *Helikoni Virágokat*, akár az is felmerül, hogy az erdélyi költőtárs címétől ihletődött (hiszen a Parnaszus és a Helikon egyazon földrajzi térséghez tartoznak, Apollón és a múzsák kultuszhelyei) – függetlenül attól, hogy addigra már olvasta-e a kéziratot valójában.

Legfőbb tanulságnak azt tartom, amint *kétféle irodalmi nyilvánosság határán*, voltaképp egy irodalomszociológiai korszakhatáron sikerült megragadni Aranka György poézisének belső és külső mozgatórugóit. A *Magyar Parnaszus Virágjai* egy műkedvelő költőnek a *litterae* sok évszázados, döntően kéziratos nyilvánosságra épülő, hálózatos olvasáskultúrájában fogant antológiája. Kilencven tételt meghaladó anyaga mindenképp tiszteletet parancsoló teljesítmény. A különböző munkafázisokat megörökítő másolatok a 18. század végi erdélyi és magyarországi értelmiségiek körében mozogtak. (Alighanem további lappangó variánsokkal számolhatunk az eddig fel nem tárt írói vagy tudóshagyatékokban.) A szembeteg Aranka csak írno kai segítségével tudta terjeszteni az autográf, bizalmas szövegegyüttest, ami szintén a régi irodalmi ke retek fenntartására utal.

A fentiek miatt állandó változásban lévő, személyes láncolatban terjedő kötet ellenpárja az Aranka György *Elme játékjai* (Nagyvárad, 1806). Kiadástörténeti tanulságait, a terjesztésre szinte alkalmatlan, recessziós időtől a nyomdai költségek körüli bonyodalmakig egyaránt megismerhetjük. Számomra különösen fontos ennek kapcsán Szirmay Antal (1747–1812) személye, aki történetíróként és ugyancsak műkedvelő költőként Aranka levelezőtársa volt, noha erről kevés a dokumentum. *Hungaria in parabolis* című zsebkönyve (1804, 1807) az egyetlen nyomtatott fórum, ahol Aranka kéziratos versei megjelenhettek a nyilvánosság előtt. Igaz, név nélkül, ráadásul gyakran átírva. Köszönöm a szerzőnek, hogy számos ponton árnyalni tudta a Szirmay-kötet 2008-as kiadásának² jegyzeteiben szereplő megfigyeléseimet, s több idézet esetében tisztázta Aranka szerzőségét a jelentős beavatkozások ellenére is.

Mellékszál, de igen fontos volt Szirmay szerepe Aranka kapcsolatrendszerében, valamint a Fejérváry Károly-kéziratok (és -hagyaték) sorsában. Jankovich Miklós (1772–1846) így, egy idősebb nemzedék könyvritkaságain keresztül állt másodlagos kapcsolatban Arankával, jöllehet levelet is váltottak. A kötet ezt a gazdag kutatási területet szintén felvillantja. Aranka is foglalkozott mások kéziratainak gyűjtésével, illetve közköltészeti létmódú anonim és hajdan szerzőhöz köthető alkotások megmentésével, beleértve a ponyvanyomtatványokat is.³

Aranka *Elme játékjai* párhuzamait a Révai Miklós tanítványi körében fogant, szórakoztatva tanító kötetek kínálják, például Nagy János *Nyájás Múzsája* (1790). Ezt jó eséllyel Erdélyben is olvasták, mivel akkoriban igen népszerű volt. Aranka kötete Sárközy Istvánhoz Nagybjom-ba éppúgy eljutott, mint Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedő kölcsönkönyvtárába (1817). (130.) Érdekes lenne az angol irodalomban is tájékozódni vágyó Aranka és a *Spectator* folyóirat („az ánglus Néző” – 78) kapcsolatát még bővebben vizsgálni, hiszen ez a Kazinczy-körben kedvelt olvasmány volt, Kis János több részletét lefordította és közreadta már a *Helikoni Kedvtöltés* című lapkísérletében, s később a *Tudományos Gyűjteményben*. Alighanem Arankával is megosztotta tapasztalatait.

Az alkotói válság elemzése külön gyöngyszem. (117–120.) Esményeit a dolgos, visszafogott életről már 1799-ben összefoglalta Fekete Jánosnak szóló levelében: „Ugy dolgozzál, hogy akár-

2 SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, szerk., tan. CSÖRSZ Rumen István, Téka (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008).

3 CSÖRSZ Rumen István, „Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban”, in BÍRÓ és EGYED, *Aranka György és a tudomány...*, 133–154. E tanulmányom anyaggyűjtését szintén Bíró Annamária és Kerti József segítette.

mi keveset, de végezz. Az idő rövid: életünk határa bizontalan: és ha nem végeztél; mind idődet mind életedet kárré [!] vallottad.” (1799. május 18. – 141.)

A fegyelem sajnos nem elegendő az alkotáshoz. Néhány év múltán Aranka sokat bosszankodott az ihlet hiányán, s egy éven át állítólag semmilyen verset sem írt. (117.) Végül egyensúlyba kerül valamelyest: „Néha néha egyegy Verset írok. Ez az én egészségemnek Barométrumma. Azért megbecsülöm.” (Révai Miklóshoz, 1805. január 22. – 119.)

Fontosak a metrikatörténeti adalékok is. Aranka például a 4×8-as formát érzi leginkább énekszerűnek (71), a 12-eseket nem. Ez a régi magyar énekkincs és az ahhoz kapcsolódó praxis némileg eltérő ismeretét tükrözi, bár Aranka épp az énekszerző tehetséget hiányolja önmagában: „Ezek tsak Versek nem Énekek. Mert a Természet tőlem, mind az Énekelhetésnek, mind az Ének írásnak Ajándékát tellyességgel megvonta”. (*Elme játékjai*, 1806, előszó – 74.)

A *Dél* című, sokak által idézett, Szirmaytól is kiadott zsánervers mögött talán érdemes lesz a Faludi-hatást is kimondani, hiszen a *Nádasdy-epitáfiumhoz* (*Amíg engedte...*, 278–279) hasonló szótag- és ritmusrendszer köszön vissza.

A Dél el múlt
Arnyéka fordúlt.
A szép Napnak.
Már Eszaknak.

Az elmés óra
Szam mutatója
Már félen áll.
Jóbra sétál [...] (278.)

A 6. fejezetben Kerti gondos elemzését adja Aranka horatiusi költői mintáinak. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy Aranka tartózkodott a latinitástól, sőt egyes kortársak is elfordultak az antik mintáktól. Ez tehát részéről egyrészt régies vonás, másrészt engedmény, gesztus a Horatius-örökség integritása felé. A versifikálás, „szókovácsolás” ellen az ókori mestert követve felemeli szavát:

A³ ki gondolattal üres, csak szot perget
Proféta, Apostol, vers szerző nem lehet
(*Válasz egy illetlenségre*, 139.)

A 7. fejezet tárgya *Nemzet, nyelv és irodalom kapcsolata Aranka Györgynél*, ám jóval tágabb elemzést kapunk a 18. század végi tudós hazafiság nyelvi (és irodalmi) önmeghatározásairól. Higgadt, kézikönyvhöz méltó letisztultságú összefoglalás, amely végül mégis Arankához vezet. A kettős kulturális identitás ugyanis nemcsak művelődéspolitikai, hanem apránként írói szemponttá vált számára. Ilyen kettősség húzódik például a latinitás „árnyékában” alkotás elleni felszólalásai és saját költői gyakorlata között, amely a fordítás mellett még a versengést is megengedi:

Azonos mű több szerző tollából való fordítása a vetélkedés ösztönéből született, így Aranka *Aeneis*-átültetése Ráday fordításával, Catullus-fordítása pedig Révai Miklóssal vetekedik. A vetélkedést nem pennacsataként, rivalizálásként értelmezték, hanem mint egy olyan írói gyakorlatot, amely a nyelvvel való foglalatosságnak értelmet ad azáltal, hogy a magyar nyelv kifejezési lehetőségeit próbálja kiaknázni [...]. (184.)

A nemzet jeleként s annak biztosítékaként felfogott nyelv az az összetartó erő, amely egy nemzet kohéziós erejét biztosítja, fogalmazza meg párhuzam formájában a későbbiekben a végkövetkeztetést:

Egy Pólgári Társaságot
Tart fenn maga Törvénye:
Egy Nemzetet a' Nyelve. (203.)

A szerepkeresés a példaképek felől is tanulságos. Aranka például sok szálon kapcsolódik Besse-nyei György gondolataihoz. Egy jellemző idézet:

Minden nagy Emberek elébb Hazájokat
Esmérték, 's Nemzetek viselte dolgokat
's A' magok nyelveket tudták, ugy kezdettek
Más hoz, ha már ebbe elég erőt vettek [...]
(*Tanulás tzelja, Egy Szépnek, 207.*)

A záró, 8. fejezet ismét poétikatörténeti tárgyú: *Allegóriajátékok Aranka György költészetében: Az alkalmi verstől a bölcséleti-moralizáló hazaftias tankölteményig*. Az itt olvasható filológiai adalékok tovább finomítják a műkedvelő, mégis sok mintát tudatosan követő poéta portréját. A kötet fő tanulságát azonban már ezt megelőzően leírja Kerti József, nyomon követve és tüzetesen elemezve, ahogy Arankának

írói és művelődésszervezői életprogramja részévé vált a magyar nyelv pallérozása, művelése, státusának emelése, egy magasabb színvonalú, autentikus, nemzeti karakterrel rendelkező nemzeti irodalom megteremtése, amely nemcsak a nyelv és vele együtt a nemzet (jólétét) jelezné, hanem reprezentatív erővel is bírna, s emelné fel idővel a nemzet irodalmát, így szereve számára örök helyet a nagy európai nemzetek sorában. (211.)

A monográfia nyelvezete, megfogalmazása igényes, stílusa gördülékeny, világos. Ritka, hogy egy szakirodalmi szöveg ennyire élvezetes olvasmány legyen; köszönet érte Kerti Józsefnek, aki a kutatás mellett tanárként dolgozik, így pontosan tudja a szavak helyi értékét. Szerencsésen ellenáll például a mai szakirodalomban általánossá vált idegenszó-halmozásnak, ez azonban nem megy a szakszerűség rovására. A hivatkozott szakirodalom igen bőséges, sok tárgyerületre kiterjed. A betűhív szövegeket azonban érdemes lett volna még egyszer ellenőrizni. A nyomtatott források átírásában néha kisebb hibákra lettem figyelmes, feltehetőleg szkennelési eredetűek. A hosszú s (*f*) néhol *f*betűvel van átírva – hacsak nem sajtóhiba már eredetileg is, de azt jelölni

kellett volna [!] vagy [sic] használatával. A versidézetek középre zárt tördelését nem érzem szerencsésnek; a középtengelyes, de balra zárt tördelés esztétikusabb lett volna. Az olvasó immár – e sorok írójával együtt – nagy örömmel várna egy kritikai kiadást Aranka költői életművéből, ahol nem csupán függelékben vagy illusztrációként, hanem önálló alkotásokként kerülnének egymás mellé a kéziratban terjesztett, illetve a nyomtatott nyilvánosságot kapott művei. E munkát jelenleg egyetlen szakember tudná elvégezni: Kerti József.

Friss Aranka-monográfiáját rendkívül igényes és érett tudományos alkotásnak tartom, amely sok új szempontot kínál a 18–19. század fordulóján zajló irodalom- és társadalomtörténeti folyamatok vizsgálatához, a „Kazinczy-kor” félrevezető metaforájának árnyalásához. Aranka György költői életművének immár *van* monografikus összefoglalása.

Szirák Péter: Az irodalom ígérete. Tanulmányok 1998–2023

Prae kultúratudomány

Budapest: Prae Kiadó, 2024, 568 l.

LAPIS József

Sárospataki Református Hittudományi Egyetem, tudományos munkatárs

ORCID: 0009-0002-2843-3142

A Prae kultúratudomány sorozatban – a mutatókkal együtt 565 oldalban – megjelenő, igényes és esztétikus kivitelezésű, vastos tanulmánykötet számomra elsőként feltűnő jellegzetessége a használatba vétel során az volt, hogy nem tartalmaz előszót. Olyan szerzői megszólalást, amely iránymutatást adna – többek között – afelől, hogy mi célból és hogyan került sajtó alá a válogatás, milyen természetű és logikájú szelekcióról van szó, történetek-e a szövegekben átalakítások, aktualizálások az újraközlés során (ha igen, miért?, ha nem, miért nem?), s hogy milyen rendezővel vezérlik a kötetbe szerkesztést. Természetesen ezen kérdésekre egyéb szerzői közlésekből, interjúkból adott esetben kaphatunk feleletet, ugyanakkor mivel vizsgálódásom ezúttal kevésbé filológiai, mint inkább kritikai jellegű, magából a kötetből igyekszem kiolvasni a lehetséges válaszokat.

Úgy gondolom, hogy ez a megoldás mindenekelőtt magabiztos és erős mutató. Magabiztos a tekintetben, hogy szükségtelennek ítéli meg egy előszóban megmutatkozó – akár apologetikus, akár az olvasást segítő, akár az önértelmezésbe betekintést nyújtó – reflektív horizont kimunkálását. Tehát: a koncepció és a szövegkorpusz jól áll magáért enélkül is: nincs szükség megvédeni azt, és nem kell magyarázni sem. A kötet „végighasználata” egyértelművé teszi, hogy az önértelmezői munka el lett végezve, mindama föltehető kérdéssor, amellyel föltehető kísérleteztem, föl lett téve az összeállítás során, és a válasz maga az előttünk álló szövegtest. Ehhez képest minden más kommentár csak redukzív lehet. Ha, mint fölteszem, magabiztos a vállalás, akkor csak azért az, mert bízunk olvasójában annyira, hogy az elvégzett munka eredményének befogadása elegendő kell legyen a válaszok megformálására, s amennyiben mégsem bizonyul maradéktalanul elegendőnek, úgy ez a maradék fölöslegessé válik. *Az irodalom ígérete* kötet azt ígéri ezzel a gesztussal, hogy a szövegek olvasásának elégnek kell lennie.

Mégis markáns segítséget nyújtanak a paratextusok. Először is a szikár alcím: *Tanulmányok 1998–2023*. Huszonöt év termésébe, gondolati-értelmezői munkájába tekinthetünk be tehát, és a tól-ig megjelölés arra is felhív, hogy bizony számolhatunk bizonyos értelemben a változással: az értelmezői nyelvben, a stílusban, a szemléletmódban, az érettségben – ami nem szükségszerűen esik egybe a szaktudományos értelmű „fejlődéssel”. De huszonöt évet nem lehet ugyanúgy végigírni, s az időbeliséget – kronotopikusan – beleírják a kötetbe az írásegységek végén található zárójeles évszámok is. Tanulmányokról van szó, azaz Szirák Péter számos egyéb műfajú

dolgozata – recenziók, esszék, naplójegyzetek stb. – nem került bele (tegyük hozzá, több beke-
rült írás is kritikái-recenziós apropóból készült, ugyanakkor tanulmány értékű és -igényű szöveg
lett, mint például az *Alföld* 2006. októberi számában megjelenő *Párhuzamos történetek*-olvasat,
illetve a 2017. márciusi lapszámban közölt *Hasnyálmirigynapló*-elemzés). Másodsor, kapunk egy
viszonylag terjedelmes fülszöveget, amely némely kontextuális kérdésre mindenképpen felel, s
mindenekelőtt értelmezését adja magának a megejtő, nagy kockázatú kötet címnek is – amely
magyarázat minden bizonnyal a szerző saját szövegezése. Ehhez – a címhez, illetve annak kom-
mentárjához – kapcsolódik a belső fülön található mottó: „Az ígéret szép szó.” A fülszöveg aján-
lata alapján ez leginkább azt jelenti – a kötet vonatkozásában –, hogy a munka azt vállalja, hogy
a különböző szépirodalmi szövegek összetett és bonyolult hatásrendszerét, az olvasás esztétikai
tapasztalatát, a nyelv művenként újra és újra létesülő sajátyszerűségét a kötet olvasója számá-
ra kézhezállóbba és hozzáférhetővé teszi úgy, hogy az értelmezői munka ne megszüntesse vagy
domesztikálja az idegenséget és az egyediséget, hanem segítse annak kibontakozását a megér-
tő tevékenységben: mind a tanulmányok elbeszélőjének, mind a kötet olvasójának a másokra és
önmagára irányuló megértési folyamatában. Az irodalom ígérete mindenekelőtt felelősség *Az
irodalom ígérete* című könyv terében: az irodalomtudós nem járhat el szakszerűtlenül és téve-
teg módon akkor, amikor saját értelmezői-kommentátori tevékenységét szövegszerűen előtárja.
Hiszen közvetítői munkája során eleget kell tennie annak az ígéretnek, amely ugyan eredendő-
en az irodalomé, de amelynek betartásáért professzionális olvasóként maga is felel. („*A Sztálin-
grád-hasonlat*” főcímű, Térey János műveinek emlékezetpolitikai/-poétikai működésmódját kör-
bejáró dolgozat elején épp egy olyan recepciós esetet von kritikai ítélet alá Szirák, amelyben a
Paulus című művet éppenséggel nem felelősségteljesen, hanem a műintenciókat tendenciózusan
torzítva értékeli a korabeli recenzens.) A vállalás tétje ilyen értelemben nem kicsi, de Szirák Pé-
ter tanulmányai bizonyosságot tesznek arról, hogy a szerző nem szöktette magát hosszan: írása-
in keresztül pontosabbá válik az irodalom ígéretének mibenléte. S talán nem túlzás e ponton Jó-
zsef Attila 1936-os szerkesztői üzenetét idézni a *Szép Szó* című lap első számából, amely szerint:

„Szép szó” magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött *érvet* jelent. A szép
szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma,
melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása,
az egymásrautaltság eszmélete érvényesül.

Ha nem is feltétlenül ilyen mérvű társadalmi kontextusban, de az „ígéret szép szó” formula mégis
bír hasonló jelentéssel az irodalom- és kultúratudományos kötet környezetében: az ígéret mint szép
szó azt jelenti, hogy nem tékozzunk el. Nem bánunk vele felelőtlenül. Nem üres cicoma, hanem fo-
lyamatos jelentés- és értelem-történet akkor, amikor alázattal a mű alatt és alá állunk (*understand*).

A válogatás mikéntjéhez és vezérelvéhez pedig a tartalomjegyzék kínál sokrétű fogódzót.
A fejezetcímek tudósítanak arról, hogy az implicit szerzői szándék milyen jelentéskörökben kí-
nálja föl a vonatkozó dolgozatokat. Az első nagyobb egység az *Emlékezet, kánon, olvasás* címet
kapta, amelyben a vesszők tulajdonképpen kötőjelekként érthetőek, azaz a három fogalom kap-
csolata szervezi a különböző írásokat. Olyan szövegek olvashatók itt, amelyek hathatós segítsé-
get nyújtanak Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László vagy Illyés Gyula
életművének elhelyezéséhez, és jól működtethető szempontokat kapunk e szerzői világok haté-

kony átlátásához. Az esszéíró Németh Lászlóról és Illyésről szóló munkák is túllépnek azon, hogy pusztán az esszékre szorítkozva bírjon tanulságokkal a vizsgálódás – valójában az említett szerzők általános szellemi és gondolkodói horizontjáról, irodalom- és társadalomlátásáról, sőt, nyelvezet való viszonyáról is plauzibilis képet rajzol elénk. Az Ady-, a Móricz- és Kosztolányi-tanulmányoknak is általános jellemzője, ami egyébként Szirák Péter írásainak általában is vitathatatlan erénye praktikus-pragmatikus szempontból, hogy a felépítmény az adott szerzők, szerzői életművek recepció-, vagy még pontosabb igénnyel, emlékezettörténetéből indul el, s vázol föl egy hatás-történeti szerkezetet, amely a kortárs befogadás számára tanulságos eredményekig vezet. Oktatói pályafutásom során, amikor olyan helyzetbe kerültem, hogy egy-egy klasszikus alkotó szinte alig átlátható olvasástörténetében volt szükséges a diákok számára is közvetíthető rendet, rendszert találnom, Szirák vonatkozó dolgozatai – a tanulmánycímek alapján nem is mindig sugallt módon – egyfelől megbízható iránytűként, sorvezetőként, másfelől a lényegesre rámutató lámpásként szolgáltak számomra. Sziráktól egyebek mellett azt lehet eltanulni, ami a jó kultúratudós és kritikus legfőbb ismérve, hogy biztos kézzel tudja elválasztani egymástól a lényegeset, a relevánsat, valamint a járulékosat, az adott kontextus szerint irrelevánsat.

A nyitó tanulmány, amely a gyűjtemény egyik, ha nem egyenesen legkorábbi írása – *Kanonizációs stratégiák, történeti konstrukciók az Ady-recepcióban* –, módszertanában fölmutatja a főntebb említett stratégiát. A kiinduló észrevétel – tudniillik, hogy az Ady-életmű megszólító ereje alig tetten érhető a kortárs lírában – hatástörténeti szempontú magyarázata érdekében az Ady-életművel való szembenézési kísérletre kerül sor, annak „beláthatatlan összetettségé”-nek (12) tudatában, úgy, hogy egy magasból történő rátekintéssel kíséreljen meg az elbeszélő nagyobb ívű stratégiákat feltérképezni a recepció-kanonizációs mezőn, miközben a diskurzus kulcsfogalmainak – például: modernség – alakulástörténetével is számot vet. A kötetnyitány egyébként implicit választ ad arra a kérdésünkre, hogy történt-e aktualizáció a szövegek újraközlésében: minden bizonnyal nem történt. Az 1998-ban még vélhetően joggal megfogalmazható ítélet az Ady-életmű produktív recepcióját illetően ugyanis mai távlatból, például Kemény István, de még inkább a kötet számára is fontos Térey János költészete okán, már jóval kevésbé volna igazolható. Ahogyan később, a Térey Alföld-poétikáját elemző tanulmányban maga Szirák írja: „A szinte töretlenül kultikus státuszú Ady Endre és a kortárs irodalmi emlékezetben némiképp elfelejtett Szomorú Dezső hangütésének utánzása, de ugyanakkor a megidézett szecessziós versnyelvnek, a magaskulturális allúzióknak a mindennapi nyelvvel, olykor a szlenggel való ötvözése” (439) markáns vonásai Térey lírájának. Az idézet egyben jól rávilágít arra a főntebb már pedzegetett sajátosságra, hogy Szirák módszertana szinte megköveteli, érzékelhető belső igényként, hogy egy specifikus fókuszú vizsgálódásban is rekonstruálja az adott szerzői életmű legfontosabb karakterisztikumait, mintegy pontos irodalomtörténeti-poétikai portrét nyújtva róla. Sok más egyéb mellett ezért is érdemes Szirák-tanulmányt és -kritikát olvasni: nagyobb rálátásból is megbízhatóan képbe fogunk kerülni az alkotót vagy tárgykört illetően. (2003-as Kertész Imre-monográfiájának első, terjedelmes fejezete például izgalmas és rétegzett, széles körű ismeretanyagot mozgósító és közvetítő rekonstrukciója és értelmező összefoglalása a holokausz[re]prezentációk befogadástörténetének.)¹ Elmondhatjuk, hogy Szirák gondol-

1 SzIRÁK Péter, „A megérthetetlen megőrzése (*Sorstalanság*)”, in SzIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Tegnap és ma: Kortárs magyar írók, 9–77 (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2003).

kodás- és írásmódjának van egy erőteljes történeti érdekeltsége is: szenvedélyesen érdeklik a történelmi kontextusok és tanulságok (a Kertész- mellett talán leginkább érzékelhető módon a 2008-as Örkény-monográfiában),² valamint az irodalom-, pontosabban hagyománytörténeti összefüggések – és képes ezeket mások számára is észlelhetővé és beláthatóvá tenni.

Az első egységből érdekes módon különül ki számomra *A másik meglopása: A gyermekiségen innen és túl a Légy jó mindhalálígnan* című dolgozat. Egyfelől a többi itt szereplő írással ellentétben egy viszonylag újabb, 2014-es keletkezésű (2015-ös megjelenésű) szövegről van szó, s talán nem túlzás azt állítani, hogy ez valamelyest diszkurzíve is tetten érhető, ugyanis bár a precíz szakmaiság ez esetben is nyilvánvalóan jelen van (amit a regény más értelmezőivel és korábbi interpretánsaival folytatott tiszteletteljes, de markáns vita is ellenajánlat is megmutat), mégis, egy fokkal erőteljesebb bevonódás, személyes elköteleződés világlik át a gyermeki és felnőtti belső konfliktusát, dinamikáját szétszálazó olvasatban. Ezúttal – műértelmezésről lévén szó – kevésbé a nagyobb feszítávú áttekintő-szintetizáló szemlélet (akár a szerzői, akár a tematikus vonatkozásokat illetően), mint inkább a figyelmes szövegközeli olvasás válik delejezővé, a gyermeki-felnőtt mintázatok a szereplői replikák és regényrészletek aprólékos elemzéséből mutatva ki. Mindezek miatt a tanulmány számomra a III., *(Újra)olvasások* című fejezetben talált volna otthonosabb közegre, ugyanakkor vélhetően azért került mégis ide, mert a megelőző, a Móricz-művek nyelvének újraolvasásához szempontokat kínáló írás folytatásának is tekinthető, s kétségtelen, hogy a gyermeki és felnőtti viszonya az emlékezés alakzata felől is megragadható. (S talán nem teljesen véletlen az sem, hogy az „ígéret” aktusa is lényegessé válik az elemzésben.) A tanulmány zárlatként egy olyan retorikai megoldással él, amely a költőibb Szirák-esszék kivezető, az olvasót töprengésre és további merengésre készítő megoldásaira emlékeztet: „Jónak kell lenni mindhalálígnan, már csak, illetve mindig csak az a kérdés: mit jelent jónak lenni? Hogy lehet-e jónak lenni a másik, illetve a bennünk lévő másik meglopása nélkül?” (62.) A tanulmány tartalmazza a Szirák-féle szótár fölismerhető elemeit (például: „tüzetes”, „modális összetettség” stb.), valamint az érzékelhetően az újabb időszakban nagyobb erőre kapó, itt is fontossá váló „példaérték” szót. Egy mű példaértéke – mint esetünkben is látszik, s ennek jelképes gesztusa ezúttal a zárlat kérdező formulája is – sosem valamilyen, ismét egy jellemzően „szirákos” fordulatot használva, könnyen instrumentalizálható tanulság: a recepció efféle utaló nyomait, jelzéseit rendre könnyűnek is találja a kapcsolódó Móricz-szöveghelyek, illetve a regény narratívája alakulásának mérlegére térve. A példaérték a mű összetett jelentésáramlásának didaktikusan is hasznosítható mozzanata, de úgy, hogy a didaxis megképzésében lehetőleg ne tegyünk engedményt a szöveg kárára; a példaértéknek felhívó struktúrája van egyfelől, kérdező és önreflexióra készítő, gyakorta kritikai hatóereje másfelől; etikai mozzanatokot sem nélkülöz, de nem redukálja retorikusan a jelentés-összetettséget a könnyebb kezelhetőség érdekében.

A II. fejezet (*Medialitás, kultúra, történelem*) szaktanulmányai zömében ahhoz az időszakhoz (a 2000-es évek első fele) köthetők, amikor az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (ÁITK) a stabilan hermeneutikai alapú, különböző posztstrukturalista kérdészmódokat integráló megközelítésmódja tudatos párbeszédet kezdeményezett az (elsősorban, de nem kizárólagosan a német nyelvű) média- és kultúratudományokkal. Az esztétikai tapasztalat közvetítő és kulturális feltételrendszerait vizsgáló értekező szövegek olyan, a kutatást dokumentáló és elő-

2 SZIRÁK PÉTER, *Örkény István: Pályakép* (Budapest: Palatinus Kiadó, 2008).

mozdító fontos kötetekben jelentek meg, mint a *Történelem, kultúra, medialitás*³ vagy *Az esztétikai tapasztalat medialitása*,⁴ illetve a vizsgálódást magyar kontextusokban applikáló *Szerep és közeg*⁵ – e könyvek szerkesztésében-koncipiálásában Szirák Péter is részt vett, s szerzőként első-sorban művészet- és történelemelméleti irányú dolgozatokkal járult hozzá. Különösen érdekes az ezekhez képest majd évtizeddel későbbi, *Hitelt érdemlő: 1956 irodalmi és mozgóképi reprezentációiról* című írás, amely előbb az 1956-os forradalom értelmezéstörténetéről nyújt rövid áttekintést, majd erre reflektáló prózai és lírai művek (Déry Tibortól Nagy Gáspáron át Nádas Péterig), valamint filmek '56-képeit és -narratíváit elemzi. Szirák írásmódjának elmozdulása abban is megfigyelhető, hogy akár ebben a dolgozatban, akár az említett Móricz-értelmezésben, akár a IV., Esterházy Péter írásművészetét középpontba állító fejezet *Termelési regény*-tanulmányai-ban észrevehető módon megnő a lábjegyzetek hossza, terjedelme. Bár ez nem egzakt kimutató, az utóbbi évtizedben keletkezett munkákban mégis úgy veszem észre, hogy a plasztikus és pontosan követhető, retorikailag szépen építkező főnarratíva mellett nagyjából a jegyzetek közé kerülnek a digressziók, a polemikus megjegyzések, a komplementer gondolatfutatok – amelyek önmagukban rendkívül érdekfeszítők tudnak lenni, ugyanakkor a főszöveg gondolatmenetét ronszolják, folyását akadályozzák. Nem feltétlenül arra hegyezném ki ezt az észrevételt, hogy korábban esetleg – a narratíva olvashatóságát kevésbé prioritizálva – a jegyzetekbe kiszervezett gondolatok nagyobb része a főszövegben kapott volna helyet, hanem inkább arra, hogy megmutatkozik ebben egy másikfajta, erősödő prioritizáció a szerző részéről: az, hogy a gondolkodás összetettségét árnyaló észrevételek, kiegészítések, kötések, recepciók párbeszédhelyzetek nem választhatók, hanem szükségszerűek, nem mondhatunk le róluk, nem tehetünk nagyvonalú engedményeket e tekintetben (hiszen az ígélet szép szó). E kétféle mozgásirány dinamizálódik az újabb írásokban: a plasztikus szövegképzés és az összetettségből való nem engedés egyszerre megvalósítandó igénye.

Ahogy a II. fejezet vizsgálódásait összekötöttem a médiatudományok irányába történő nyitással, úgy az utolsó, V. egység (*Az élet környezete*) írásainak egy része a biopoétikai kérdés-móddal létesít dialógust különböző módokon. Ugyanakkor tévedés volna a kötet eme erőteljes záróakkordját egy diszkurzív trend keretei közé szorítani, ugyanis egyáltalán nem erről van szó. A tanulmányok és a kritikai indíttatású értelmező szövegek bizonyos leegyszerűsítéssel ugyan, de mégiscsak azon gondolkodnak el, hogy az élet és az emlékezet miképpen kapcsolódik össze a természeti környezettel és tárgyyszerű közegekkel, és hogyan reflektálódik, illetve teremődik meg ezekben.

A kötet második felének két olyan domináns „hőse” van, akik a szerző érdeklődésének és olvasói elköteleződésének középpontjában állnak: Esterházy Péter és Térey János. A IV., Esterházy írásművészetét tárgyaló fejezet minden bizonnyal egy majdani monográfia magját is jelentik egyúttal. *Az El kell mennünk innen* című, a *Hasnyálmirigynapló* bölcséleti és műfaji kontextusait (halál-elmúlás, naplószerűség) feltáró tanulmány a könyv egyik – hogy egy, az értekező próza

3 KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZIRÁK Péter, szerk., *Történelem, kultúra, medialitás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

4 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán és SZIRÁK Péter, szerk., *Az esztétikai tapasztalat medialitása* (Budapest: Ráció Kiadó, 2004).

5 OLÁH Szabolcs, SIMON Attila és SZIRÁK Péter, szerk., *Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, Ráció-tudomány 9 (Budapest: Ráció Kiadó, 2006).

esetében ritkábban használatos jelzővel éljek – *legszebb*, legérzékenyebb írása. Az Esterházy-mű és a Szirák-olvasat tétje egyaránt a halandósággal történő szembenézés, illetve a – Sziráknál a vizsgált naplóregényen túl Kosztolányi műveitől és Heidegger bölcséletétől is inspirált – számvetés mindazzal az etikai és egzisztenciális teherrel, vagy fogalmazzunk inkább úgy, kondícióval, amit az elmúlás tudata létezésünkre ró.

Ha nem lenne nyelvünk és világunk, s nem tudnánk a jövő feltartóztathatatlan eljöveteleéről, akkor állatok együgyűségével(?) halnánk meg. [...] Az ember azonban úgy él, hogy élete halálra szánt, s úgy hal meg, hogy – gyorsan vagy lassan – elveszíti erejét, tudását, készségeit. Miközben a másik halálának megtapasztalása által már mindig is tud (valamit) a meghalásról. (355.)

Ha figyelmesen olvassuk Szirák Péter értelmezéseit és gondolati reflexióit, azt vehetjük észre, hogy az elmúlás és annak nyelvi-esztétikai tapasztalata – az idegenség- és emlékezetalakzatok vizsgálata során is – tulajdonképpen mindig is kérdezőmódjának egyik eredője és egyben következtetése. Célja olyan értelemben, hogy válaszkísérletekkel szolgáljon a meghalás, s ekként az élet titkának, csodájának összetett és bonyolult kérdéseire – szigorúan mindig a művek horizontján, saját befogadói horizontjával összeolvadva, távlatosan szemlélve a kérdést. (S talán nem véletlen a „hős”-választás sem, hiszen: „Ha a saját halál nem vihető színre, akkor a másik halálának tapasztalata, vagyis a gyász mellett – mely Esterházynál mindig is kitüntetett motívumkör volt – az élet egyszeri, megismételhetetlen tüneménye szintén autentikus halál-téma.” 364.) Az Esterházy-kötet tanulsága ez esetben: „Csak a betűk maradnak testamentumul, a hang és a hangot hordozó test emlékműveként, kísérteteként. Az olvasó gyásza: hangot hallok, s látom – még, valahogyan – az embert.” (365.) Az irodalomnak és Szirák Péter könyvének ígérete ez is: a megtapasztalhatatlan megtapasztalása, az ismeretlen és az érinthetetlen érintése, megértésünk határainak kifelé terjesztése. A reménység paradoxona.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2026.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft